A 14279

JOHANNES ADAMSON

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

UUSIM AEG
I

IV KLASS

EESTI KIRJASTUS

TALLINN

JOHANNES ADAMSON

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

UUSIM AEG I

IV KLASS

33700

EESTI KIRJASTUS
TALLINN 1942

AJALOO-ÕPIKUD GÜMNAASIUMILE

Peatoimetaja: Elmar Kuusik

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
67461

A-14279

Elmar Kuusik. Ajalugu gümnaasiumile. Vanaaeg. I klass.
Paul Hinnov. Ajalugu gümnaasiumile. Keskaeg. II klass.
Konstantin Vanik. Ajalugu gümnaasiumile. Uusaeg. III klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg I. IV klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg II. V klass.

VALGUSTUSAJA VAIMNE ELU.

Valgustuse kujunemine.

1. **Valgustuse olemus ja päritolu.** Keskaja lõpul ja uue aja algul kujunenud vaimsed liikumised ei jätnud mõju avaldamata järgnevaile aegadele. Humanismi, reformatsiooni ja suurte avastuste ning leiutuste jatkuva mõjustuse tagajärjel kujunes uus vaimne liikumine — *valgustus*, mis eitas seniseid traditsioonilisi autoriteete ja püüdis mõistuspärase tunnetuse kaudu jõuda uuele ellusuhtumisele ja kaasa aidata uuele elu kujundamisele ning korraldamisele.

Humanism vabastas inimese mõttemaailma keskaja traditsioonilistest autoriteetidest ja äratas elava huvi reaalse elutõeluse, looduse ja inimese vastu. Ühes mainituga pani humanism aluse *moodsale teadusele*, mis on vaba usust ja kirikust. Ta äratas haritlastes uurimis- ja kriitikavaimu. *Suured avastused* süvendasid teaduslikku uudishimu ja rikastasid inimeste mõttemaailma uute teadmistega välismaailmast ja inimestest. Seega mõjustasid avastused suurel määral moodsa *loodusteaduse* kujunemist. Väljapaistvat osa valgustusele pinna loomisel etendas trükikunsti leiutamine. Sellest sai uute ideede ja teadmiste võimas levitamisvahend.

Humanismi kõrval aitas valgustusele pinda valmistada ka reformatsioon, mis rõhutas isiksuse tähtsust ja isiku enesemääramisõigust usu kui isikliku sisemise elamuse ja religioosse südametunnistuse alal. Reformatsioon lõi soodsad tingimused *teadusliku ja filosoofilise mõtte vabaks arenemiseks*. On ju tõsi,

et protestantism oli katoliku kiriku eeskujul küllastatud sallimatusest, kuid võitlus protestantismi eriharude ja protestantismi ning katolitsismi vahel lõppes siiski *ususallivuse võiduga.* Nii leidis piiratud ususallivus tunnustamist Augsburgi usurahuga. Nantes'i ediktiga hakkas ususallivus kehtima ka Prantsusmaal. Kaugelt laiemas ulatuses leidis ususallivus tunnustamist Utrechti unioonis. Madalmaade seitsme põhjaprovintsi vahel sõlmitud lepingu üks punktidest lausus, et „iga isik on vaba oma usus ja kellelegi ei tohi osaks saada usulised tagakiusamised". Protestantlikul pinnal kujuneski uus vaimne liikumine — valgustus, mis algas XVII s., kuid levis XVIII s. üle kogu Euroopa. Kui XVII s. valgustuse sisuks oli peamiselt loodusfilosoofia, siis on XVIII s. valgustus huvitatud esmajoones *riigist* ja *ühiskonnast* ning *nende struktuurist.*

2. **Teaduslikud meetodid.** Loodusteaduse edu, seaduspärasuse avastamine looduses (Kopernik, Galilei, Kepler, Newton) õhutas teadlasi otsima *seaduspärasust* ka inimeste elus, nii üksikute hingeelus kui ka ühiskondlikus elus. Meetodid, mille abil seda tehti, olid aga erinevad neist, mis valitsesid loodusteaduses. Kuna loodusteaduses valitses *empiristlik* meetod, vaatlemine ja katsetamine, siis humanitaarteadustes oli ülekaalus *ratsionalistlik* ja aprioristlik käsitamisviis, mis lähtus endastmõistetavaiks peetud tõdedest. Nagu matemaatikas, nii tunnustati ka ühiskondlikus elus *teatavaid arvamusi ainuloomulikeks* ja mõistuspäraseiks ning neist lähtudes kuulutati sõda ebausule ja eelarvamustele, paljudele autoriteetidele ja traditsioonidele. Näis, nagu ei sisaldaks maailm üldse enam saladusi. Ratsionalistlik elukäsitus oli ühekülgne, ta jättis unustusse inimese tundeilma, mille tähtsus avastati hiljem.

3. **Kodanluse iseteadvuse tõus. Leiutused.** Samal ajal kui aadlimaailm oma elukorralduse ja stiiliga nõrgenes, tõusis ja omandas üha suurema kaalu ühiskondlikus elus linnakodanlus. Absolutistlik riik oli merkantilistliku majanduspoliitikaga teinud kodanluse jõukamaks. Ta päralt olid suured kapitalid, töös-

tuslikud ja kaubanduslikud ettevõtted, laevad, kontorid jne. Ta oli ka riigile võlausaldajaks ja riik tema võlgnik. Seepärast on arusaadav, miks jõukuse kasvamisega käis kaasas kodanluse iseteadvuse tõus. Tal oli laiem silmaring ja ta oli huvitatud teadusest. Vabas uurimises, oma mõistusele toetudes, eksperimendi ja vaatluse varal leiutas kodanlus XVII ja XVIII s. võrdlemisi palju. Umbes a. 1600 leiutati Hollandis pikksilm ja mikroskoop, XVIII s. keskpaiku oli Magdeburgi linnapea *Otto von Guericke* leidnud elektriseerimismasina ja õhupumba. *J. Newtoni* (1642—1727) „Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid" omavad pöördelist tähtsust. Ta avastas moodsa mehhaanika tähtsaimad põhialused ja lõi teadusliku süsteemi, mis pidi kehtima kogu universumi kohta. Kogu universum pidi tema arvates alluma lihtsaile ja üldistele *inertsi-* ja *gravitatsiooniseadustele.* Tõmbetungi- ja inertsiseaduste abil uskus Newton võivat seletada nii taevakehade seaduspärast liikumist kui ka tõusu ja mõõna.

Füüsikas tehti elektri puhul põhilisi leiutusi ja avastusi. Nii näit. leiutati a. 1727 elektri juhitavus, 1773 positiivse ja negatiivse elektri erinemine, 1745 Leideni purk, 1760 piksevarras kuulsa Franklini poolt, 1792 galvanism jne. Matemaatika ja mehhaanika edenesid D'Alembert'i, Lagrane'i jt. uurimiste tõttu. Reamur, Fahrenheit ja Celsius konstrueerisid oma termomeetrid (1730—1742), Montgolfier tõusis esimese õhupalliga õhku (1784). Keemias avastati rida elemente ning Scheele ja Lavoisier (1743—1794) põhjendasid mitmesuguste katsete abil moodsa keemia. Eriti tähtis tema avastustest on hapniku osa mõistmine põlemisel. R. Mayer ja Helmholtz leiutasid hiljem energia säilitamise seaduse (1847). Ka astronoomia ja kosmograafia saavutused olid suured. Siin võiks nimetada Halley'd, Bradley'd ja eriti vanemat Herschel'it. Maadeteaduses sooritasid prantslased meridiaanimõõtmise (1736) ning valmistasid esimese suurtes joontes õige Euroopa kaardi (1725). Maakera saamislugu püüdsid sakslane *Kant (1755)* ning prantslane *Laplace (1796)* oma

teooriatega valgustada. Botaanikas lõi *Linné* (1735) esimesena täielise süstemaatilise klassifikatsiooni. *Buffoni* sulest ilmunud monumentaalne looduslugu püüdis anda esimese süstematiseeritud ülevaate loodusteaduse saavutustest. Kõik mainitud leiutused aitasid kaasa valgustuse kujunemiseks.

Valgustus Madalmaades.

4. **Vaimuelu õitseng Madalmaades.** Hoogus ja viljakas vaimne elu tekkis kõige esmalt Madalmaades, kus valitses laialdane *usu-* ja *mõttevabadus*. Seepärast pagesid siia välismailt usu pärast tagakiusatud teadlased, kes otsisid segamatuid uurimis- ja õpetamisvõimalusi. Siin avanesid neile võimalused avaldada trükisõnas oma mõtteid.

Madalmaadesse kui tihedate *kaubandussidemetega* mereriiki kandusid kiiresti teated ja ideed igast ilmakaarest, siin tekkis õitsev ajakirjandus. Too ajakirjandus ei töötanud ainult Madalmaade, vaid ka tsensuuri all kannatavate naabermaade tarbeks. Viimaseisse imporditi keelatud trükisõna salakaubana suuri hulgi.

Ajakirjanduse kõrval puhkes Madalmaades varsti ka vilgas *teaduslik elu*. Madalmaade ülikoolidesse voolas üliõpilasi muudest Lääne-Euroopa maadest siin valitsevate vabade vaadete tõttu. Eriti kuulus oli XVII s. *Leideni* ülikool. Nagu teame, oli XVII s. ka Madalmaade *kunstielus* hiilgeaeg.

Madalmaade teadlastest XVII s. on tähtsamaid *Hugo Grotius*.

5. **Hugo Grotius.** Hugo Grotius (1583—1645) avaldas teoseid mitmesuguseilt aladelt. Kõige kuulsamaks neist sai teos rahvusvahelise õiguse alalt „Sõja ja rahu õigusest" (De jure belli et pacis). Siin taaselustab Grotius juristide õpetuse loomulikust õigusest. Grotius lähtub oma õigusfilosoofias tõigast, et inimene on ühiskondlik olend. Inimese ühiskondlik loomus aga nõuab, et inimene ja ühiskond hoiaksid kaasinimeste elu, omandit ja

vabadust. Sellised nõuded, mis tulenevad inimese ühiskondlikust loomust, moodustavad absoluutse ja muutmatu *loomuliku* õiguse (jus naturale). See loomulik õigus pole loodud ettekirjutuste abil riigivõimu ja kiriku poolt, vaid ta avaldub Grotiuse arvates kõige algsemais inimlikes suhteis, kus pole veel mingisugust seadusandlust. Ka *rahvusvahelises elus* oleks loomulik, et riigid kohtleksid üksteist loomuliku õiguse alusel. Nad ei tohiks otsida ainult omakasu, vaid peaksid arvestama ühiskondlikku kasu, sest ka riigid on ainult liikmed suures inimühiskonnas. Grotiuse teosel oli suur menu. See tõlgiti paljudesse Euroopa keeltesse ning mitmed õpetlased arendasid edasi või modifitseerisid tema ideid. Oma teoseis rõhutas ta ka ususallivuse vajadust, kuid oli sallimatu hinge surematuse- ja jumalasalgajate vastu.

Valgustus Inglismaal.

6. **Locke ja sensualism.** Silmapaistvamaid inglise filosoofe XVII s. teisel poolel on *John Locke* (1632—1704). Seisukohta võttes omaaegsete filosoofiliste õpetuste suhtes arvab Locke, et nende peaviga seisneb selles, et nad pole selgitanud inimliku tunnetamisvõime olemust ega küündivust. Locke püüab seda tühikut täita. Tema arutluste tulemuseks on, et kõik, mida inimesed teavad, on saavutatud viie meele abil, on pärit kogemustest. Inimesel pole mingeid kaasasündinud ideid, pigemini sündinud lapse hing on tühi nagu *valge paber* (tabula rasa). Et ainult meelelise taju kaudu jõutakse teadmistele, siis pole teadusele kasu hea usu peale võetud aksioomest ega nende järeldustest. Teadmise tõelisiks allikaiks jäävad katse ja kogemused.

Selliseid filosoofe, kes, nagu Locke, arvasid inimliku tarkuse johtuvat meelelisest tajust, hakati nimetama *sensualistideks* (ladina keele sõnast *sensus* — meel). Kahtlemata mõjustas sensualismi kui filosoofilise teooria tekkimist ja levimist inglise loodusteadus, mis juba mõnd aega arvestas kogemust ja sellest

saadud andmeid. Teiselt poolt sensualism kinnitas loodusteadlasi nende empiirilisis meetodeis ning julgustas teadust vabanema skolastika viimseist jäänuseist.

7. **Realistlik kasvatusteadus.** Loodusteaduste areng ja sensualistlikud teooriad ei jätnud mõjustamata ka kasvatusteadust. Humanistliku kasvatuse peaeesmärgiks oli hea ladina keele ja vanade autorite tundmine ning oskus kaunilt kõnelda. Ka reformatsiooni- ja vastureformatsiooni-aeg ei toonud siia olulisi muudatusi.

Muutuv elu, tehnika ja majanduselu arenemine asetasid inimestele aina suuremaid nõudeid reaalseis oskustes. Kuid koolid jäid kauaks püsima traditsioonide juurde.

Ülalmainitud vastolu tõttu tekib humanistlik-formaalsele haridusele realistlik-sensualistlik opositsioon, mis rõhutab meelelise taju tähtsust kasvatuses ja oskuste arendamisel. Selle väljapaistvaimad teoreetilised esindajad on *Bacon*, tšehh *Comenius* (1592—1670) ning *Locke*. Ka õppeainete valikus nõuab Locke reaalaineile suuremat kaalu.

Uued pedagoogilised ideed leidsid rakendamist mõjuvamalt ainult Inglismaal. XVII s. teisel poolel asutati dissenterite poolt Inglismaal rida koole, nn. *akadeemiaid*, kus pääsis kehtivusele „realistlik" programm. Selles leidus palju „realistlikke" õppeaineid, nagu prantsuse ja itaalia keel, geomeetria, algebra, trigonomeetria, maamõõdutehnika, anatoomia jne. Paiguti õpetati isegi selliseid praktilisi oskusi, nagu stenograafiat, kalendriarvutamist, loomade täistoppimist ja põllutööd. „Akadeemiais" leidsid soodsa pinna realistlike pedagoogide ettepanekud, avalikesse koolesse imbusid nende mõtted aga väga aeglaselt ja vähehaaval.

8. **Deism.** Kui koos teaduste eduga muutusid mõtlejad aina julgemaks ja kriitilisemaks, siis ei tahtnud nad tihti enam rahulduda religiooniga senisel kujul. Kirikute õpetuses tundus inimmõistusele palju põhjendamatut ja arusaamatut. Tekkis *mõistuspärastatud religiooni* tarve. Tähtsaimad usulised tõed, mida

deistid tunnustasid, on: 1) ainujumala kui maailma looja, 2) kõlbelise maailmakorra ning 3) hinge surematuse olemasolu. Siin näeme deismi sarnasust kirikuõpetusega. Kuid Jumala ja maailma vahekorra küsimustes erinesid deistid tunduvalt kirikust, ning siin ongi deismi põhiline erinevus. Deistid uskusid, et Jumal on loonud maailma kui teatavate seaduste järgi iseendast liikuva terviku, mille käiku ta end pärast maailma loomist ei sega. Kirik aga väitis, et Jumal jälgib hoolega maailma sündmusi, korraldab neid, teeb imet, hoolimata loodusseadustest, muudab vabalt olukordi, võttes kuulda palveid või karistades kurje. Nii erineb deistide Jumal tunduvalt kiriku omast.

Inglismaal leidus isegi mõtlejaid, kes läksid kaugemale deistidest, jõudes isikliku Jumala eitamiseni. Neid nimetati *vabamõtlejaiks* (freethinker). Vabamõtlejate hulgas olid ka *ateistid*, kes üldse ei tunnustanud mingit jumalust. Inglismaalt levis deism ka teistesse maadesse, võites endale seal palju pooldajaid (nagu Voltaire, Rousseau jt.).

9. **Inglise poliitiline kirjandus.** Inglismaal, kus koloniaalpoliitika oli tööonduse ja kaubanduse tähtsust erakordselt suurendanud, läks võim varem kui mujal, kuigi mitte täieliselt, jõuka kodanluse kätte. Siin tehti ka varem järeldusi kodanlikust valgustusfilosoofiast. Autorid ei käsitelnud ainult päevapahesid ja -vajadusi, vaid püüdsid jõuda selgusele *riigielu põhiliste aluste suhtes*. XVII s. teisel poolel hakati poliitilisi küsimusi arutama puhtilmlikust vaatepunktist, eriti Hugo Grotiuse mõjul.

Esimeseks suuremaks inglise mõtlejaks, kes ei toetanud oma riigiõpetust Piiblile, oli *Thomas Hobbes* (1588—1679). Hobbes oli oma vaateilt kuningriigi pooldaja, kes poliitiliste veendumuste pärast pidi osa elust veetma maapaos. Oma peateoses *Leviathan* arendab Hobbes *absolutistlikku riigiteooriat*.

J. Locke on aga konstitutsionalismi ja rahva suveräänsuse teoreetik. Ta lähtub oma arutlustes („Two Treatises of Government") *looduslikust olukorrast*. Kuid Locke väidab, et inimesed polnud siis kestvas sõjas üksteisega, nagu arvab Hobbes,

sest ka looduslikus seisukorras tundsid nad *loomulikku õigust*. Inimesed elasid juba perekondades ning tunnustasid üksteise eraomandit. Ometi tekkisid üksikisikute vahel mitmesugused arusaamatused ja tülid. Nende lahendamiseks ja üksikute võimalike vägivallategude vältimiseks liitusid inimesed omavahel *riigiks* ning andsid valitsusele lepingu alusel võimu karistada loomuliku õiguse rikkujaid. Riigi peaülesandeks jääb üksikute *loomulike õiguste eest hoolitsemine:* ta peab kaitsma kodaniku elu ja omandit, tema vabadust ja üheõiguslust kaasinimeste suhtes. Kui valitsus ei täida neid ülesandeid, siis võib rahvas *temalt võimu ära võtta*. Kodanike kaitseks peab riik andma seadusi loomuliku õiguse vaimus ja neid täitma. Rahva huvides on kõige parem, kui seadusandlik ja täidesaatev võim pole sama isiku käes, vaid on *eraldatud*. Seadusandlik võim kuulugu rahvaesindusele, täidesaatev monarhile. Selle liberalismi riigiõpetusega õigustas Locke nn. mugavat revolutsiooni (1688) ja Inglismaa kujunevat põhikorda.

Peale selliste riigielu põhiküsimusi arutavate teoste ilmus Inglismaal külluses ajaleheartikleid, pamflette, brošüüre ja traktaate päevahuviliste teemade üle. Eriti XVIII s. alguses omandas ajakirjandus suure kaalu. Nii valitsus oma pooldajatega kui ka opositsioonis olijad püüdsid rakendada teda oma teenistusse. Inglise ajakirjanikest XVII ja XVIII s. vahetusel väärivad eeskätt mainimist *Daniel Defoe* ning *Jonathan Swift*. Esimene on muuseas tuntud romaani *Robinson Crusoe* autor. Selles jutustatakse, kuidas inimesteta saarekesele sattunud merehädaline Robinson seal oma elu alalhoiu pärast töötab ja leiutab. Jonathan Swift on tuntud oma surematu satiiriga *Gulliveri reisid*, milles ta jutustab Gulliveri elamusi mitmel fantastilisel maal, karikeerides seejuures peidetud kujul omaaegse Inglismaa pahesid.

10. **Valgustuse omapära Prantsusmaal.** Louis XIV ajal arenes prantsuse kultuur väga ühekülgselt absolutistlik-feodaalse ja klerikaalse surve all. Prantsusmaa andis küll Euroopa kõrgemale seltskonnale moe, *maneerid* ja *kõlava keele*, kuid ta liialdav ja õõnes valeklassitsistlik kirjandus ei mõjunud viljastavalt vaimuelu sügavamasse sisusse, veel vähem suutsid seda tolleaegne prantsuse teadus ja filosoofia, mis olid vaesed pööret-tekitavaist suursaavutusist. Kuulsaim prantsuse filosoof Descartes oli Louis XIV valitsuse alg-ajal surnud Rootsis, oma viljakamad tööaastad aga oli ta veetnud Hollandis.

Sel ajal kui Louis XIV riigis iga värskem mõte lämbus, oli inglise valgustus andnud juba palju oma peateoseid. Pärast Louis XIV surma hakkas Prantsuse seltskond üha rohkem tutvuma *Inglise ühiskondliku ja vaimse eluga*, ning need mõjuvad otsekui ilmutus. Inglismaa muutub mingiks tõotatud maaks, kuhu sõidetakse, et tutvuda vabamate poliitiliste korraldustega ja uute ideedega. Peaaegu kõik prantsuse valgustuse tegelased teevad oma palverännaku Inglismaale ning toovad sealt kaasa uusi ideid. Nende mõjul tekib ka Prantsusmaal XVIII s. oma *valgustuskirjandus* ehk „filosoofia", nagu prantslased tavatsesid seda sagedamini nimetada.

Prantsuse valitsus ei lisanud Euroopa vaimuelule põhiliselt originaalseid ideid. Kosmose allumine vankumatuile füüsikaseadustele, deism, rahva suveräänsuse ja võimude eraldamise teooriad, süüme- ja uurimisvabaduse nõue — kõik see oli juba avaldatud inglise mõtlejate poolt. Kuid alles prantsuse valgustatute mõjul said need *ideed tuttavaks kogu Euroopas*. Oskas ju Louis XIV ajast saadik Euroopa kõrgem seltskond prantsuse keelt ja vaatas Pariisile kui tsiviliseeritud maailma tsentrumile. Samuti olid prantslased suuremad *stiilimeistrid* kui inglased, kelle kuivad arutlused prantslaste sõnastuses muutusid palju värvikamaks ning omandasid sageli ilukirjandusliku vormi. Po-

pulariseerimise kõrval arendasid prantslased mõnel juhul inglaste mõtteid ka edasi ja tegid neist *radikaalseid järeldusi.*

Erilist huvi osutasid prantsuse mõtlejad *sotsiaalsete ja poliitiliste probleemide* vastu. Seati üles ühiskonna ideaale, arvustati kaasaegseid institutsioone. Prantsuse valgustuse iseloom on *revolutsiooniline.* Inglise valgustus väljendas enamvähem inglise tegelikkust, prantsuse valgustus aga pidi omi ideaale alles teostama kehtiva korra kiuste. Sellest siis prantsuse valgustajate revolutsioonilisus, mis läks mõnikord isegi valgustuse ideaalide eitamiseni. Nii oli lugu Rousseau juures, kes ei jaganud valgustajate tavalist *kultuurioptimismi.* Ta jutlustab tagasipöördumisest looduse ja ürgsete ning ehtsate tunnete juurde. Rousseau ja entsüklopedistid moodustavad prantsuse valgustajaist radikaalsema rühma. Voltaire ja Montesquieu ning enamik füsiokraate aga esinevad võrdlemisi mõõdukate nõudmistega.

Heaks kooliks, kus prantsuse valgustajad harisid oma stiili painduvamaks ja teravameelsemaks, olid Pariisi kirjanduslikud *salongid.* Siin käsiteldi kunsti-, kirjandus-, filosoofilisi ja muidki küsimusi.

11. **Voltaire.** Prantsuse seltskonna vaimsed huvid XVIII s. ei piirdunud rokokoo kunstiküsimuste ja lamburiluulega, mida harrastas kõrgem seltskond, vaid siin tulid arutusele ka maailmavaatelised probleemid ning kirjanduslikud teosed. „Filosoofest" omas kõige suuremat mõju selles seltskonnas teravameelne ja viljakas *Voltaire* (1694—1778).

Jesuiitide kolleegiumis omandas Voltaire koos haridusega terava *viha katoliku kiriku vastu.* Hiljemini, maapao-aastail Inglismaal viibides sai temast Inglise riigikorra, kodanliku vabaduse, inglise teaduse ja deismi vaimustatud pooldaja. Prantsusmaale tagasi tulnud, püüdis Voltaire raamatus „Kirjad Inglismaa üle" tutvustada prantslasi inglise intellektuaalse ja ühiskondliku eluga. Seejuures ei jätnud ta Prantsusmaad arvustamata. Et Voltaire end Prantsusmaal küllalt kindlalt ei tundnud, elas ta mõned aastad Preisimaal kuningas Friedrich Suure õu-

konnas ning hiljemini Šveitsis (Ferney's), Prantsusmaa piiri lähedal. Siit saatis ta maailma oma arvukaid teoseid. Neid osteti ja loeti kõikjal ning nende autor kujunes üheks Euroopa tuntuimaks ja rikkaimaks inimeseks. Austajad kõigist kihtidest pöördusid ta poole kirjadega või tulid teda külastama.

Voltaire'i maailmavaate alused ei ole kuigi originaalsed. Need on omastatud inglise deistidelt ja loodusteadlastelt. Kuid mitte nende tõdede kuulutamises ei seisnud Voltaire'i peatähtsus, vaid võitluses vaimuelu vabaduse eest. *Mõistust* pidas Voltaire inimese väärtuslikemaks osaks ning *vaimuvabadust* ühiskonna olulisimaks elutingimuseks. Vaimuvabaduse kaitsjana vihkab ta eriti katoliku kirikut. Kõike seda, mis usus tundus mõistusele olevat arusaamatu, pidas Voltaire ebausuks, ja ebausu vastu võitlemiseks pühendas ta kogu oma jõu.

Vaimse vabaduse kõrval nõudis Voltaire ka mõnesuguseid sotsiaalseid uuendusi, nagu kohtu-uurimise ja karistuste inimlikumaks muutmist, meelevaldsete arreteerimiste kaotamist, maksude õiglasemat jaotust ning pärisorjuse lõpetamist. Selliseid reforme ootas Voltaire *valgustatud* ja humaanseilt *riigivalitsejailt*. Rahva eneseavaldustesse poliitilises elus ja demokraatiasse suhtus ta enamvähem eitavalt. „Kui harimatu rahvahulk tegutsema hakkab, hukkub kõik," arvas ta ja kuigi ta nõudis mõningaid kergendusi alamaile klassidele, pidas ta ometi loomulikuks ja paratamatuks, et igavesest ajast igavesti jäävad maa peale rikkad, kes käsivad, ning vaesed, kes teenivad.

12. **Montesquieu** (1689—1755), Voltaire'i kuulus kaasaeglane, oli oma riigiõpetuses viimasest vabameelsem.

Kirjanduses debüteeris Montesquieu *Pärsia kirjade* nimelise teravameelse satiiriga. Ta naeruvääristab teravalt kuninglikku despotismi, õueaadli upsakust, katoliku kiriku sallimatust, õpetatud vaimulike usuteaduslikke sõnelusi jne.

„Pärsia kirjad" omasid lugejaskonnas väga suurt menu. Kuid Montesquieu'd ennast ei rahuldanud satiir kui kirjandusliik ja ta asus tõsisemate, *teaduslike ülesannete juurde*. Aastal 1748

ilmus ta töö *Seaduste vaim* (L'Esprit des lois) umbes paarikümneaastase töö viljana. Selle teose kirjutamiseks kogus Montesquieu palju juriidilist, ajaloolist ning geograafilist ja etnograafilist materjali mitmesuguste *riikide* ja *riigikordade* kohta olevikus kui ka minevikus.

Hinnates mitmesuguseid riigikordi ja nende väärmoodustusi lähtub Montesquieu põhimõttest, et riigi peaülesandeks on kodanike *vabaduse kaitsmine*. Vabadus ei tähenda omavoli, vaid õigust teha kõike seda, mida seadused lubavad. Seadustega peaksid olema tagatud mõtte-, trüki- ja süümevabadus ning isikupuutumatus. Kodanikuvabadused on kaitstud Montesquieu arvates kõige paremini konstitutsioonilises monarhias, kus kuningas jagab oma võimu seisustega, nii et kumbki pool ei saa muutuda despootseks. Eeskujuliku monarhia näitena esitab Montesquieu Inglismaa. Siin on Montesquieu järgi eraldatud *seadusandlik, täidesaatev* ja *kohtuvõim* — esimene parlamendi, teine kuninga, kolmas valitavate, sõltumatute kohtunike kätte. Võimude eraldamise tõttu ei saa ükski neist toimida türanniliselt.

„Seaduste vaimule" toetusid kõik, kes nõudsid piiramatu ainuvalitsuse kitsendamist. Siit otsisid juhtnööre valitsejad, kes tahtsid oma riigis teostada reforme (näit. Katariina II), seda kasutasid teadlased siia kogutud andmete rohkuse pärast ning hiljem liberalismi poliitikud.

13. **Füsiokraadid.** Mitte ainult poliitilisel ja sotsiaalsel, vaid ka majanduslikul alal tärkasid XVIII s. uued ideed. XVIII sajandil oli valitsevaks vooluks majandusteaduses *merkantilism*. Nüüd hakkab tekkima opositsioon selle teooria vastu. Vastukaaluks merkantilistlikule teooriale põhjendas XVIII s. esimesel poolel *François Quesnay* (1694—1774) füsiokraatliku teooria. Sõna füsiokraatia on pärit kreeka keelest ja tähendab looduse valitsust. Nagu valgustusajal taoteldi loomulikku õigust ja loomulikku usku, nii püüdsid füsiokraadid leiutada loomulikke majanduselu seadusi, mida peaks arvestama kogu majanduspolii-

tika. Füsiokraatide arvates pole üksikisikute egoism midagi ebakõlbelist, vaid see on täiesti loomulik ja looduse poolt antud. Üksikisikute egoismi püüded tasakaalustavad elu tegelikkuses nii, et tekib võrdlemisi terve majanduselu. Kui igaüks võimalikult hästi hoolitseb enda eest, siis peaks inimestel üldse hästi minema. Seepärast nõuti võimalikult *suurt tegutsemisvabadust kõigile ettevõtjaile.* (Hüüdsõna: „Laissez faire, laissez passer!" — „Laske varu valmistada, laske käibida!") Valitsus loobugu keeldude ja käskude vahelesegamisest majandusellu, lastagu „valitseda loodusel", s. o. vabal majanduslikul võistlusel ja tootmisel.

Nagu merkantilistid rahas, nii nägid füsiokraadid *maavarades rahva rikkuse põhiallikaid.* Ainult ürgtootmisalad (põllundus, metsandus, kalandus, kaevandustööstus) annavad nende arvates inimkonnale uusi varasid, tööstus ja kaubandus ainult muudavad nende ilmet. Seepärast riik peaks eriti soodustama põllundust. Põllumajanduse vaba ja tõhusa arenemise huvides tuleks hävitada seisuste vaheseinad ja mõisnike *feodaalsed õigused,* mis pidurdavad talumajanduse arenemist, kaotada *tsunftide* ja asumaade kaubakompaniide *eesõigused,* loobuda kaubanduse ja tööstuse üksikasjusse tungivast reglementatsioonist ning korraldada õiglasemalt *maksude jaotuse süsteem.*

Selliste uuenduste kehtima-panekut ootasid füsiokraadid valgustatud kuningavõimult, mitte rahvamassidelt.

14. **Entsüklopedistid.** Loodusteaduse üllatav edu julgustab nooremaid prantsuse filosoofe looma süsteeme, mis olid kaugel kõigest seni tõekspeetust. Newtoni ajal ja hiljeminigi vaadeldi *liikumist kui mingit iseseisvat nähtust* mateeria kõrval ning oletati mingit esimest liigutajat, vähemalt deistlikku maailmamasina käimapanijat. Nooremad prantsuse filosoofid hakkavad aga vaatama liikumisele kui *mateeria omadusele.* Tekib filosoofiline *materialism,* mille arvates kõik *olemasolev on aineline.* Jumal muutub materialistide arvates ülearuseks ka esimese liigutajana. Nii viib materialism ateismile.

Poliitikas hakkasid nooremad filosoofid rõhutama rahva aktiivse osavõtu õigust riigielust, nõudma *demokraatlikumat korda. Kodanikuvabaduste* kõrval hakkavad mõnedki neist nõudma kõigist seisusist isikute *samaväärsust.*

Uued mõtted kajastuvad kõige ilmekamalt *entsüklopedistide* ringkonnas, kes koostasid 35-köitelise *Teaduste, kunstide ja käsitöö entsüklopeedia.* Entsüklopeedias mitte ainult kirjeldati olemasolevaid ühiskondlikke olusid, vaid ka arvustati neid. Eriti hoolsa ja hoogsa käsitluse osaliseks said sellised teemad, nagu kohtureform, usuvabadus, seisuste õigusevahede kaotamine, talupoegade vabastamine, rahvaesindus, riigi tekkimine lepingu alusel jne.

Entsüklopeedia kaastööliste nimestikus kohtame peaaegu kõiki omaaegse Prantsusmaa kirjanikke, filosoofe. Paljud entsüklopedistid ei piirdunud ainult äärmiste vaadetega filosoofias ja poliitikas, vaid ka eetikas. Nii püüab üks neist tõendada, *et kõlblus* ei põhine religioonil, vaid elukogemusel. Inimene püüab saavutada võimalikult häid muljeid ning vältida ebamugavaid. Kõlbeliselt hea ja halb on ainult õige arusaamine sellest, mis on kahjulik või kasulik.

15. **Rousseau.** Kõige kujukamalt väljendusid aga prantsuse valgustuse demokraatlikud ideed *Jean Jacques Rousseau* (1712—1778) töödes.

Rousseau esimene teos, mis ta kuulsaks tegi, oli auhinnatöö teemal *Kas on teaduste ja kunstide edu soodustanud kõlbluse paranemist?* (1750). Ta arvab, et inimkond oleks õnnelik, kui ta elaks ürgses lihtsuses ja teadmatuses. Kunsti ja teaduse on sünnitanud patud ja laiskus ning need omakorda sünnitavad pattu ja laiskust. Teises auhinnatöös otsib Rousseau ühiskondlike pahede peapõhjust ja leiab selle olevat ühetaolisuse puuduse. Viimane on tekkinud koos eraomandiga.

Oma riikliku ideaali joonistab Rousseau teoses *Ühiskondlik leping* (Contrat social). Rahvale kui tervikule kuulugu kogu suveräänsus (kogu kõrgem võim), sest rahvas ei või soovida

halba oma liikmeile. Rousseau ei kujutle rahvavalitsust mitte parlamentaarsena, vaid demokraatiana vahetul kujul, s. o. üleriiklike rahvakoosolekute kaudu, millele kuulub *seadusandlik võim*. Täidesaatva võimu usaldab Rousseau mitte suveräänsele rahvale, vaid *valitsusele*, kelle organisatsiooni määrab kindlaks seadusandlikku võimu omav rahvas. Oma struktuurist hoolimata peab täidesaatev võim täieliselt alistuma seadusandlikule, mis on rahva käes. Rousseau puhul on huvitav mainida, et ta ei poolda usuvabadust.

Rousseau esitab oma teoseis ka uusi, paremaid inimesi ja nende kasvatamise võimalusi. Romaanis *Emile* kujutab Rousseau loomulikku kasvatust vastandina senisele. Autor usub, et inimene on oma loomult hea, ning ainult väärkasvatus ja variserliku seltskonna mõjud teevad temast halva inimese.

Et saavutada sellist loomulikku inimest, selleks tuleb lasta *lapsel kasvada võimalikult vabalt*, hoides temast eemal ainult kahjustavaid mõjustusi. Lapsi tuleb lasta õppida võimalikult kogemusest, mitte raamatust. Geograafiat õpitagu matkates, botaanikat elavate taimede vaatlemisel, matemaatikat niivõrra, kui vaja majanduslike küsimuste jaoks või teiste teadmiste omandamisel jne. Varakult tutvugu õpilane ka oma tegude loomulike tagajärgedega. Õpetaja poolt määratavais karistustes ei tohi seepärast tunduda mingit isiklikku viha, vaid ainult halvasti tehtud teo loomulikku tagajärge. Kui õpilane purustab akna, viibigu ta külmas toas; kui õpilane on laisk ega jõua määratud tööga valmis, siis viibib selle lõpetamiseni ta lõunasöök. Kuigi „Emile" sisaldas liialdusi ning raskesti rakendatavaid nõuandeid kasvatajaile, mõjutas see ometi pedagoogika arenemist realistliku ainevaliku, vaatlusliku meetodi ja õpilase omaalgatusliku töö põhimõtte suunas.

„Emile" sisaldab ka Rousseau usutunnistuse, mida on tabavalt nimetatud *tundeliseks deismiks*. See pole rajatud ratsionaalseile kaalutlustele, nagu näiteks Voltaire'i deism, vaid tundeile. Üldse nõudis Rousseau mõistuse kõrval rohkem *eluõigust tun-*

deile, intuitsioonile ja *instinktile,* olles nii vaba teiste prantsuse „filosoofide" ühekülgsest ratsionalismist.

Rousseau teoste mõju oli revolutsiooniline ja reaktsiooniline ühtlasi. Ta kehtiva ühiskondliku korra kriitika ja demokraatlikud ideaalid õhutasid Prantsuse revolutsiooni tegelasi. Ta tunnete ja instinktide ülistus aga leidis hiljemini romantikute ja riigi teoreetikute juures reaktsioonilist edasiarenemist. Tunnete primaadiga õigustasid nad kiindumust paljudesse korraldustesse ja uskumustesse.

16. **Demokraatia ja materialism.** Radikaalsed valgustajad Prantsusmaal jõudsid Jumala mõiste ja hinge eitamiseni (ateism, materialism) ning nõudsid rahvavalitsust. Loomulikus ja mõistuspärases riigis ei tarvitse olla kindlat valitsejat. Demokraatliku valitsuse ülesanne on vaid üldsuse tahte teostamine. Mis õige või ülekohtune on, mida teha või tegemata jätta, seda otsustab enamus. Nii astub valitseja absolutismi asemele enamuse absolutism, mis aga on sageli ohtlik, sest keegi pole õieti vastutav. Selle tagajärjeks on alatasa kõikuv ning kindla suunata riigijuhtimine, nagu seda võime näha demokraatlikes maades. Demokraatia loob pealegi võimaluse äärmistel vooludel kasvada ja hiljem riigis võimu haarata, nagu see sündis Venemaal, kus kehtima hakkas kommunistlik kord ja ainukehtivaks tunnustati materialistlik maailmavaade.

Tõus Saksamaa vaimses elus.

17. **Friedrich Suure ajast.** Friedrich Suure troonile tulekuga näeme tõusu saksa rahva iseteadvuses. Ta sai oma ülesandeist hoopis teisiti aru kui teised oma-aja valitsejad, näiteks Prantsusmaal. Siin pidasid valitsejad riiki oma eraomandiks ja armastasid rõhutada, et „riik — see olen mina". Friedrich Suur luges end aga „riigi esimeseks teenriks", kelle ülimaks eesmärgiks on

riigi hüvang. Ta nägi riigis vaimset sisu ja õige monarh oli tema meelest rahva kujundaja mingi juhtiva plaani alusel. Samal ajal ei arvestanud ta koos valgustajatega, et tuleb anda „igaühele sama", igaühele võrdselt, vaid printsiibiks oli „igaühele oma". Friedrich oli süümevabaduse pooldaja ja armastas oma põhimõtet väljendada lauses: „Minu riigis saab igaüks omal viisil õndsaks". Teaduste arendamise huvides kutsus ta Berliini akadeemiasse kuulsaid Euroopa teadlasi ja kindlustas neile uurimisvabaduse. Sama vabaduse andis ta ka kirjandusele, kuigi ta ise üsna indiferentselt suhtus saksa kirjandusse, seejuures ka Klopstockisse. Friedrichi kogu tegevus vaimustas kirjanduslikke ringkondi. Ta äratas saksa rahvas rahvuslikku iseteadvust ja endast lugupidamistunnet, mis oli 30-aastase sõja tagajärjel langenud. Öeldu ei jätnud mõju avaldamata kirjanduse arenemisele. Lessingi „Minna von Barnhelm" oleks vaevalt võimalik olnud Seitsmeaastase sõjata. Friedrichi ajal loobub saksa rahva vaimne mina matkimisest teistele rahvastele ja hakkab hindama iseseisvust, võttes endisi autoriteete kriitiliselt.

18. **Saksa vaimuelu omapära.** Loomuliku õiguse ja loomuliku religiooni ideed leidsid Saksamaal poolehoidu. Ratsionaalse deistliku voolu kõrval avaldas Saksamaal XVII s. alates laialisemat mõju ka pietism. Viimane rõhutas isikliku õndsuse elamuste tähtsust usuelus ja püüdis üldse protestantlikus kirikus valitsevale kirjatähe-usule anda südamlikumat, tundeküllasemat sisu. Pietistlikust vaimust on kantud ms. ka *vennastekoguduse* liikumine, mille organiseerijaks oli krahv *Zinzendorf*.

Oma laadilt erineb Saksa valgustussajand tunduvalt *Prantsuse omast*. Siin ei arutatud riigikordade ümberkujundamise küsimusi, poliitiliste ja sotsiaalsete probleemide asemel kerkisid esirinda uued probleemid. Tähelepanu pöördus isiksuse arengu seisukohalt tähtsaile küsimusile, nagu inimese *moraalne* ja *esteetiline areng* või *mõtte-* ja *süümevabaduse küsimus*. Saksa suuremate valgustajate mõtted mõjustasid üsna tugevasti XIX s. vaimuelu. Saksa valgustuse omapära tegi mitmeti ta *sarnaseks*

humanismiga. Eriti tõstis seda sarnasust huvi ärkamine antiikse kunsti, kirjanduse ja teaduse vastu tolleaegsel Saksamaal. Selle tagajärjeks olid tugevad antiiksed mõjud saksa autorite töödes. Viimased aitasid kaasa ilukirjanduse vabanemisele prantsuse valeklassitsismi mõjudest. Hakatakse rohkem tähelepanu osutama teiste rahvaste kirjandusele.

19. **Teadus ja kirjandus.** Juba XVII s. esines Saksamaal silmapaistvaid mõtlejaid, kelledest tähtsaim on *Leibniz* (1646—1716). Leibniz arendas oma filosoofilises süsteemis edasi Descartes'i *ratsionalistlikke ideid,* püüdes seejuures ristiusku kokku sobitada ratsionalismiga. Leibniz oli üks oma-aja universaalsemaid vaime: geniaalne filosoof ja matemaatik, hea füüsika- ja keemiatundja, andekas ajaloolane ja teadmisterikas jurist. Tema algatusel asutati ms. teaduste akadeemiad Berliinis ja Peterburis.

Rööbiti kriitikavaimuga tegi suuri edusamme Saksamaal kirjanduslik looming. *F. G. Klopstock* (1724—1803) lõi oma kuulsa eeposega *Messias* üldise vaimustuse. See muutus nagu teiseks evangeeliumiks. Ta avaldas ühtlasi antiikses värsimõõdus rea lüürilisi töid, mis olid kirjutatud patriootiliselt ja tundeküllaselt. Klopstock vabastas saksa luule pseudoklassitsistlikust kuivusest ning kandis sinna uue ja mõjurikka tundehoo.

Ch. M. Wieland oli varasemais luuletusis Klopstocki mõju all. Ta saksakeelses värsis esineb rokokoolist graatsiat, kergust ja elurõõmu. Wielandi peateeneks on siiski saksa kirjandusliku proosa loomine. Ta on eepika alal tähtsamaid saksa uueaegse kirjanduse rajajaid, kes õpetas Saksa ühiskonda lugu pidama ja hindama oma rahvuslikku kirjandust.

G. E. Lessing, kelle mõju Saksa rahvuslikule iseteadvusele oli väga suur, osutab Shakespeare'i draamade germaanlikule mõttesügavusele. Siitpeale hakatakse üha enam eeskujusid otsima kreeklastelt. Kujutava kunsti ja kirjanduse esteetilisi erinevusi otsib ta oma kuulsas töös *Laokoon,* viies ühiskonna kreeka kunsti väärtuste vahetule tundmisele ja kreeka kultuuri kui põhjamaise kultuuri mõistmisele. Lessingi parimaid töid näite-

kirjanduse alal on *Minna von Barnhelm*, mis oma eluläheda realismiga on saksa uueaegse kirjanduse aluseks. Samal ajal ründab ta edukalt prantsuse pseudoklassitsistlikku näitekunsti. Üldse oli Lessingi kirjanduslik ja arvustuslik tegevus suunatud saksa kirjanduse vabastamisele prantsuse ohtliku mõju alt. Saksa valgustuse kulminatsiooni punktiks on ta töö *Inimsoo kasvatus*. Valgustuse esindajaks Saksamaal on Lessing mitte ainult oma tööde sisult, vaid ka vormilt; neis valitsevad selgus, lihtsus, plastilisus ja asjalikkus, millega ta on virgutanud saksa stiiliarengut.

Kõik siin mainitud kirjanikud erinevad oma töödega prantsuse omast sellega, et siin polnud esiplaanil mõistuslikud arutlused, vaid tunded ja kujutlusvõime.

20. **Saksa klassikud.** Sama näeme nii „Tormi ja tungi" nimelises tundeküllaste kirjanike rühmituses, kes eitasid reegleid ja traditsioone kunstis ja seltskonnas, samuti ka noore Goethe ja Schilleri töis. Kaks viimast kuuluvad saksa suurimate autorite hulka. *Goethe* (1749—1832), kelle tähtsaim töö on *Faust*, kujutas tookordseist saksa autoreist inimest kõige sügavamalt ja mitmekülgsemalt. Ideaalses inimeses on meelelisus ja kõlblus lahutamatud. Seda rõhutabki Goethe oma Faustis. *Schiller* (1759—1805) propageeris oma töödes võimsalt vabaduse ja inimsuse aateid. Ta ideaaliks on inimene, kelle meelelisus ja aru, kohusetruudus ja leplikkus on kooskõlastatud. Saksa klassikute inimideaal ei olnud „rahvuslik", vaid „inimkondlik". Humaansus pidi siduma inimesi vaimseks ühiskonnaks, hoolimata riigi, rahvuse või religiooni erinevustest. Saksamaa poliitiliselt killustatud olukorras ei hoolinud saksa klassikud palju ühise saksa rahva kujundamise ülesandeist, vaid arvasid hulga tähtsamaks kasvatada õilsaid inimesi. Siiski mõjus nende idealistlik kirjandus saksa rahvale *liitvalt*. Saksa haritlaskond sai nende kaudu ühtlase üldsaksaliku *idealistliku hariduse*. Goethe oli õigupoolest see, kes oma olemisega ja loominguga osutus teerajajaks saksa rahva ühinemisele. Nii viis saksa klassikute idealism rahva

hoopis teistele kõrgustele, kui prantsuse ratsionalistlik valgustus oleks seda suutnud teha.

Goethele ja Schillerile seisid lähedal *Herder* (1744—1803), üks kultuuriajaloo rajajaid. Herderi arvates on inimkonna ajaloo mõtteks lakkamatu progress, ning see progress avaldub inimsuse süvenemises. Progressi mõistmiseks ei piisa Herderi järgi silmapaistvate üksikisikute saatuse uurimisest, nagu seda ajalugu seni on teinud, vaid selleks on vaja jälgida suuremaid inimkollektiive ja terveid rahvaid nende elus ja loomingus. Seepärast hakkaski Herder koguma rahvalaule, muinasjutte, vanu kombeid jne. ja neid trükis avaldama. Herder avaldas suurt mõju rahvaste rahvuslikule ärkamisele. Ta tegevus ulatus ühtlasi ka Läänemere rahvasteni. Riias viibides tundis ta suurt huvi eestlaste ja lätlaste vastu ning tutvus eesti ja läti rahvalauludega („Stimmen der Völker in Liedern").

21. **Saksa filosoofia ja pedagoogika.** Ilukirjanduse kõrval oli XVIII s. teine pool ka saksa filosoofiale väga viljakas. Ilmusid ju sel ajal saksa suurima filosoofi *Immanuel Kanti* (1724—1804) teosed. Ta elas Königsbergis ja ta esimesed tööd ilmusid Riias. Oma *Puhta mõistuse kriitikas* näitab Kant, et kõik meie teadmised välismaailmast on pärit kogemusest, kuid kogemus ise oleneb meie hinge struktuurist. Me ei saa iial tunnetada asju nii, nagu nad on omaette tõepoolest — „asju iseeneses", sest nende pilti moonutavad meie „vaatlusvormid", ruum ja aeg. Ta ei uskunud mõistuse kõikvõimsust tunnetamisel ja püüdis selgusele jõuda inimmõistuse piiride üle. Samuti Jumala, surematuse, vabaduse olemasolu ei saa me iial mõistusega tõestada. Ometi vajame neid kui praktilise mõistuse postulaate tegutsemisel. *Praktilise mõistuse kriitikas* võitleb Kant kõlbluse fundeerimise vastu egoismile. Tema arvates elab inimeses tingimusteta kõlblusnõue — *kategooriline imperatiiv*, mis käsib midagi teha või tegemata jätta, hoolimata sellest, kas see on kahjulik või kasulik. Kasulikkuse tunde asemel on eetika aluseks *kohusetunne*.

Saksa valgustuse tegelastest kõneldes ei pääse mööda ka šveitsi suurest pedagoogist *Pestalozzi'st* (1746—1827). Pestalozzi isikut iseloomustab suur inimesearmastus, võiks ütelda „ilmlik vagadus". Ta uskus, et „Jumal on ligi seal, kus inimesed osutavad üksteisele armastust". Ta pühendas kasvatusele kogu oma elu ja vara, asutades vaestekooli uute pedagoogiliste ideede viljelemiseks ning andes välja kasvatusteaduslikke teoseid. Ta oli *realistliku ainetevaliku* pooldaja ning nõudis *kaemuslikku õppeviisi* ja käsitöö ühendamist õpetamisega. Seejuures on Pestalozzi emotsionaalse kasvatuse klassik. Ta õpetuse järgi muutub inimene täiuslikuks personaalseis vahekorris, neis ringkonnis, kus on aset truudusel ja armastusel, näiteks perekonnas. „Laps armastab ja usub varem, kui ta mõtleb ning tegutseb." Käesoleval ajal on Saksamaal sama probleemi lahendamine, nimelt vahetu kasvatuse küsimus, võetud sügavamalt ja otsustavamalt.

22. **Saksa muusika edu XVIII s.** Saksa kujutav kunst ei saavutanud valgustusajastul sellist kõrget taset nagu prantsuse oma, kuid muusikas muutus Saksamaa esimeseks maaks Euroopas. Muusikas tõusid väljendusvahendite rikkus senikuulmatult. Osalt mõjustas seda uute mänguriistade tarvitusele-tulek (XVIII s. leiutati haamerklaver), kuid kindlasti palju enam veel rea geniaalsete *muusikute leidlikkus.*

Käsiteldava perioodi tähtsamaid meistreid olid *J. S. Bach* (1685—1750) ja *G. Fr. Händel* (1685—1759). *Bachi* kirikumuusikas, eriti ta fuugades, on kehastunud polüfoonilise muusika viimsed võimalused. On raske mõtelda meloodiateküllasemat ja võimsamat polüfoonilist muusikat. Ka *Händeli* suurimad saavutused kuuluvad kirikumuusika alale, need on ta monumentaalse kompositsiooniga, jõuliste ja hoogsate kooridega oratooriumid. Nii Bach kui ka Händel omasid väga sügavat *usulist tunnet.* Nende teoseiski võib aimata *ratsionalismi* ühinemist usuliste tunnete rikkusega.

Hilisemaid meistreid on Haydn, Mozart ja Beethoven. *Fr. J. Haydn* (1732—1809) tõstis muusikas sonaadi seninägema-

tule kõrgusele ja muutis orkestrimuusika senisest tunduvalt värvirikkamaks. *Mozart* (1756—1791) ühendas oma töödes suurt viisirikkust ja sulavust haruldase karakteriseerimisoskusega. Ta töödest on eriti kuulsad ta ooperid ja *Requiem*. *L. van Beethoven* (1770—1827) lõi klassikalistes vormides terve rea võimsaid monumentaalteoseid. Eriti kuulsad on ta sümfooniad. Ta parimad tööd olid mässutsevad, vabad ja titaanlikud. Beethoveni töödes leiame samuti idealismi, näiteks ta kolmandas sümfoonias *Eroica*, mis on pühendatud suurele ajaloolisele isikule Napoleonile.

Valgustuse tulemused.

23. **Valgustuse tähtsus.** Et valgustusliikumine levis kõigis Euroopa maades ning suuremal või väiksemal määral haaras mitmesuguseid kihte, siis oli tal suur mõju kogu elule. Kõigepealt muutus ta mõjul tunduvalt paljude *maailmavaade*. Teaduste tulemuste, tehnikasaavutuste ja uute filosoofiliste oletuste tõttu vähenes maailma salapärasus. Maailmavaate muutumise tõttu *vähenes ebausk* ning avalikust elust kadusid sellised nähtused, nagu seda olid näiteks nõiaprotsessid. Muutunud ellusuhtumuse tagajärjeks oli ms. usuliselt sallimatu *Jesuiitide ordu* sulgemine avaliku arvamise survel, esmalt üksikuis mais ning hiljemini paavsti poolt ka üldse. *Kohtukorraldus* kujunes valgustuse mõjul humaansemaks. Piinamised kadusid, seadused muutusid pehmemaks ning täpsemaks. Surmanuhtlus varguse, abielurikkumise ja valevande eest kadus XVIII s. keskpaigast alates aegamööda. *Kasvatuses* ärkas elavam koolitegevus ning õppeainete valik ja õppeviis muutusid elulähedasemaks ja viljakamaks. Sotsiaalses elus tõstis valgustus priviligeerimata seisuste enesetunnet ja aitas kaasa talupoegade vabastamiseks. *Poliitilises* elus kiirendasid valgustajad vana korra langemist.

24. **Valgustuse ühekülgsus ja ohtlikkus.** Nii näeme, et valgustusliikumine oli tagajärjerikas, sellest hoolimata et ta oma filo-

soofiliselt aluselt oli enamasti liig kitsas ja *ühekülgne*. Loomuliku õiguse ja religiooni mõtted levisid Inglismaalt Prantsusmaale, kus need prantsusepäraselt ümber vormiti. Mõtlemise põhiliseks lähtepunktiks peab prantsuse ratsionalism inimlikku *mõistust*. Ainult mõistus otsustab selle üle, mis on hea või kuri. Prantsuse kultuuri mõju tõttu Euroopa mandril muutus valgustus varsti *rahvusvaheliseks* võimuks. Ent valgustus oli samuti kitsarinnaline ning tegelikkusevõõras nagu keskaja skolastika. Ta ei arvestanud elu otsustavaid tegureid: hinge, inimese tundeilma ning rassi teadvusetuid jõude, ajaloolist kujunemist, traditsioone jne. Valgustajad uskusid, et mõistuspärane on ühtlasi loomulik, kuna loodus on kujundatud targasti ning kasulikult. Inimene on nende arvates oma loomult hea ja talitab ainult teadmatusest halvasti. Sellepärast, et inimkonda õnnelikuks teha, tuleb teda õpetada, valgustada.

Ühiskondliku elu seadusi ignoreerides hindas valgustus kõrgesti individualismi, isiku õigusi ja piiramatuid vabadusi ning asetas seega tagaplaanile inimese *kohustused* ühiskonna ja rahva vastu. Sellise individualismi tagajärjel pääsid ajaloo kestel nii sageli juhtivaile kohtadele isikud, kes arvestasid rohkem oma isiklikke (või kitsama ringkonna) kui rahva ja riigi huve. Nii on arusaadav, miks valgustatud inimene jõudis esialgu liberalismi, siis sotsialismi ja kommunismini, mis bolševismi kujul ohustab kogu Euroopa rahvaid ja nende kultuuri.

25. **Valgustatud absolutism.** XVIII sajandil leidus rida valitsejaid ja juhtivaid ministreid, kes teostasid valgustajate poolt soovitatud uuendusi ja tavatsesid oma samme riigi valitsemisel põhjendada filosoofide mõtetega.

Valitsejate poolt teostatud reformide olemus oli valgustatud absolutismi maades väga sarnane. Kõikjal piirati aadli privileege ja parandati talupoegade seisundit. Nende reformide ulatus aga oli väga erisugune. Joseph II (1780—1790) Austrias kaotas pärisorjuse, kindlustas talumaad mõisastamise vastu ja korraldas seadustega rendimaksud üsna soodsasti. Pärisorjuse kaotas ka

Taani kuningas Frederik IV (1699—1730). Katariina II ajal Venemaal halvenes koguni talupoegade seisund, kuigi keisrinna oli väga huvitatud prantsuse valgustajaist ja tegi mõne katse valitseda nende vaimus.

Üsna üldiselt parandati ja kodifitseeriti seadusi valgustatud monarhide poolt, kohtupidamine muudeti inimlikumaks, piinamine eeluurimisvahendina ja karistusena kadus üha enam, administratsioon korraldati paremini, rahvahariduse eest kanti rohkem hoolt, tsensuuri survet vähendati ning osaline usuvabadus pandi kehtima. Katoliku maades püüti vähendada vaimulike mõju riigielule: piirati inkvisitsioonikohtu õigusi, võõrandati osa kirikumaid, suleti rida kloostreid, võeti vaimulikelt tsensuuriõigused ja rahvakooli korraldamine, sunniti neid makse maksma jne.

Vabamüürluse ja juutluse emantsipatsioon.

26. **Vabamüürlaste ordu asutamine ja selle poliitilised sihid.** Valgustuse ideed levisid ja nende võidust loodeti inimkonna õnne. Nende ideede rakendamiseks tegelikus elus asutati Vabamüürlaste ordu, nimelt Inglismaal a. 1717. Vabamüürlasteks võidi saada hoolimata rassist või rahvusest, riiklikust või kiriklikust kuuluvusest, sest otsustav oli valgustuse ideede pooldamine. Friedrich Suur ja teised valgustatud monarhid on lühemat või kauemat aega kuulunud Vabamüürlaste ordusse, samuti paljud muud selleaegsed silmapaistvad riigimehed (nagu Stein ja Hardenberg) ja kirjanikud (Voltaire, Rousseau, Lessing, Goethe jt.). Nimetus vabamüürlased tekkis sellest, et organisatsioonis tarvitati keskaegse müürseppade tsunfti sümboleid ja kombeid. Ordu liikmed pidid läbi tegema õpipoisi-, selli- ja meistriastme. Nad koondusid gruppidesse, mida nimetati loožideks. Loožide koosolekuid saatsid igasugused salapärased tseremooniad ning kogu ühingu tegevuse mõte öeldi seisnevat

„Saalomoni templi ehitamises". Selle sümboliga märgiti ideaalset maailmakorda. Kristlik kirik õpetas kõigi inimeste võrdsusest Jumala ees. Vabamüürlased muutsid selle õpetuseks inimeste *võrdsusest omavahel.* See eesmärk pidi teostuma kõiki hõlmavas fantastilises *maailmariigis.* Selliseid universaalseid ja ratsionalistlikult ülesseatud eesmärke taotelles kujunes Vabamüürlaste ordu omamoodi kirikuks, internatsionaalseks poliitiliseks suur-organisatsiooniks.

27. **Juutluse mõjulepääs ordus ja ta ühiskondliku kaalu suurenemine.** Varsti hakkasid juudid etendama Vabamüürlaste ordus tähtsat osa. Osalt tuli see sellest, et rassilise kuuluvuse pärast ei tehtud neile mingeid takistusi loožidesse pääsmiseks, osalt sellest, et mitmesugused orduelus rakendatavad rituaalid ning sümbolid olid laenatud Vanast Testamendist.

Kuigi *Luther* nägi juutides rasket nuhtlust saksa rahvale ja soovitas nende maalt väljasaatmist, mõjus reformatsioon üldiselt juutide olukorrale kergendavalt. Luterlus, eriti aga kalvinism andsid Vanale Testamendile palju suurema tähtsuse, kui ta seda oli omanud keskajal. Seepärast hakati juutidele üha rohkem vaatama kui „valitud rahva" liikmeile ja nendega suheldi meelsamini kui seni. Juutluse kaalu kasvu soodustab omakorda kapitalismi areng XVII ja XVIII sajandil. Rahalaenajana, moonamuretsejana, sõjasaagi ostjana hakkab juut valitsuste juures aina suuremat osa etendama. Valitsejaile osutatud teenete eest lasevad juudid endile anda mitmesuguseid tulutoovaid õigusi, nagu maksude võtmise, mündilöömise, riigikäitiste kasutamise õigusi. Õue juures, eriti rahahädas vürstide ja aadli keskel tõusevad juudid varsti ka seltskondlikult. Juutidest finantsnõunikke ning arste tõstetakse aadliseisusse, mõnigi juut saab paruniks sel ajal, kui juudid üldiselt on veel kodanikuõigusteta.

28. **Juutide emantsipatsioon valgustuse mõjul.** Samuti valgustuse ajal suhtus rahvas juudisse kui võõrasse, ent valgustatud ülemkihtides hakati üha rohkem suhtuma juutidesse kui oma

rahva liikmeisse. Vere ja rahvuse erinevused olid valgustajate loogilise intellekti arvates „eelarvamused". Saksa klassik Lessing sõlmis sõpruse juudiga. Josef II tegi nad õiguslikult samaväärseks teiste kodanikega ja kodanliku abielu sisseseadmisega võimaldas juutidel abiellumise mittejuutidega, hoolimata religiooni ning rahvuse vahedest. Prantsusmaal tegi Prantsuse revolutsioon lõpu juutide senisele õiguslikule eriseisundile, nad muutusid prantslastega samaväärseks. Juutide emantsipatsioon toimus ka Reini liidu maades Napoleoni koodeksi omaksvõtmisega. Preisimaal teostas Hardenberg samuti juutide emantsipatsiooni. Juudid võisid ametnikeks ning õpetajaiks saada ja maad omandada. Juutide soodus olukord Saksamaal meelitas sinna aina uusi juutide hulki, eriti idast, sisse rändama. Sel ajal kui Napoleon võõra vallutajana Saksamaad valitses, kui riik koost lagunes ja hingeline nõrkus saksa rahvast haaras, alistus ta mõttele *juutide ühevääršusest* sakslastega. Juudid on otsustavalt kaasa aidanud selleks, et teha viimsed järeldused valgustuse ideedest, mis räägivad üheõiguslusest ja vabadusest. Nad olid liberalismi, sotsialismi ja bolševismi juhtivaiks tegelasiks. Need voolud usuvad kõigi inimeste ühetaolisust ega mõista väärikat kohta anda maailmas rahvale ning riigile.

VALGUSTUSE ESIMESED POLIITILISED JA SOTSIAALSED TULEMUSED.

Põhja-Ameerika revolutsioon.

29. **Inglise asumaad Ameerikas enne iseseisvumist.** Inglise kolooniad Põhja-Ameerikas kasvasid XVIII sajandil üsna jõudsasti. Keskmiselt 20 aasta jooksul tõusis siin rahvaarv kahekordseks. Riiklikult jagunesid Inglise asumaad Põhja-Ameerikas XVIII s. 13 enamvähem iseseisvasse kolooniasse, milledest igaühel oli oma konstitutsioon. Neis, kuigi mitte kõigis, valitses õige *demokraatlik kord.* Seadusandlikku võimu teostasid paljudes asumaades *laialise valimisõiguse* alusel valitud kohalikud parlamendid. Inglise valitsus määras asumaadesse ainult *kubernerid,* kes kohalikele seadustele tuginedes teostasid täidesaatvat võimu.

Majanduslikult olid lõunapoolsed kolooniad esmajoones suurpõllunduse, põhjapoolsed enam tööstuse ja väikepõllunduse maad. Usuliselt prevaleeris esimestes anglikanism, viimastes puritanism ja mitmesugused sektid.

30. **Eeldusi valgustuse poliitiliste ideede rakendamiseks Ameerikas.** Põhja-Ameerikas oli valgustuse poliitiliste ideede teostamiseks rohkem eeldusi kui Euroopas. Siin ei olnud tugevat ajaloolist traditsiooni, mida oleks tulnud ületada, ja puudus suletud aadliseisus ning kodanlikul intelligentsil oli suurem mõju kui Euroopas. Pealegi sarnlesid väliselt üksteisega valgustusaja ideed ja inglastest kolonistide puritaanlikud ning sakslastest kolonistide vabadusideaalid. Siin, kus võitlustes indiaanlastega kolonist võis loota ainult endale, ellus taas uuesti põhjamaa inimese vabadusuhkus ja võitlustahe...

31. **Konflikt Inglismaa ja Ameerika kolooniate vahel.** Kuigi Inglismaa ei seganud end kolooniate omavalitsusse, nõudis ta endale kolooniate kaitsmise eest kauplemismonopoli nendega.

Kolooniad võisid kaubelda ainult Inglismaaga, sinna välja vedades oma tooraineid ja sealt tuues valmissaadusi ja ainult Inglismaa või asumaade omadel laevadel. Ka olid asumaades keelatud mõned tööstusharud. Oma riigivõlà kustutamiseks tegi Inglise parlament katse maksustada otseselt ka kolooniaid Ameerikas (templipaberi sisseseadmise teel), kuid tagajärjetult. Siis tegi valitsus katset mõningate sisseveotollide võtmisega, mis aga samuti opositsiooni tõttu kaotati peale üsna väikese teetolli. Selliseis tingimustes tekkisid kokkupõrked kolonistide ja Inglise võimude vahel, mis viisid kolooniate vabadussõjani (1775—1783). Muudeks põhjusteks, mis õhutasid tüli asunike ja emamaa vahel, oli inglaste kavatsus senisest rohkem valvata meresõiduseaduste täitmise järele ja koloonias luua alaline sõjavägi, kes jääks asunike ülal pidada. Et kõik kokkuleppe-katsed nurjusid, võttis *Philadelphia kongress a. 1776 vastu „Iseseisvuse deklaratsiooni"*. Selles õigustati „loomulikule õigusele" ja „lepingu teooriale" toetudes kolooniate lahtilöömist Inglismaast.

Konfliktis Inglismaa ja ta kolooniate vahel Põhja-Ameerikas olid inglise suurkaupmeestele, farmereile ja jõukamale kodanlusele tähtsad rahalised ning majanduslikud küsimused, nad ei mõtelnud lahkulöömisele emamaast. Küll aga tahtsid seda vabamüürlased, et teostada valgustusaja poliitilisi ideaale, samuti sakslastest ja iirlastest kolonistid, piiralade pioneer-talupojad ja käsitöölised.

Sõjategevuses oli õnn esialgu Inglismaa poolt. Kolonistide väed olid vilumuseta ja distsipliinita ning lõhestunud mitmesuguseist lahkarvamustest. Hiljem õnnestus siiski vabadusvõitlejail võitjaiks jääda. Iseseisvussõjas kongressivägede ülemjuhatajaks oli *George Washington*. Ta oli ka esimene P.-A. Ühendriikide president. 1783. a. Versailles rahus tunnustati P.-A. Ühendriikide iseseisvust.

32. **Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadus.** Inglise võimu alt vabanenud *kolooniad* lõid endile võrdlemisi ruttu *uued põhiseadused*. Tavaliselt sarnlesid nad senistega, tähtsaimaks muu-

datuseks oli vaid kuberneri rahva poolt valitavaks muutumine. Hoopis kauemat aega võttis *liidu põhiseaduse fikseerimine*, mis pidi liitma kõik kolooniad üheks *föderatiivseks vabariigiks*.

Üksikud riigid ei tahtnud loovutada keskvõimule kuigi suuri õigusi. Rahvas jagunes selle küsimuse puhul kaheks erakonnaks: *vabariiklasteks*, kes võitlesid üksikriikide laialdase iseseisvuse eest, ja *föderalistideks*, kes nõudsid tugevat liitu. Viimase vajadust põhjendati eriti Kanadast ähvardava Inglise hädaohuga, sest sealsed asumaad olid jäänud Inglismaale.

Washingtoni juhatusel koostas a. 1787 riikide saadikute konvent liidu *konstitutsiooni*, mis tundub kompromissina vabariiklaste ja föderalistide soovide vahel. *Osariigid* säilitasid võrdlemisi *suure iseseisvuse*. Neile jäid omad põhiseadused (mis ei tohtinud vastolus olla liidu omaga), omad valitsused ja rahvaesindused, samuti täiesti tegutsemisvabadus kooli, kohtu ja rahanduse, sotsiaalseadusandluse ja mõnel muulgi alal.

Liidu võimupiiresse aga kuulusid välispoliitika, sõja ja rahu küsimus, hoolitsemine sõjaväe ja laevastiku eest, osariikidevahelise ja väliskaubanduse reguleerimine jm. Liidu põhiseaduses kajastuvad selgesti Inglise riigikorra, aga ka Montesquieu ja Rousseau teooria mõjud.

Nagu uus riik loodi, nii jäi ta ka püsima rahva suveräänsuse idee alusele. Oma võimu teostas rahvas täidesaatva ja seadusandliku võimu esindajaid valides. Seadusandlik ja täidesaatev võim olid teineteisest eraldatud. Ühendriikide parlament — kongress— koosneb (nagu Inglise parlamentki) kahest kojast: senatist ja saadikutekojast. Ülemat *kohtuvõimu* teostab *föderaalkohus*, mis lahendab osariikide-vahelisi tüliasju ja kodanike kaebusi liidu ametiasutuste peale. Samuti kuulub ta kompetentsi põhiseaduse seletamine ning valvamine selle järele, et kongress ei annaks konstitutsiooniga sobimatuid seadusi. Mis puutub kodanikesse, siis tagati neile põhiseadusega *üheõiguslus seaduse ees*, isikupuutumatus ning täieline *süümevabadus*. Viimase kindlustamiseks lahutati kirik riigist.

Hoolimata Ühendriikide lahkumisest Inglise riigist jäid nad oma vaimult siiski inglise maaks. Inglise keel jäi valitsevaks keeleks ja sulatas kokku kolonistid mitmesuguseist Euroopa maadest üheks rahvaks. Sealjuures ei olnud inglise päritoluga kolonistid kaugeltki Ühendriikides enamusrahvaks: neid oli vähem kui saksa päritoluga ja ainult natuke rohkem kui iiri päritoluga ameeriklasi.

33. **Ameerika revolutsiooni mõju Vanale ja Uuele Maailmale.** Ameerika uus põhiseadus, milles olid teostunud *valgustussajandi ideed,* saavutas suure populaarsuse Euroopas. Ameeriklaste saavutustest ammutasid uut indu demokraatlikuma korra eest võitlejad nii Vanas kui ka Uues Maailmas, nii Prantsuse kui ka Lõuna-Ameerika revolutsionäärid.

Inglismaa suhtes näitas Ühendriikide lahkulöömine merkantilistliku süsteemi nõrkust ja tugevdas selle vastu sihitud voolu majanduselus. Inglise kaubandus oma endiste Ameerika koloniatega ei vähenenud pärast nende iseseisvumist ja merkantilistlike tugede langemist, vaid koguni suurenes.

Tööstuslik revolutsioon Inglismaal.

34. **Eeldusi.** Eriti kergesti laskis Inglismaal unustada asumaade kaotust Inglise tööstuse suur edu. XVIII s. viimsel kolmandikul elas Inglismaa üle tööstusliku revolutsiooni — ülemineku *tsunfti-* ja kodukäsitöölt *vabrikutööstusele.* Murrangu põhjustajaiks said mitmesugused *tehnilised leiutused,* milleks lõid tarvilise eelduse edusammud loodusteaduses (füüsika) ja matemaatikas. Teiseks oli Inglismaal nende ellurakendamiseks küllalt kapitali ja tööjõudu.

Kapitalid ei jäänud kasuta seisma üksikisikute kätte, vaid Inglise pangandus juhtis nad finantseerimist vajavaisse ettevõtteisse.

Samuti oli töölisi Inglismaal küllaldaselt. *Talupoegade maatustumise protsess, mis oli elav keskaja lõpul ja uue aja algul, muutus* XVIII s. jälle õige intensiivseks. Maata jäänud talupojad siirdusid vabrikuisse, samuti ka paljud kodukäsitöölised, kelledele osutus raskeks võistelda masinate tööga. Vabrikutööliste arvu suurendas seegi seik, et masinatega töötamisel võidi kasutada ka naiste ja alaealiste tööjõudu.

35. **Leiutused. Vabrikute rajamine.** Kapitali ja tööjõu küllusest poleks piisanud tööstuslikuks revolutsiooniks, kui poleks leiutatud ja tööle rakendatud masinaid. Esmajoones rakendati masinaid laialdasemalt *puuvillriide-tööstuses* — võrdlemisi uues Idamaadest ülevõetud tööstusharus, mida ei reguleerinud iganenud tsunftimäärused. Siin rakendati tööle habemeajaja *Arkwright'i* poolt (1769) leiutatud ketrus- ning külavaimulik *Cartwright'i* (1785) leiutatud kudumismasinad. Esialgu tarvitati nende käimapanemiseks veejõudu, kuid kui õpetatud keemik *James Watt* oli andnud aurumasinale täiuslikuma kuju (1764—1775), hakati vee-energiat asendama *auruga.* Aurul oli veejõuga võrreldes mitmesuguseid paremusi. Masinate tarvituselevõtt muutis intensiivseks metallitööstuse ja kivisöe kaevamise.

Et vabrikud oma asutamisaegadel andsid hiiglatulusid, siis asutasid neid kõik, kes vähegi suutis. Eriti palju tekkis neid *kivisöerikkal Põhja-Inglismaal.* Siin arenesid nüüd üksteise järele suurlinnadeks Leeds, Birmingham, Manchester ja Sheffield. Nii kandus majanduselu raskuspunkt lõunast põhja. Ka muis kivisöerajoones elustus tööstus, näiteks Lõuna-Walesis ning Šoti lausikmaal Glasgow ja Edinburghi linna ümbruses.

Vabrikute tekkimisega kaasaskäiv produktsioonitõus muutis varsti *kaubad odavamaks,* nii et nad levisid ka selliseis rahvakihtides, kes neid varemini osta ei jõudnud. Eriti laialdast tarvitamist leidis odav inglise *puuvillriie.* Isegi mandril levis selle kasutamine kiiresti. Inglise kaubanduslik läbikäik tõusis tööstusliku revolutsiooni mõjul aastail 1787—1815 *neljakordseks.* Tööstusliku revolutsiooni tõttu kasvas Inglismaal tunduvalt *jõukate*

ettevõtjate kiht ning nende elu muutus luksuslikumaks. Maaomandile või kaubandusele toetuva kapitali kõrvale astus nüüd üha enam tööstuslik kapital.

36. **Tööliskiisimus Inglismaal.** Teiselt poolt kujuneb maatustunud talupoegadest ja käsitöölistest tööstuslik proletariaat. Vabrikutööliste *olukord oli tol ajal üsna vilets.* Teatav patriarhaalne heatahtlikkus, millega tsunftikorra juures meister suhtus sellisse, kadus täiesti. Töölist sidusid nüüd vabrikandiga ainult „puhta raha sidemed". Temale vaatas kiiresti rikastuda ihkav ettevõtja otsekui „elavale masinale", keda nagu iga teistki masinat püüti käigus hoida võrdlemisi väikeste kuludega. *Naiste ja alaealiste laste* tööjõu kasutamine surus palgad alla. Lisaks muudele halbustele muutus tööliste elu kindlusetuks *majanduskriiside* ja tööpuudusaegade tagajärjel. Töötades ebahügieenilistes tingimustes ning elades kitsais *üürikasarmuis* kannatasid töölised nii tervislikult kui ka moraalselt.

Loomulikult vihkasid selliseis oludes elavad töölised ettevõtjaid. Esialgu püüdsid paljud töölised parandada oma olukorda *masinate hävitamisega.* Sellised katsed aegamööda kadusid. Inglise parlamendi ning valitsuse poolt ei leidnud tööliskonna raskused mainimisväärset tähelepanu enne *XIX s. neljakümnendaid aastaid.* Parlamendiliikmete suur enamus kuulus maaaadlisse, kel polnud lähemaid kokkupuuteid töölisklassiga. Pealegi oli tööliskiisimus liig uudne ja võõras. Et *ametiühingud olid seadusega keelatud,* siis *puudus tööliskonnal* ka võimalus end *organiseerida* lahedamate tööolude ja paremate palgatingimuste nõudmiseks.

37. **Adam Smith (1723—1790) ja tööstusliku revolutsiooni mõju majandusteaduses.** Inglise tööstuslik revolutsioon soodustas uute majandusteaduslike ja majanduspoliitiliste veendumuste *tekkimist ja arenemist.* Inglise tööstus oli muutunud seevõrra võistlusvõimeliseks, et ta ei vajanud enam kaitsetolle. Pigemini ihkasid tööstürid nüüd kaotada tolle, et võiks välismailt odavasti sisse vedada leiba ja vajalikke tooraineid.

Vabakaubandusvoolu tähtsaimaks teoreetikuks oli Glasgow ülikooli professor *Adam Smith,* kuulsaimaid poliitilise ökonoomia klassikuid. Teoses *Rahvaste rikkusest* (1776) püüab Smith — nagu füsiokraadidki — leiutada mingit „loomulikku" majanduslikku korda ning fikseerida selle seadusi. Smithi arvates on iga inimese majandusliku tegevuse ajeks *omakasupüüd.* Taotelles omakasu sihte toovat inimesed kasu ka ühiskonnale, sest ühiskonda koondunud isikute huvide vahel valitseb teatav *harmoonia.* Et iga ettevõtja ise püüab kulutustega saavutada maksimaalseid tulemusi, siis kasvab rahva rikkus sel juhul kõige paremini, kui kõikidele jäetakse *tegevusvabadus.* Igasugune tööstuslik ja kaubanduslik *reglementatsioon* riigi poolt kui vabade jõudude ettevõtlikkust halvav toiming on mitte ainult ülearune, vaid isegi kahjulik. Mingi maa rikkus ei peitu rahvas, vaid *töös* ja selle tulemustes. Ka riikidevahelises kaubanduses peaks Smithi arvates valitsema *täieline vabadus.* Ainsaks mõistlikuks majanduspoliitikaks on täieline tööstuse ja sise- ning väliskaubanduse vabadus. Ka tööliste ja tööandjate vahekorrasse ei tarvitse riigil Smithi arvates end segada. Siingi korralduvat vahekorrad kõige paremini *vaba lepingu* alusel. Nii väljendub A. Smithi vaateis rahva proletariseerumist soodustav *majanduslik liberalism,* mis on kooskõlas valgustussajandi põhiideedega. Tööliste halba seisundit pidas Smith mööduvaks. Ta uskus, et areneva tööstuse tõttu tuleb töölistest puudus ning vabrikandid hakkavad nende pärast võistlema, üksteisest kallimat palka makstes. Smithi otsus aga osutus ekslikuks.

See *vabakaubanduslik* suund, mida rõhutasid füsiokraadid ja A. Smith, pääsis võidule alles pärast 1832. a. parlamendireformi, kui võim parlamendis läks jõukama linnakodanluse kätte.

38. **Valgustuse ja Ameerika vabadussõja mõju Prantsusmaal.** Rahvarahutused maal ja linnas kordusid Prantsusmaal ammusest ajast, kuid nad lõppesid tagajärjetult. XVIII s. lõpuks oli *seisukord muutunud. Linnakodanlus* oli muutunud võrdlemisi tugevaks jõuks. Leidus juba rohkesti *haritlasi,* kes ei uskunud enam „vana korra" pühadusse ning olid nõus juhtima rahvamasse võitluses *uute ühiseluvormide* eest. Seetõttu võiski teostuda Suur Prantsuse revolutsioon.

Usu kadumine „vana korra" traditsioonesse oli eeskätt *valgustusaja kirjanduse teene.* Prantsuse revolutsiooni tulevased juhid kasvasid üles ajal, mil ilmusid valgustajate teosed. Samuti lugesid nad vaimustusega Ameerika Ühendriikide *Iseseisvuse deklaratsiooni* ja paljud vabatahtlikud läksid isegi üle ookeani, et aidata kaasa valgustusaja aadete teostajaile Uues Maailmas. Samas vaimus mõjustasid nad kogu Prantsuse kodanlust.

Kuigi Prantsusmaa oli valgustuse kodumaa, ei teinud valitsus mööndusi uutele vooludele, nagu see sündis Preisimaal. Prantsusmaal ei tekkinud valgustatud absolutismi, ja et uued mõtted ei saanud siin viljastada absolutistlikku riiki, siis pidid nad mõjuma seda lõhkuvalt.

39. **Prantsusmaa olud revolutsiooni eel.** Pealiskaudsel vaatlemisel võis revolutsiooni-eelne Prantsusmaa jätta üsna võimsa mulje. Ta oli võidukas olnud Ühendriikide vabadussõjas, ta rahvaarv oli umbes kolm korda suurem kui ta vastase Suur-Britannia oma, tal oli õitsev tekstiiltööstus (kuigi masinate kasutamine oli siin palju haruldasem kui Inglismaal), hiilgavad teed ja väliskaubandus, mis oli tõusnud Louis XIV aegadest saadik viiekordseks. Ja ometi kannatas vana korra aegne Prantsusmaa suurte sisemiste vastolude all, mis varem või hiljem pidid muutuma saatuslikuks absolutistlikule riigile.

Prantsuse rahvas jagunes sel ajal kahte teineteisele vaenulisse leeri. Ühelt poolt priviligeeritud aadel ja vaimulik seisus,

teiselt poolt kolmas seisus, kuhu kuulusid linnakodanlus, talupojad ja töölised. Absolutistlik kuningavõim Prantsusmaal ei osanud merkantilistliku poliitika tõttu tugevnenud kodanlusele anda kohast sotsiaalset positsiooni riigis. Aadel nautis ikka veel mitmesuguseid eesõigusi, mis olid kord olnud tasuks selle eest, et aadel valitsemise, õigusemõistmise ja sõjateenistuse kaudu võimaldas talupoegadele ja kodanikele julgeolekut. Nüüd, kus need funktsioonid ei lasunud enam aadlil, tundusid aadli vanad eesõigused ülekohtusena. Kodanlus, kelle kõrgemad kihid ületasid aadlit jõukuselt ning hariduselt, hakkas end üha rohkem tundma iseseisvana aadli- ja vaimuliku seisuse kõrval. Talupojad, enamasti küll vabad pärisorjusest, kandsid mitmesuguseid feodaalkoormusi senjooride vastu (raha- ja loonusmaksud, teokohustused, banaliteedid) rängemal või kergemal kujul, samuti ka riiklikke naturaalkohustusi. Rahulolematust tekitasid ka üksikute provintside ja linnade eriprivileegid. Valgustusaja mõtted omakorda õõnestasid kehtivat sotsiaalset ning poliitilist korda. Mõnel määral oli isegi aadel ja vaimulikkond nende mõju all. Samuti kuningas Louis XVI ei julgenud valitsemisel toimida täiesti absolutismi vaimus, aga absolutismi asendamiseks mingi kindlakujuliselt uuega oli ta liig nõrk ning otsusevõimetu.

Üheõigusluse puudumise kõrval äratas eriti valgustatud kihtide halvakspanu absolutistliku valitsuse komme kohtuotsusteta (sageli tähtajatuis) vangimõistmisteks või pagendamiseks kuninga käskkirjaga (lettres de cachet). Riigi raha kulutati liig rohkesti kasutuiks sõdadeks ja toretsevaks õueeluks.

Feodalismi jäänuseina säilinud sisemised tollipiirid ja merkantilistlikus vaimus antud viljakaubanduse kitsendused põhjustasid sageli kohaliku ulatusega *näljahädasid*. Selliste ja muude väärnähtuste näol oli Prantsusmaal küllalt süüteainet rahutusteks.

40. **Generaalstaatide kokkukutsumine.** Louis XVI ajal (1774—92) olid Prantsusmaa riigivõlad kasvanud üsna suureks ja riiki ähvardas seniste tulude-kulude juures tõsiselt pankroti häda-

oht. Seepärast tegid mõned Louis XVI-nda peakontrolörid (Necker, Calonne) katset tarvitusele võtta makse, mis oleksid tabanud kõiki seisusi ühteviisi. Kuid sellised reformid ei leidnud ei õukonna, parlamendi ega provintsis elava aadli poolehoidu. Nende vastu astusid nii Pariisi parlament kui ka notaablitekogu, mis koosnes valitsuse poolt nimetatud silmapaistvaist isikuist, kes aga enamuses kuulusid priviligeeritud seisustesse. Louis XVI ei julgenud omal vastutusel, vastu priviligeeritud seisuste soove, teostada maksunduse ja muidki vajalikke reforme, mida suuremal või väiksemal määral taotlesid ta peakontrolörid. Priviligeeritud seisustes ja kogu seltskonnas muutus populaarseks generaalstaatide (seisuste saadikutekogu) kokkukutsumise mõte. Seda põhjendati revolutsioonilise võimude jagamise õpetusega. Kogu Prantsusmaal tundus mõnd aega teravat opositsiooni senisele režiimile. Lõpuks ei näinud valitsuski ummikust muud pääseteed kui generaalstaatide kokkukutsumise, mis teostus a. 1789.

41. **Vana korra langemine. Asutava kogu tegevus.** Juba oma tegevuse alguses sattusid generaalstaadid vastollu kuninga ja valitsusega ning, loobudes järk-järgult koostööst kuningaga, asusid revolutsioonilisele teele. Konflikt puhkes juba küsimuse juures, millise korra järgi hääletada koosolekuil. Valitsus oli küll lubanud kolmandal seisusel generaalstaatidesse saata niisama palju esindajaid kui kahel teisel seisusel kokku (600), kuid oli määramata jätnud hääletuse korra. Kui seisused siin kokkulepet ei leidnud, kuulutas kolmas seisus ühes mõningate mõtteosalistega priviligeeritud seisustest enda *Rahvuskoguks*, kus ei hääletata enam seisuste, vaid peade järgi, ja kutsus teiste seisuste liikmeid ühiseile istungeile. Mõned päevad hiljem tõotas Rahvuskogu kuulsas ballisaali-vandes mitte enne laiali minna, kui ta on andnud riigile uue põhiseaduse. Põhiseadust andva asutusena hakkas Rahvuskogu end hiljemini nimetama *Asutavaks koguks*. Kuninga käsk üksikute seisuste kaupa koosolekuid pidada ei leidnud Rahvuskogu liikmete poolt täitmist. Seejärel

käskis kuningas priviligeeritud seisusi pidada istungeid koos kolmanda seisusega. Maal sagenesid mõisade ja kloostrite põletamised, kusjuures erilist rõhku pandi talupoegade koormuste kohta käivate ürikute hävitamisele. Paljud aadlikest emigreerusid. Pariisis loodi uus demokraatlikum linnavalitsus ja kodanike omakaitse organisatsioon, *rahvuskaart*. Pariisi rahvas demonstreeris oma valmisolekut uue korra eest võidelda, Bastille'd vallutades (14. juulil) ja oktoobrikuus mõjutades kuninga ja Asutava kogu Pariisi toomist, kus viimane oli paremini kaitstud vana korra pooldajate eest, kuid sattus kergesti süttiva Pariisi rahvastiku mõju alla. 14. juulit peetakse Prantsuse revolutsiooni alguseks.

Oma enam kui kaheaastase tegevuse jooksul kujundas Asutav kogu põhjalikult ümber Prantsusmaa poliitilise ning sotsiaalse olukorra. Juba esimestel kuudel kuulutas ta kaotatuks kõik seisuslikud, tsunftide ja provintside privileegid ja *feodaalse režiimi* jäänused maal (4. aug. öö 1789). Osa feodaalkoormusi kaotati jalamaid, teise osa suhtes omandasid talupojad õiguse end vabaks osta. Paraku olid vabaksostmise tingimused üsna rasked ja enamasti venis talupoegade tegelik vabanemine feodaalkohustusist. Siis võttis Asutav kogu *Inim- ja kodanikuõiguste deklaratsioonis* kokku uue põhiseaduse alused: rahva suveräänsus (kõrgeim võim), poliitilised vabadused, võimude jagunemine ja kõikide samaväärsus valgustusaja autorite vaimus. 1791. a. väljatöötatud *põhiseaduse* järgi muutus Prantsusmaa konstitutsiooniliseks monarhiaks pärandatava kuningavõimuga, mida piirab Seadusandlik kogu, legislatiiv. Kuningale jäi legislatiivi otsuste suhtes suspensiivse (edasilükkava) veto õigus. Rahvuse moodustasid poliitilises mõttes ainult jõukamad, kes teatavas ulatuses riigile makse maksid. $^2/_3$ prantsuse rahvast jäi poliitilistest õigustest ilma. Nii näeme, et kodanlus ei võtnud ühiskondlikuks mõõdupuuks mitte elukutset, vaid raha. 1791. a. põhiseadus on esimesi valgustusajastu ideestikust võrsunud liberalismi väljendusi. Liberalism, mis omas tähtsust XIX s., taotleb konstitutsioonilist

riiki, kodanikele üheõiguslust riigis, usu- ja mõttevabadust jne. Põhjalikult reformiti ka kirikuelu. Loodi nn. kiriku kodanlik korraldus, mille järgi vaimulikud muutusid rahva poolt valitavaiks ja riigi palgalisteks. Piiskopid ei vajanud enam paavsti kinnitamist. Piiskop Talleyrand'i ettepanekul otsustati kiriku varandused riigistada. Nende kindlustusel anti välja uus paberraha, nn. assignaadid. Kloostrid ja vaimulikud ordud likvideeriti. Paljud vaimulikud suhtusid eitavalt uude kirikukorraldusse ja keeldusid nõutud vannet andmast. Majanduselus pidi valitsema täieline vabavõistlus, nagu seda nõudis majanduslik liberalism.

42. **Poliitiline elu Asutava kogu ajajärgul.** Asutava kogu töötingimused ei olnud kuigi soodsad rahulikuks seadusandluseks. Pariisi kergesti süttivad *rahvahulgad* püüdsid mõjustada *Asutava kogu tegevust* vastavalt oma meeleoludele. Pealtkuulajate tribüünidelt avaldasid nad kõnelejaile valjusti *poolehoidu* või *pahameelt* ja esitasid koosoleku ajal selle juhatusele mitmesuguseid *palvekirju. Poliitilised parteid* olid veel välja kujunemata. Ometi võib siingi juba eraldada teatava meelelaadiga saadikute gruppe. Äärmisel *paremal* pool istusid absolutistid, kes soovisid vana korra säilitamist. Kõige tugevamaks „erakonnaks" oli Asutavas kogus tsentrum, nn. *konstitutsionalistid.* Tsentrumi silmapaistvamaiks kõnemeesteks olid Sieyès, Lafayette ja Mirabeau. *Äärmisel vasakul tiival* asus väike rühmake „peaaegu demokraate", kelle seast hiljemini sai eriti kuulsaks noor advokaat *Robespierre.* Kuigi nemad ei tahtnud veel täiesti kaotada kuningainstituuti, võitlesid nad tema *vetoõiguse vastu* ning nõudsid kõigile kodanikele valimisõigust.

Palju teravamini kui Asutavas kogus avaldusid erakondade vahed mitmesuguseis *poliitilistes klubides,* mis sel ajal Prantsusmaal tekkisid. Klubisid lõid nii parem- kui vasakpoolsed tegelased. Kõige liikmeterikkamaks ja mõjuvamaks klubiks Prantsuse revolutsiooni käigus muutus *Jakobiinide klubi,* kus etendasid peaosa hiljemini vasakpoolsed. Poliitilise elu laialdaseks

mõjustamiseks asutas Pariisi klubi suure hulga osakondi *provintsis*. Rahvasaadikute poolt organiseeritud klubide kõrval oli ka selliseid, mis olid puhtal kujul rahvaklubid, kuhu ei kuulunud Asutava kogu ringkonnad. Kõige kuulsam neist rahvaklubidest oli *Kordeljeede klubi*, kelle juhtivaks tegelaseks oli rahvamees *Danton*. Klubide kõrval etendas tolleaegses poliitilises elus suurt osa *ajakirjandus*, eriti radikaalsed ajalehed, mis äratasid Pariisi vaesemaid kihte poliitilisest elust osa võtma, arvustasid Asutava kogu poliitikat ja selgitasid kuningakoja reaktsioonisepitsusi. Klubides ja ajakirjanduses tegeles jõuka kodanluse enda keskel tekkinud rühm intelligente — advokaadid, arstid, kirjanikud ja ajakirjanikud, kes tahtsid valgustuse ideedest viimsed järeldused teha ja need radikaalselt teostada.

Kuninga vastu äratasid umbusaldust tema viivitused Asutava kogu otsuste kinnitamisel ja 1791. a. suve ebaõnnestunud põgenemiskatse üle idapiiri välismaale, kus emigrandid õhutasid sõda revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Austria keiser Leopold II ühes Preisi kuningaga ja Prantsuse emigrantidega avaldas sama aasta suvel deklaratsiooni, milles kutsuti kõiki valitsejaid abistama Louis XVI-t revolutsionääride vastu.

43. **Legislatiivi-aeg. Revolutsiooni süvenemine.** Välispoliitiliselt raskes olukorras toimunud legislatiivi valimistel osutus valituiks palju radikaalseid saadikuid. Legislatiiv oli oma koosseisult Asutavast kogust palju *vasakpoolsem*. Legislatiivi ja kuninga vahekord muutus varsti teravaks, kui kuningas ei kinnitanud legislatiivi seadusi tõrkuvate vaimulike ja emigrantide vastu. Legislatiivi seaduste järgi ootas *emigrante*, kes ei ilmunud teatavaks ajaks kodumaale, nende varanduste konfiskeerimine ja surmanuhtlus. Suures revolutsioonilises vaimustuses otsustas legislatiiv karistada ka tõrkuvaid, s. t. Asutava kogu kirikureformi mittetunnustavaid *vaimulikke*, neid ametist vabastamise ja kaheks aastaks vanglasse määramise või maalt väljasaatmise kujul. Kuningavaenuline propaganda leidis head pinda majanduslikes raskustes vireleva Pariisi alamrahva juures. Kuninga-

vaenulist meeleolu aina suurendas Preisi ja Austria vägede võidukas sissetung Prantsusmaale. Pealegi arvati kuningas ühenduses olevat riigi välisvaenlastega. Viimaks tungisid ärevad rahvahulgad lossi, mille kuningas oli maha jätnud, põgenedes Seadusandlikku kogusse, et seal varju leida märatseva rahva eest. Kuninga šveitsi palgasõdureist koosnev ihukaitsevägi aga astus rahvale vastu ja tulistas pealetungijaid. Metsikuks muutunud rahvamass vallutas ägedas võitluses lossi. Provintsidest Pariisi ilmunud vabatahtlikud ühes sealse äreva elanikkonnaga sundisid 1792. a. augustis kuningavõimu suspendeerima. Lõplikult pidi kuninga saatuse otsustama uus rahvaesindus — konvent.

Et välissuhted muutusid revolutsioonilisele Prantsusmaale üha ohtlikumaks, siis otsustas legislatiiv patriotismi süvendamiseks midagi ette võtta *talupoegade* kui „väärtuslikumate kodanike" kasuks. Siitpeale pidi iga mõisnik dokumentaalselt tõendama oma õigusi talupoegade suhtes. Vastasel korral kustutatakse kõik talupoja feodaalsed kohustused. Paljud mõisnikud olid kodumaalt lahkunud, emigreerunud ja nende feodaalõigusi tõendavad dokumendid hävinud, mispärast legislatiivi otsus tähendas tegelikult talupoegade vabanemist feodaalseist kohustustest ilma väljaostuta.

Neil ärevail aegadel näeme legislatiivi koosseisus paremal tiival konstitutsioonilise monarhia pooldajaid, vasakul tiival aga kaht rühma — žirondiinid ja jakobiinid. Nende erakondade vaheline võitlus aina süvenes, mille tagajärjel jõuti välja konvendi ajal jakobiinide terrorini ja lõpuks Napoleoni keisririigini.

44. Rahvuskonvent. Revolutsiooniline diktatuur ja terror. Pärast kuningavõimu suspendeerimist otsustas legislatiiv valida uue Asutava kogu, nn. *Rahvuskonvendi*, mis pidi reformima riigi põhiseadust. Rahvuskonvendis oli poliitiline raskuspunkt nihkunud jällegi vasakule poole. Paremal tiival asusid juba žirondiinid, vasakul jakobiinid ja keskel eelmiste rühmituste vahel kõikuv sooerakond ehk madalik. Žirondiinid ja jakobiinid ei kujutanud mingit eriilmelist ühiskondlikku klassi, vaid nad

mõlemad kuulusid oma poliitiliselt ilmelt *radikaal-demokraatliku kodanluse* hulka. Neil aga olid eriarvamused poliitilise taktika küsimuses ja mõlemad püüdsid võimule. Seejuures jakobiinid pooldasid riigivalitsemises *erakordseid vahendeid,* isegi *kollektiivset* diktatuuri.

Erinev oli ka suhtumine sotsiaal-majanduslikesse küsimustesse. Žirondiinid toetasid täiel määral *liberaalset majandus-poliitilist süsteemi.* Nad nõudsid majanduselus täielist vabadust ja eraalgatuse piiramatust, lootes, et vabakaubandus suudab korvata kõik väärnähtused majanduselus. Jakobiinid Robespierre'iga eesotsas toetasid riikliku *reglementatsiooni* süsteemi, lootes sellest abi laiade masside kriitilisele majanduslikule olukorrale, kuid ühtlasi ka nende toetust võitluses žirondiinide ja kontrrevolutsionääride vastu.

Jakobiine toetasidki Pariisi rahvamassid, kes täitsid tribüüne ja mõjutasid oma vahelehüüetega konventi. Nii toimus revolutsiooni järjekindel süvenemine, mis viis verise terrorini.

Terrori abil, aadlike ja preestrite mõrvamise teel Pariisi jakobiinliku linnavalitsuse poolt, õnnestuski jakobiinidel saavutada konvendis enamus ja *Prantsusmaa vabariigiks* kuulutada (22. septembril 1792). Rahvuskonvendi kokkutulek ja vabariigi väljakuulutamine langesid ühte sõjaõnne pöördumisega Prantsusmaa kasuks. *Valmy* lahinguga pandi vaenlaste pealetung seisma. See muutis paljudele Prantsuse patriootidele uue riigikorra sümpaatseks.

Võitlus mõlema erakonna vahel üha süveneb. Teravad lahkuminekud tulevad selgesti nähtavale ka kuninga protsessi ajal. Jakobiinid nõudsid kuninga hukkamist, žirondiinid aga olid selle vastu ja nõudsid rahvahääletust kuninga saatuse asjus. Jakobiinid jäävad „võitjaks". Konvent otsustab ainult ühehäälse enamusega kuninga viibimata surmata. Kaks päeva hiljem, 21. jaanuaril 1793. a., langes kuninga pea giljotiini all. Louis XVI-nda viimsed sõnad olid: „Ma andestan oma surma süüdlastele ja soovin, et mu veri kindlustaks Prantsumaale õnne." Varsti

pärast kuninga surma kujunesid üksikuis maakondades suured talupoegade rahutused, mida süvendas mobilisatsiooni väljakuulutamine. Olukord omandas varsti ähvardava iseloomu, mispärast konvent asutas erilise kohtu, revolutsioonilise *tribunaali*, vastaste vastu võitlemiseks. Kogu võim riigis anti *Rahvapääste-komitee* kätte, kelle eesistujaks sai Robespierre, tuntuim ja ägedaim jakobiin.

Rahva poolehoiu kindlustamiseks võttis konvent vastu a. 1793 põhiseaduse, mis oli väga demokraatlik. Uus põhiseadus tahtis ellu viia Rousseau ideid radikaalsest demokraatiast. Kuid erakordsete olude tõttu ei pandud seda põhiseadust kehtima. Demokraatlike vabaduste asemel pääsis valitsema hoolimata vähemuse diktatuur ja terror. Konvent ja Rahvapääste-komitee püüdsid oma võimu kindlustada ka sõtsiaalseadusandluse varal. Linnakodanike huvides määrati kindlaks tarbeainete *maksimaalhinnad*, talupoegade poolehoiu võitmiseks kaotati kõik feodaalkohustused *ilma väljaostuta*. Alles nüüd kadusid enamikus külades feodaalsed kohustused tegelikult.

Konvent valitses oma komiteede ja komissaride kaudu Prantsusmaad ennekuulmatu despotismiga, eriti pärast seda, kui Pariisi kommuuni abiga ja märatsevate rahvahulkade survel olid jakobiinid kõrvaldanud konvendist mõõdukamad žirondiinid. Kellelegi ei olnud tagatud elu ega varandus. Jakobiinide terrori tekkimise põhjustasid osalt need välis- ja sisepoliitilised raskused, milledesse vabariik sattus pärast Louis XVI hukkamist. Prantsusmaa vastu alustas sõda suurriikide koalitsioon, provintsides tekkisid mässud, Pariisis valitses toiduainete puudus ja elukallidus. Sellises olukorras hakkas konvent terrori abil hävitama tõelisi ja arvatavaid vabariigi vastaseid. Vähimagi kahtluse korral mõisteti surma inimesi, mässukatsed suruti maha erakordse julmusega. Paljud õpetlased, näit. kuulus keemik Lavoisier, saadeti kergekäeliselt giljotiini alla ja vaba mõte summutati jakobiinide poolt. Neil erakordselt süngeil aegadel surmati ka kuninganna Marie Antoinette. Terrori all said kannatada

kõik ühiskondlikud kihid, alates töölistega ja lõpetades haritlastega.

Verine terror, millega Robespierre ja ta mõttekaaslased toime said, nõudis palju ohvreid, hävitades nähtava osa rahva paremikust. Sellise enesehävitamisega on prantslased ka varem toime saanud, näiteks töökad hugenotid sunniti Prantsusmaalt lahkuma, mis tuli kasuks teistele rahvastele. Öelduga on vähemalt osaliselt seletatav Prantsusmaa nõrgenemine, viimasega aga ta ebaõnnestumised käesolevas maailmasõjas.

Vabariigi seisundi kindlamaks muutumisega tahtis osa jakobiine lõdvendada terrorit, kuid nad hukati Robespierre'i mõjul, ja viimane omandas mõneks kuuks tegelikult otse diktaatorivõimu. Oma võimu pärast muret tundes süvendas Robespierre terrorisüsteemi veelgi. Tema survel andis konvent seaduse, mis kõrvaldas revolutsioonilisest tribunaalist (kohtust) kaebealuse tunnistajad ning kaitsjad ja jättis ainsaks karistuseks rahvavaenlastele surmanuhtluse. Keegi ei olnud enam oma elu eest julge, isegi Robespierre'i senised pooldajad mitte. Konvendi liikmete keskel kujunes üldise hirmu mõjul suur salaleping, mille ohvriks langes Robespierre 9. thermidor'il (27. juulil) 1794. a. Nii langesid jakobiinid nende eneste poolt harrastatud terrori ohvriks.

45. **Direktoorium (1795—1799).** Pärast Robespierre'i langemist suleti Jakobiinide klubi ja käremeelseist vabariiklastest puhastatud konventi tulid tagasi *žirondiinid*. Oma lõppjärgus võttis konvent vastu uue põhiseaduse, mis nägi ette kahekojalise rahvaesinduse. Viimane koosnes *Viiesaja-nõukogust*, kel oli õigus ainult seaduseelnõusid esitada, ja 250-liikmelisest *Vanemate-nõukogust*, kes otsustas nende seaduste vastuvõtmise või tagasilükkamise üle. Mõlema nõukogu liikmeil pidi olema küllaldaselt küps vanus ja nad pidid olema üsna jõukad. Täidesaatev võim anti viieliikmelisele *direktooriumile*.

Direktoorium püüdis peamiselt jõukama kodanluse huve silmas pidades valitseda. Tööpuudus ja majanduselu raskused

kestsid direktooriumigi ajal edasi. Tööpuudus, elukallidus, inflatsioon ja sõjast tingitud suured maksud ning rekvisitsioonid tekitasid rahulolematust. Aastal 1795 tekkis Pariisis suurem kuningriiklaste mäss. Direktoorium ja saadikutekoda sattusid hädaohtu. Kriitilisel momendil astus tegevusse andekas noor kindral Napoleon, kes osavasti juhitud kahuritulega rahutu massi laiali ajas. Aegamööda muutus Prantsusmaa küpsemaks Napoleoni võimule tõusuks.

46. **Revolutsiooni mõju sise- ja välismaal.** Suur Prantsuse revolutsioon on mõjurikas sündmus nii Prantsuse kui ka kogu Euroopa ajaloo seisukohalt. Suur revolutsioon jättis sügavad jäljed Prantsuse poliitilisse, aga samuti ka ühiskondlik-majanduslikku ellu. Ennekõike purustas ta sajandeid kestnud vana seisusliku korra, tehes mitmesuguste seisuste liikmeist üheõiguselised kodanikud. Mitte ainult õiguslikult, vaid ka majanduslikult sai kolmas seisus revolutsioonist kasu. *Feodaalkoormuste* kaotamine suurendas talude arvu ja nende sissetulekut ja väärtust. Riigi poolt võõrandatud kiriku ja emigrantide *maad* läksid oksjoneil talunike või linnakodanluse kätte, suurendades nii nende seisuste majanduslikku võimsust. Nii oli Prantsuse rahvastiku enamikul põhjust revolutsiooni ta majanduslike saavutuste pärast pooldada. Poliitiliselt tähendas revolutsioon laiade rahvahulkade tähtsuse taasellumist.

Prantslaste uue korra loomise katsed leidsid vastukaja *mujal Euroopas*. Ühelt poolt julgustasid teated Prantsuse sündmustest uuendusmeelseid muil mail reforme taotlema, näidates „filosoofide" ideede teostatavust. Teisalt hukkus vana kord või lõdvenes mitmel pool Prantsusmaa revolutsiooni ning Napoleoni aegsete vallutuste tõttu. Prantsusmaale alistunud või Prantsuse mõju alla sattunud maad ei saanud püsida endise korra juures.

Prantsuse revolutsioon jäi esimeseks *ulatuslikuks katseks* ellu rakendada valgustussajandi ratsionalistide poliitilisi ja ühiskondlikke ideid, mis moodustavad XIX sajandi kestel mõjule pääsnud liberalismi ehk vabameelsuse alusmüüri. Prantsuse

revolutsioonist peale juurduvad üha enam individualism, üksikisiku ülehindamine, võrdsuse idee, korra ja traditsiooni süsteemitu hävitamine, poliitilise võimu *parteiline* struktuur jne. Ent sama sajandi lõpul hakatakse kahtlema liberaal-demokraatliku riigikorra otstarbekohasuses, mis on rajatud erakondade süsteemile. Pärast I Maailmasõda tekib kindel vajadus tugeva ja juhtiva riigivõimu järele. Suurte rahvaliikumiste tagajärjel hakkaski paljudes riikides XX sajandil kehtima *autoritaarne*, juhi põhimõttele rajatud riigikord.

Napoleoni impeerium. Saksamaa saatus.

47. **Revolutsioonisõjad.** Sisepoliitilise pinevuse tõttu oli legislatiiv sundinud Louis XVI-t sõja kuulutama Austriale. Ent Austria ja Preisi olid loonud liidu selleks juhuks, kui revolutsioon peaks tungima üle Prantsusmaa piiride. Võidukalt tungisid liitlaste sõjaväed Prantsusmaale. Kuid liiduvägede juht Brauschweigi hertsog ei kasutanud esialgset edu abitute ning korralagedate Prantsuse vägede põhjalikuks löömiseks. Austria ja Preisi kutsusid oma väed tagasi, sest tähtsam läänepiiride kaitsmisest tundus neile tol ajal idas toimuv teine ja kolmas Poola jagamine (1793, 1795). Alanud sõjas ilmneb Prantsusmaa endine vallutuspoliitika. Nagu Richelieu ja Louis XIV, nägid ka Prantsuse Rahvuskonvent ja Robespierre Reinis Prantsusmaa loomulikke piire. Revolutsioonivägedel õnnestuski vallutada Reini vasak kallas.

Kui Prantsusmaa vallutas ka Flandria, sõlmis Inglismaa, Pitt noorema ajal, Austria, Preisi, Hollandi, Hispaania ja Sardiiniaga *esimese koalitsiooni* Prantsusmaa vastu (1793). Liitlaste väed tungisid Prantsusmaale. Olukorra tõsidust mõistes pani konvent kehtima üldise väeteenistuskohustuse. Sellega loodi armee, mis oma suuruselt ületas vaenlaste oma, ulatudes 700 000 meheni. Et revolutsiooniaegse korralageduse juures ei olnud võimalik

regulaarne juurdevedu, siis hakkas Prantsuse armee rahuldama oma tarbeid sundrekvireerimisega vallutatud maades. See võimaldas armeel suurema liikuvuse võrreldes vastaspoolega, kes sõltus järeleveost. Lõpuks suurendas Prantsuse vägede üleolekut veel loobumine suletud kolonnide tarvitamisest võitluses, milleks polnudki kohased vähe drilli saanud värsked sõdurid.

Samal ajal kui esimene koalitsioon Prantsusmaa vastu võitles, sõlmisid Austria ja Venemaa lepingu Poola lõplikuks jagamiseks. Et idas tegutsemiseks vabu käsi saada, tegi Preisimaa nüüd Prantsusmaaga *Baselis* a. 1795 eraldi rahu, tunnustades Prantsuse vabariiki ja nõustudes Prantsuse piiri nihkumisega Reini jõeni. Nii ohverdas Preisimaa oma erihuvidele Saksa riigi huvid. Pärast Preisimaa koalitsioonist lahkumist langes sõja pearaskus Prantsusmaa vastu Austriale. Esialgu olid austerlased edukad, tõrjudes välja prantslased Maini ja Doonau aladelt. Ent siis õnnestus Napoleon Bonaparte'il võita „Rein Po ääres", säästmata sõdurite jõude kiirmarssidel ja nende elu lahingus. Pärast võite Itaalias suundusid Napoleoni väed Viini peale. Olukorra raskus sundis a. 1797 Austria *Campoformios rahu* tegema. Prantsusmaa omandas Belgia ning Luksemburgi, Lombardia ja Reini vasakul kaldal asetsevad maad. Selle eest lubati Austriale tasuks Veneetsia, Illüüria ja Dalmaatsia. Campoformio rahuga lagunes koalitsioon, Inglismaa jäi üksi Prantsusmaa vastu võitlema. Prantslaste poolt võidetud aladel tekkis rida nn. tütarvabariike.

Napoleon saadeti direktooriumi poolt — Napoleoni omal soovil — Egiptust vallutama, millest pidi kujunema (ka Indiast) Prantsuse asumaa. Egiptuse sõjakäigu ajal õnnestus Pittil a. 1799 sõlmida Türgi ja Austriaga *Teine koalitsioon Prantsusmaa* vastu. Liitlased vallutasid tagasi Ülem-Itaalia. Nüüd hülgas Napoleon oma väed Süürias ja tõttas tagasi Prantsusmaale. Kohe viis ta uue armee üle Alpide Itaaliasse ja tõrjus austerlased Põhja-Itaaliast välja. *Lunéville'i* rahus (1801) kinnitas Saksa riik Prei-

simaa ja Austria poolt Baselis ja Campoformios tehtud loovutused. Seitsmendik saksa rahvast, vanim saksa kultuuri maa, sattus Prantsuse võimude alla.

48. **Napoleon revolutsiooni lõpuleviijana ja ületajana.** Egiptusest tagasi tulles leidis Napoleon eest parteitülidest lõhestatud Prantsusmaa. Kasutades oma väejuhi populaarsust kukutas ta direktooriumi, ajas kojad sõjaväe abil laiali ja andis Prantsusmaale uue põhiseaduse. Selle järgi kuulus kogu võim *esimesele konsulile*, kaks kaaskonsulit ja rahvaesindus olid ainult selle fakti maskeerimiseks. Maa valitsemises teostati täieline tsentralisatsioon. Departemangud alistati täiesti Pariisi valitsusele. Nende eesotsas seisid valitsuse poolt määratud prefektid. Pariis hakkas juhtima kogu Prantsusmaad. Revolutsiooni sotsiaalsed ja majanduslikud saavutused aga jäid Napoleoni poolt puutumata. Töötati välja kuulus Napoleoni *tsiviilseadustekogu, Napoleoni koodeks* (code Napoleon), mille põhialuseiks on: 1) kõigi kodanike üheväärsus seaduse ees, 2) üksikisikute vaba tahte austamine oma varanduse valdamisel. Napoleoni koodeks pääsis kehtima ka mitmel muul Euroopa maal (Hollandis, Belgias, Reinimaades, Põhja-Itaalias) või vähemalt mõjustas nende seadusandlust. Prantsusmaal on ta põhijoontes säilinud meie-ajani. Napoleon sanktsioneeris ka võõrandatud maaomandi üleminekuaadli ja kiriku käest kolmanda seisuse (linnakodanlus ja talupojad) kätte.

Kodanlik kirikukorraldus kaotati ja a. 1801 sõlmiti *konkordaat* paavst Pius VII-ga ning katoliku usk tunnustati prantsuse rahva enamiku usuks. Peapiiskoppe ja piiskoppe hakkas nimetama valitsus ning kinnitama kuuria, preestreid aga nimetasid piiskopid ja nad kinnitas kohtadele valitsus. Nii allutati kogu vaimulikkond imperaatori võimule.

Napoleoni võim ei toetunud siiski mitte tääkidele, vaid rahvausaldusele. Haruldase üksmeelega valiti ta rahvahääletusel esmalt *eluaegseks konsuliks* (1802), hiljem Prantsumaa keisriks (1804), kelle perekonnas pidi troon olema päritav. Kroonimiseks

laskis ta paavsti Pariisi tulla, ent krooni asetas ta endale ise pähe, paavsti osaks jäi ainult Napoleoni salvimine. Napoleon näis teostavat prantslaste sajandeid kestnud unistuse: Karl Suure riigi näis pärivat Prantsusmaa. Nii oli Napoleon prantsuse rahva juhiks tema ajaloolisele eesmärgile. Sellisena „teostas ta romaani revolutsiooni mõtte, oli ühtsuse ning ühetasastamise kangelane, vabaduse surmavaenlane". Austusest tema isiku vastu kadusid kõik sisemised vastolud prantsuse rahva hulgas, milleks kaasa aitas ka revolutsiooni tagajärjel tekkinud tüdimus. Suur sõjasaak võimaldas Napoleonil rahakurssi tõsta, mis mõjus tervendavalt majanduselule. Teede ja kanalite ehitamine andis tuhandeile tööd ja leiba. Pidev töö mõjus rahustavalt rahvastikule.

49. **Antiiktraditsioon. Prantsusmaa tsivilisatsiooni kandjana.** Alates suurest revolutsioonist tunneb Prantsusmaa end nii poliitiliselt kui ka kultuuriliselt antiik-Rooma traditsioonide hoidjana. Revolutsionäärid tundsid end kuulsate Rooma vabariiklaste järglastena. Napoleoni eeskujuks olid Rooma riigi juhid, nagu Caesar ja Augustus või ka maailmavallutaja Aleksander Suur. Prantsuse Vabariigi tütarvabariigid said nimed, mis neil olid kord olnud Rooma riigis. Madalmaadest kujunes Batavia, Lombardiast Cisalpiini, Šveitsist Helveetsia ja Kirikuriigist Rooma Vabariik. Prantslased nimetasid end vana Civis Romanuse eeskujul meeleldi kodanikeks (citoyen), Napoleon laskis rügementide ees kanda Rooma kotkaid, mis viipasid Rooma maailmariigile, mille järeltulijaks on Napoleoni-aegne Prantsusmaa.[1] Samuti kunstid arenesid keisrite-aegse Rooma eeskujul — tekkis keisririigi- ehk ampiirstiil. Oma välimuses taotlesid prantslased antiiksust: naised ilmusid Pariisi salongidesse lihtsais tuunikasarnaseis kleitides ja sandaalides, mehed kandsid lühikesi juukseid nagu roomlased, ja jakobiinide kaudu lõid läbi pikad lihtsad püksid jne.

[1] Napoleon oli korsiklane, kuid põlvnes vanast Toskaana aadlist.

Prantsuse ajalookäsitus väidab, et rooma kultuuri ja Rooma riigi pärand on läinud Karl Suure kaudu Prantsusmaa kätte. Ta on seega võtnud endale tsivilisatsiooni levitamise ülesande. Napoleoni deklaratsioonides asendab sõna tsivilisatsioon revolutsiooni ideed, vabaduse, võrdsuse ja vendluse. Prantsusmaa pidi tooma tsivilisatsiooni kogu inimkonnale. Nii muutus natsionaalne ühtlasi universaalseks, prantsuse rahvas tundis end üldinimlike väärtuste kandjana. Nii nagu Rooma riigi kaudu kord oli saabunud Pax Romana (rahu) paljudele rahvastele, pidi ka Prantsusmaa kaudu tulema rahvaile rahu ja õitseng. Nii nagu keskajal Saksamaa oli tundnud end kristliku Õhtumaa ühtsuse kandjana, nii nägid prantslased nüüd Prantsusmaas inimkonna edu kandjat, prantslaste suurt rahvust, maailma südant. See tunne andis prantsuse rahvale jõudu ning terviklust. Sellest kantuna arendas Prantsusmaa hoogsat kultuuripropagandat, eriti koolide kaudu, kus noorte kasvatus sündis liberalismi vaimus. Liberaalidest kujunesid prantsuse vaimu ideoloogid ja Pariis muutus tsivilisatsiooni keskuseks, kuhu siirduti õppima. Selle käsituse järgi oli sõda Prantsusmaa vastu ikka barbarite sõda tsivilisatsiooni emamaa vastu, liberaalide ja vabamüürlaste idee edu muil mail aga loeti Prantsusmaa võiduks. Selline käsitus Prantsusmaa osast maailmas kestis veel hiljemgi edasi, näiteks ühenduses Saksa-Prantsuse (1871) ja I Maailmasõjaga.

50. **Kolmas koalitsioon. Reini liit. Saksa-Rooma riigi lõpp.** Napoleoni keisririik sarnles *ka seepoolest* Rooma impeeriumiga, et üks rahvas ei pidanud selles ainult juhtima, vaid ka valitsema. Sellise eesmärgi juures ei võinud tulemata jääda konfliktid Saksa ja Inglise riigiga. Pärast Lunéville'i rahu sõlmiti ka Prantsusmaa ja Inglismaa vahel rahu, ent selle kestus oli üürike. Rahutingimusi ei täitnud kumbki pool ja a. 1803 puhkes jälle sõda. Inglismaa lõi Austria ja Venemaaga *Kolmanda koalitsiooni* Napoleoni vastu. Inglastel õnnestus Trafalgari merelahingus võita Prantsuse laevastik (1805) ja Inglismaad sellega kindlustada invasiooni vastu mandrilt, ent Austria ja Vene vägede käsi

TRÜ Raamatukogu

mandril käis halvasti. Kolme keisri lahingus kaotasid nad raskesti *Austerlitzi* juures (1805).

Saksamaa väikeriikide ja vabalinnade arvu tunduvalt vähendati, mis sündis Napoleoni tahtel. See oli suur löök Habsburgidele, kes riiki valitsedes olid toetanud just vaimulikele vürstidele, linnadele ja väiksemaile maahärradele. Nende territooriumid aga võõrandati nüüd keskmiste suurustega riikide kasuks. Kanti selle eest hoolt, et viimased oleksid küllalt tugevad, et olla Prantsusmaa liitlased, aga teiselt poolt küllalt nõrgad, et mitte muutuda Prantsusmaa vaenlaseks. Lõuna- ja Lääne-Saksa maad astusid koguni välja Saksa riigist ja lõid a. 1806 Reini liidu, oma riigipäevaga. Reini liidu riigid tõotasid sõja korral Prantsusmaad abistada, lõhkusid maha Prantsusmaa vastu ehitatud kindlustused ja lasksid maale okupatsiooniväed. Prantsuse poliitilise ning sotsiaalse elu vormid leidsid siia teed (feodaalõiguseks ja tsunftisunduse kaotamine, juutide emantsipatsioon, Napoleoni koodeks). Samuti võimsalt tõmmati Edela-Saksamaa Prantsusmaa mõjupiirkonda.

Pärast Reini liidu loomist pani Habsburgist keiser maha Saksa-Rooma riigi krooni ja piirdus valitsemisega Habsburgide pärusmaade üle Doonau ruumis. Maahärralikke huve eelistades üldrahvuslikele päästis ta küll Habsburgide Doonau alad Napoleoni paneuroopalikust keisririigist, loovutas aga Saksamaa tuuma Prantsuse valitsusele. Preisi poliitika oli käsiteldaval ajal analoogiline. Riik lagunes kolmeks võimupiirkonnaks: Preisi piirkond, Austria oma kagus ja Prantsuse oma läänes.

51. **Prantsuse piir nihkub Elbeni. Euroopa jagamine.** Pärast Baseli rahu püüdis Preisimaa harrastada neutraliteedipoliitikat. Alles korduvad rahutingimuste rikkumised Prantsusmaa poolt (näit. Preisi poolt loovutatud maade eest tasuks lubatud inglise Hannoveri Preisimaale mitteandmine) viisid lõpuks Friedrich Wilhelm III sõjale Napoleoni vastu. Ent Napoleoni võidud *Jena* ja *Auerstedti* juures (1806) preislaste üle ja *Friedlandi* juures venelaste üle (1807) murdsid Preisi sõjalise jõu. Kui a. 1807

Aleksander I Napoleoniga *Tilsitis* rahu sõlmis, siis pidi üksijäänud Friedrich Wilhelm III selle tingimustega leppima. Prantsuse keiser ja Vene tsaar jagasid Euroopa omavahel. Preisi alad lääne pool Elbet ühendati Napoleoni poolt loodud (1807) Vestfaali kuningriigiga. Aladest, mis Preisi oli saanud Poola jagamistel, moodustati *Varssavi hertsogiriik* ja anti Saksi kuurvürstile, kes oli Preisimaa hätta jättes läinud üle Napoleoni leeri. Preisimaa sõdurite ülemmäära piirati 42 000 mehega ja osa Preisi kindlusi sai Prantsuse garnisonid. Nii varises Preisimaa, tugevamaid Saksa riike, kokku, kuid ainult üürikeseks ajaks. Peatselt näeme jälle Preisimaa tõusu.

Preisimaa uuestisünd.

52. **Steini reformide rahvapärane iseloom.** Preisimaa kokkuvarisemisel näis, nagu õnnestuks Napoleonil mingisuguse Pan-Euroopa teostamine. Paljud liberaalid, eriti vabamüürlased, tundsid rõõmu mõtte juures, et Napoleon kaotab natsioonid ja teeb „inimkonna" realiteediks. Saksa patrioodid aga taipasid, et Napoleon pole mingi rahvaste ülenatsionaalne ühendaja, vaid Saksamaa hävitaja. Ta hävitab ka võitlustahtelise *Preisimaa*, ürgsaksa vaimu kandja, kes on suuteline Saksamaad ühendama.

Saksa rahva ebaõnnestumine innustas paremaid patrioote ette valmistama tema vabastamist. Nende seas on silmapaistev vabahärra von *Stein*, kes oli Preisi teenistuses, lootis tugeva Preisimaa kaudu kasu saata kogu saksa rahvale. Stein mõistis, et Preisimaa ei saa edeneda absolutismiaegsete vanade poliitiliste ning sotsiaalsete vormide juures ja vajab reforme. Need reformid pidid seisnema vanade, rahvalikult kasvanud eluvormide uuestielustamises, mitte valgustusaegsete vabade mõttekonstruktsioonide kehtimapanekus.

53. **Talupoegade vabastamine. Omavalitsuse ja valitsemise ümberkorraldamine.** Varsti pärast ministriks saamist vabastas

Stein talupojad sunnismaisusest. Sunnismaisus, sundtegu, mõisahärrade kodukariõigus ja segamine talupoegade abieluasjasse kadus. Seega tahtis Stein luua vaba, oma omandile uhke talupoegkonna. Talunik lüliti jälle rahva tervikusse täieõigusliku liikmena. Oma seisuslikust päritolust hoolimata võis nüüd igaüks vabalt elukutset valida. See aga ei tähendanud kaugeltki seisuste kaotamist. Ka maaküsimust ei lahendatud liberalismi vaimus. Maa müümise ja ostmise võimalusi piirati, ja koormused, mis varem olid maaga seotud, jäid sellega seotuks nüüdki.

Omavalitsusigi kavatses Stein ümber korraldada rahvapäraselt. Kodanikud pidid saama võimaluse sellest osavõtmiseks, aga mitte siiski igati ühevääriliselena. Arvestades vanagermaanlikku kujutlust varanduse kõlbelisest ja õiguslikust tähendusest, oli näiteks õigus linnakodanikke valida seoses kinnisvara omamisega, nagu see on fikseeritud 1808. a. linnaseaduses.

Kogu valitsusaparaat korraldati ümber. Generaaldirektooriumi asemele astusid näiteks *ministeeriumid* eriministritega iga ala jaoks. Et rahvast ja riiki üksteisega tugevamini siduda, kavatses Stein teostada omavalitsuse maakogukondades, maakondades ning provintsides. Provintside seisustekogud pidid kestvalt olema kontaktis valitsusega. Elukutselisel alusel loodud *rahvaesindus*, nõuandev kogu kuninga kõrval, pidi olema kogu ehituse krooniks. Uus riigikord ei pidanud kujunema mitte ratsionalistliku lepinguteooria alusel, vaid Preisi riigi ja rahva ajaloolistel alustel. Rahva tihedam sidumine riigi eluga pidi andma talle jõudu vastuhakkamiseks võõrvalitsusele.

54. **Hardenbergi reformid Lääne liberalismi vaimus.** Steini reformi tegevus sai kesta umbes aasta, siis pidi ta Napoleoni ja talle vaenuliste õukondlaste survel valitsusest lahkuma. Ta reformid jäid pooleli. Neid jatkas Hardenberg.

Hardenberg oli meelsuselt täiesti vabamüürlane, rahvalik mõtlemine oli talle võõras, ta tahtis teostada reforme vastavalt valgustusaja abstraktseile teooriaile, püüdes läbi viia liberalismi vabaduse- ja võrdsuseõpetust.

Hardenbergi reformest väärib tähelepanu tsunftikorra kaotamine (1811). Tsunftid olid asetanud oma liikmeile nõudeid päritolu, usinuse ja oskuse suhtes. Need rassi kaitsvad nõuded kadusid nüüd. Edasi soodustas Hardenberg maa muutmist spekulatsiooni objektiks ja seega talupoegade maatustamist. Nimelt said talupojad õiguse talul lasuvaist koormustest vabanemiseks anda kolmandiku või pool maad mõisnikule. Seega algas talupoja ja maa lahutamine ja valmistati teed kapitalismile ning vabamüürluse valitsusele.

55. **Scharnhorst lähendab rahvast ning sõjaväge.** Ametist lahkumisel oli Stein oma „poliitilises testamendis" eriti rõhutanud sõjaväereformi vajadust. Seda teostama kutsus kuningas *Scharnhorsti*. Scharnhorstil tuli võidelda paljude raskustega, teda umbusaldati kui „välismaalast" (ta oli sündinud Hannoveris), põlati kui „tõusikut" (Scharnhorst oli talupoja poeg) ja kahurväelast kui sel ajal veel vähe lugupeetud väeosa esindajat. Ometi teostas Scharnhorst tõhusaid uuendusi Preisi väes. Ta tõstis uuesti ausse germaanipärase *üldise väeteenistuse* mõtte. Et antud oludes Preisimaa ei tohtinud pidada suurt armeed, siis võeti sõjaliseks väljaõppeks siiski ainult osa väeteenistuskõlvulisi mehi ja nimelt loosidega. Seejuures ei tohtinud keegi end väeteenistusest vabaks osta asendaja sõjaväkke saatmisega, nagu seda Prantsusmaal võis. Seega rõhutati väeteenistuse auväärsust. Lühiajalise väljaõppe saanud maaväe kõrval jäi püsima ka alaline sõjavägi. Ohvitseriks pääsmine tehti väärikaile sõdureile kergemaks, ent ohvitserkond jäi võrreldes Prantsuse omaga siiski küllalt suletud korporatsiooniks, kuhu kergesti ei pääsnud.

56. **Saksa natsionalismi sünd Preisimaal.** Väeteenistus ei tee veel head sõdurit, vaid kodumaakaitsmise vaim inimeses. Seda vaimu püüdis äratada *Ludvig Jahn*, võimlemisühingute organiseerija. Need ei olnud mõeldud ainult tervishoiuks, vaid pidid karastama rahva füüsilisi, vaimseid ja kõlbelisi jõude, tegema sakslasi vapraiks, kameraadlikeks ja kohusetruiks. Ta rõhutas ka rahva vere puhtust ja kultuurilise omapära tähtsust.

Üha rohkem hakkas Saksamaal kuulduma hääli, mis rõhutasid rahvaste tähtsust vastukaaluks valgustuse värvivaesele inimkonna ideaalile. *Clausewitz* viitas sellele, kui juuretu ning pidetu on isamaata inimene. *Fichte,* kes alguses jagas valgustuse kosmopoliitseid mõtteid, avaldas oma „Kõned saksa natsioonile", kus kõneldakse saksa kui Euroopa vanima rahva kultuurilisest missioonist maailmas, vajadusest olla eesrindlik ning eeskujulik kultuurrahvas. Teiste rahvaste keskel asudes, nende omapära tunnustades ja oma omapärale tunnustust nõudes, on saanud saksa rahvas püsida ja selleks vajab ta tugevat rahvusriiki. Saksa rahva tähtsust inimkonnale rõhutasid ka Jahn ja Arndt. Arndt samuti rõhutas saksa rahva erilist missiooni. Ta ütleb, et kõrgemaks religiooniks on võita või surra õigluse ja tõe eest ning järeltulevaile põlvedele pärandada vaba ja õitsev maa.

Ärkav rahvuslus ei jäänud kajastamata ka saksa ilukirjanduses. *Schiller* meenutas oma „Wilhelm Tellis" šveitslaste vabadusvõitlust, *Heinrich von Kleist* tuletas „Hermanni lahingus" meelde vanade germaanlaste heitlust roomlastega Kesk-Euroopa vabaduse pärast. *Arndt, Rückert* ja *Körner* õhutasid oma luuletustes vabadusearmastust ja valmisolekut isamaa eest võitlemiseks.

Euroopa vabastamine Prantsuse võimu alt.

57. **Kontinentaalblokaad Inglismaa võitmiseks.** Inglismaa kaubanduse ja tööstuse halvamiseks ja selle abil Inglismaa enda võitmiseks kuulutas Napoleon välja *kontinentaalblokaadi,* mis keelas mandririigile igasuguse kauplemise Inglismaaga. Kontinentaalblokaadi edukaks teostamiseks oli tähtis, et Venemaa sellest osa võtaks, seepärast oligi Napoleon Tilsitis mõneski punktis Vene soovele vastutulelik (jättis näit. Poola endises ulatuses restitueerimata). Kontinentaalblokaadi teostamiseks oli tähtis allutada Euroopa rannad Prantsuse järelevalvele.

Inglismaa omalt poolt püüdis takistada mandririikide kaubandust ja omandas selle kontrollimiseks Helgolandi saare Elbe suudme lähedal. Et pääsu Balti merre vaba hoida, ründas ta (1807) Kopenhaagenit ja võttis ära Taani laevastiku. Veel kaugemale ulatuvamaid poliitilisi samme seoses kontinentaalblokaadiga aga astus Prantsusmaa. Kui Rootsi keeldus ühinemast kontinentaalblokaadiga, vallutas Venemaa kokkuleppel Napoleoniga Soome (1809). Rootsis õhutas Napoleon revolutsiooni senise dünastia vastu ja laskis Rootsi riigipäeva poolt oma senise marssali Bernadotte'i kroonprintsiks valida. Inglise mõju aluse Portugali okupeerisid Prantsuse väed. Hispaania trooni andis Napoleon oma vennale, Neapeli trooni oma kälimehele. Prantsusmaaga ühendati ka paavstiriik, kui paavst keeldus oma sadamaid Inglise laevadele sulgemast. Holland, Saksamaa põhjamererand, Hamburg ja Lüübek ühendati Prantsusmaaga. Prantsuse riik saavutas oma suurima ulatuse. Seal elunevast 43 miljonist inimesest olid ainult umbes pooled prantslased.

58. **Vastuhakk Hispaanias ja Saksamaal.** Rahvad, keda Prantsuse revolutsioon oli äratanud poliitilisele tegutsemisele, ei taht-nud leppida Napoleoni Pan-Euroopaga. Kõigepealt puhkes vastuhakk Hispaanias (1808). Rahvas võitles oma senise dünastia ja katoliku kiriku võimu eest, võõrvalitsuse ja valgustuse vastu. Mässulist Hispaaniat varustas Inglismaa relvadega ja saatis sinna Inglise vägesid ning saksa vabatahtlikke. Kuigi Napoleon mässu summutamiseks ise Hispaaniasse ilmus, ei õnnestunud tal täiesti võita partisanisõja taktikat tarvitavaid vastaseid.

Napoleoni raskusi Hispaanias otsustasid kasutada Habsburgid. Kõigepealt kutsuti saksa rahvast üles vabadussõjale. Tiroolis tekkis talupoegade vabadusliikumine *Andreas Hoferi* juhtimisel. Üle maa kogunes palju vabadusvõitlejaid. Kuid Saksamaa vürstid jäid külmaks võitlusüleskutse vastu. Kuigi Napoleon sai esmalt Viini lähedal lüüa, jäi üksijäänud Austria hiljem siiski kaotajaks. Metternichi juhtimisel hakati nüüd Austrias ajama Prantsusmaa suhtes lähenemispoliitikat. Habsburgide keiser

andis koguni oma tütre Napoleonile naiseks ja see võis nüüd samaväärsena astuda vanade dünastiast valitsejate ringi.

59. **Napoleoni sõjakäik Venemaale a. 1812.** Vene majanduselu kannatas kontinentaalblokaadi all tunduvalt. Kui Prantsusmaa

Euroopa Napoleoni ajal.

ja Austria vahel lähenemine algas, lõdvendas Venemaa blokaadi seega, et lubas kaubavedu Vene- ja Inglismaa vahel erapooletute maade lipu all sõitvaile laevadele. See kontinentaalblokaadi rikkumine õhutas Napoleoni sõjakäigule Venemaa vastu, samuti ka mõte Venemaad läbides Indiasse minna ja see Inglismaalt ära võtta. Sõjakäik Venemaale ei osutunud aga õnnelikuks. Vene vägede taganemise ja prantslaste kaugele sisemaale meelitamise vajadust rõhutas eriti üks sõjavägede juhatajaist, nimelt *Barclay de Tolly*. Vana tatari taktikat rakendades rüüstasid

venelased mahajäetava maa. See oli Napoleoni väele seda ohtlikum, et keiser ei mõtelnud tõhusale *moona järeleveole*, vaid püüdis läbi ajada nn. rekvireerimisega kohtadel. Pärast ohvririkast võitu *Borodino* juures langes Moskva Napoleoni kätte. Ta tegi nüüd Venemaale ettepaneku sõlmida rahu Tilsiti rahutingimustel. Kuid Aleksander I, kelle nõuandjaks oli vabahärra von Stein, lükkas tagasi selle ettepaneku, mida sõjavägi ka ei pooldanud. Hävitavalt mõjus Napoleoni sõjaväele karm *Venemaa talv*, milleks prantslased ei olnud ette valmistatud ja mida nad küllaldaselt ei tundnud. Moskva põlemine võttis Prantsuse vägedelt ulualuse ja õhutas vene rahva ägedale vastuhakule. Põhjalikult purustatuna taganesid suure armee jäänused Venemaalt välja[1].

Napoleoni langemine.

60. **Preisimaa alustab sõda Napoleoni vastu. Uus koalitsioon.** Juba Napoleoni Venemaa sõjakäigu algul olid mõned Preisi patrioodid püüdnud mõjutada Friedrich Wilhelm III-t võitlema koos Venemaaga Prantsusmaa vastu, aga kuningas jäi neutraliteedipoliitikale truuks. Isegi siis, kui Prantsuse väeriismed Venemaalt taganesid, ei alustanud ta esialgu sõda Prantsusmaa vastu, umbusaldades Venemaad liitlasena. Alles kasvav vabadusvõitluse vaimustus rahva hulgas kiskus lõpuks kõhkleva monarhigi kaasa. Võrratu ohvrimeelsus haaras kõiki, kui kuningas rahvast vabadusvõitluseks üles kutsus. Steini ning Scharnhorsti, Fichte ning Jahni äratustöö oli kandnud *1813. a.* vaimu näol toredat vilja. Reini liidu maad seevastu liitusid üha rohkem Napoleoniga. Siin jäi rahva meelsuse üle võitjaks vana kabinetipoliitika.

Austria oli mõnd aega välispoliitikas kõhkleval seisukohal,

[1] Nüüdisaja tehnika ja sõjakultuuri juures on Venemaa karmi talvega seoses olevad raskused ületatavad, nagu see selgus Saksa ja kommunistliku Venemaa sõjas 1941/42. a.

siis aga liitus temagi Venemaa ja Preisiga, kui talle tõotati Doonau monarhia jaluleseadmist endises ulatuses. Lootuses omandada Norrat astus Napoleoni vastaste leeri Rootsi. Sõda Napoleoni vastu jatkas ka ta vaenlane Inglismaa.

61. **Rahvastelahing 16.—19. okt. 1813. Napoleoni troonist loobumine.** Otsustav kohtumine Prantsusmaa ja liitlaste vägede vahel toimus nn. *Rahvastelahingus Leipzigi juures*. Napoleon, kelle vägi asus Elbe-Saale vahelises kolmnurgas, lootis liitlaste kolme armeed ükshaaval otsustavalt lüüa. Ent *Gneisenau*, kes liitlaste vägesid juhtis, ajas selle nõu nurja ja sundis Napoleoni Leipzigi juures kolmepäevasele suurlahingule, kus Prantsuse armee purustati.

Pärast Leipzigi lahingut langes Reini liit. Kui Napoleon Metternichi rahuettepaneku, mille järgi Rein pidi jääma Prantsusmaa piiriks, tagasi lükkas (lootes lahkhelidele liitlaste leeris), läksid liitlaste väed üle piiri ja pärast vaheldusrikkaid võitlusi marssisid sisse Pariisi. Napoleon pidi troonist loobuma. Ta sai *Elba saare* iseseisva vürstiriigina valitsemiseks. Bourbonid ja emigrandid pöördusid tagasi Prantsusmaale, kus algas „valge terror". See ja liitlastevahelised lahkhelid Viini kongressil julgustasid Napoleoni veel kord õnne katsuma Prantsusmaa keisrina. Lühikese valitsusaja järel kaotasid Prantsuse väed *Waterloo* lahingus a. 1815 rängasti Preisi ja Inglise (peamiselt hannoverlased) vägedele, keda juhtisid Wellington, Blücher ja Gneisenau. Napoleon pidi teiskordselt troonist loobuma. Oma ülejäänud elu veetis ta *Sankt Helena* saarel inglaste valve all. Teises Pariisi rahus (1815) anti Preisile tagasi revolutsioonisõdade ajal kaotsiläinud Saarimaa. Liitlased püüdsid restaureeritud Bourbone kohelda võimalikult säästvalt, et Prantsusmaal ei tekiks uuesti revolutsiooniline meeleolu.

62. **Matemaatika ja loodusteaduste edu.** Suure Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni ajal kestsid mitmesugused teaduslikud leiutused ja avastused edasi. Vaiksemalt, kuid siiski järjekindlamalt kui ühiskondlik elu arenes teadus.

Descartes'i, Newtoni ja Leibnizi avastatud matemaatilisi tõdesid süstematiseeriti nüüd ja arendati edasi. *Monge* (1746—1814) pani aluse kujutavale geomeetriale. Matemaatikuist väärib esiletõstmist sel ajal veel üsna noor, varaküps saksa õpetlane *Gauss* (1777—1855), kes juba revolutsiooni ajal (1792) valmistas teed mitte-eukleidilisele, kaemusest sõltumatule geomeetriale.

Astronoomia senised saavutused võttis prantsuse õpetlane *Laplace* (1794—1827) kokku oma suures, 16-köitelises *Taeva mehaanikas*. Laplace on ka tema nime järgi tuntud päikesesüsteemi tekkimise teooria autor. Uute tähtede avastamine taevaruumis jatkus ka käsiteldaval ajastul. Juba a. 1781 oli astronoom *Herschel* avastanud oma täiendatud astronoomiliste vaatlusinstrumentide abil planeedi Uurani, hiljemini Uurani kuud ja kaks Saturni kuud. XVIII ja XIX s. murrangul avastavad saksa õpetlased, tänu täienenud instrumentidele ja hoolsaile matemaatilistele arvutustele, rea väiksemaid päikesesüsteemi liikmeid. Prantsuse õpetlased korraldasid revolutsiooni ajal seniseist täpsemaid maakera meridiaani mõõtmisi. Selle tulemusi rakendati a. 1799 Prantsusmaal kehtima pandud *meetrisüsteemi* fundeerimiseks — igavene meeter pidi olema 1/10 000 veerandmeridiaanist.

Füüsikas avastasid Bologna ülikooli anatoomiaprofessor *Galvani* (1737—1798) ja Pavia ülikooli professor *Volta* (1745—1827) pooljuhuslikult elektrivoolu, mis moodsas tehnikas pidi etendama nii kandvat osa. *Gay-Lussac* (1778—1850) avastas a. 1802 tema nime järgi tuntud loodusteadusliku seaduse.

Keemikuist peab mainima eeskätt *Daltonit* (1766—1844), aatomite-teooria põhjendajat, ning *Davy'd* (1778—1829), kes leiutas

elektrolüüsi ning avastas rea alkalimetalle, mis looduses esinevad ainult keemilisis ühendeis.

Cuvier (1769—1832) tõstis võrdleva anatoomia, paleontoloogia moodsale teaduslikule tasemele. *Lamarck* (1744—1829) esines oma bioloogilise *arenemisteooriaga* juba Napoleoni ajal, seega enne Darwinit. Lamarcki arvates on arenemise peateguriks organismide kohastumine ümbruse tingimustega. Sellele Lamarcki mõttele osutavad Darwini selektsiooniteooria kõrval ka moodsad evolutsiooniteoreetikud suurt tähelepanu.

Samuti arstiteadus, eriti kirurgia, arenes käsiteldaval ajastul Euroopa kontinendil jõudsasti. Kirurgia arenemist soodustasid eriti need rikkalikud tähelepanekud, mida arstid tegid mitmesugustes sõdades.

63. **Ampiirstiil ehitus- ja sisustuskunstis.** Pinnapealne ja populaarne valgustusaja vaim ei rahuldanud kauaks ühiskonda. Optimistlik usk viia mõistuse võidu kaudu rahvad vastu õnnele osutus ekslikuks, sest doktrinism ei suutnud rahuldada inimeste fantaasiat ja hinge. Seepärast kujuneski vastukaaluks valgustusele kultuurielus kaks voolu, *klassitsism* ja *romantism*, mis otsisid tugipunkti minevikus.

Hellenistliku kultuuri keskuste, Pompeji ja Herculaneumi väljakaevamised (alates 1737) ja teised arheoloogilised leiud äratasid tugeva huvi antiikmaailma vastu. *Winckelmanni* antiikkunsti ajalugu (1764) ja *Lessingi Laokoon* (1766) juhtisid tähelepanu kreeka kunstile. XVII sajandi viimseil aastakümneil näeme renessansi taaselustumist, mis veel kord rõhutas, et klassikaline kultuur on igavene. Prantsusmaal pealeselle kujunes vaimustus Vana-Rooma suuruse ja roomlaste vooruste vastu. Prantslased nägid endis roomluse pärijaid ja edasiarendajaid. Napoleon Bonaparte paistis teise ja veel suurema Caesarina ning tema aeg leidis Rooma keisririigi ajale vastava stiili. Juba Louis XVI valitsuse ajal algas prantsuse kunstis opositsioon rokokoo mänglevate ja painduvate vormide vastu. Tekkis *lihtsust taotlev* ja *sirgjoonelisust* harrastav uusklassitsistlik stiil. Uusklassitsist-

lik stiil püüdis taas elustada antiikkunsti, eriti rooma, osalt aga ka egiptuse kunsti elemente, milleks aitas kaasa *Napoleoni sõjakäik* Itaaliasse ja Egiptusse. Selle tagajärjel hakati kunstis rakendama ka egiptuse kunsti sugemeid.

Oma arenemise haripunktile jõudsid uusklassitsistlik arhitektuur ja sisustuskunst Napoleoni keisririigi aegsel Prantsusmaal nn. *ampiirstiilis* (empire = keisririik). Ampiirstiili sündi mõjustasid ühelt poolt vana-rooma ja egiptuse kunst, teiselt poolt maailmavallutaja Napoleoni tarve hiilgava ehituskunsti, suurepäraste kunstimonumentide järele, mis jäädvustaksid keisririigiaegse Prantsusmaa au. Nagu vanaaegsed Rooma keisrid olid lasknud ehitada endile *triumfiväravaid*, nii loovad nüüd ampiiri suurimad ehituskunstnikud neid Pariisis. Ehitati kuulus *Carrousel'i võiduvärav* Pariisis ja *Tähevärav* (L'Arc d'Etoile), mille all asetseb praegu Prantsuse tundmatu sõduri haud. Viimane võiduvärav asetseb Pariisis Tähe platsil, mis on oma plaanilt üks maailma kauneimaid. Muist ampiirehitustest Pariisis väärib esmajoones mainimist antiiktemplit jäljendav Madeleine'i kirik. Ka *Venemaal* andis ampiirstiil Aleksander I ajal rea silmapaistvaid ehitusi (Admiraliteedi hoone Leningradis, Kaasani Jumalaema kirik jm.), kuigi nad pole nii pateetiliselt hõiskavad kui Prantsuse ampiiri saavutused. Uusklassitsistlik arhitektuur *Saksamaal* leidis kujukalt esindust, kuid jäi seejuures külmaks ja ametlikuks.

Eriti kindel ilme on ampiirstiilil *sisedekoratsiooni-* ja *mööblistiilina*. Ampiiri sisedekoratsiooni iseloomustavad sammasmotiivide rohkus, seinapindade liigendamine pilastriga ning vaheväljade täitmine enamasti täisnurksete kujutustega. Ampiirmööblile on iseloomustavad lakeeritud või poleeritud mahagoonipuule kui põhimaterjalile asetatud kõrgemad kullatud või patineeritud kaunistused. Viimaste motiivid on pärit enamasti kas Egiptusest või Pompejist ja Herculaneumist. Eriti sageli esineb sfinks, siis karüatiidid, lõvikujulised tiibadega imeloomad, akantusväädid, ristamisi asetatud tõrvikud jms. Oma kalliduse ja pa-

raadliku hiilgeiseloomu tõttu *ei ulatunud* ampiirmööbel keskmise *kodaniku majasse*, vaid täitis ainult losside tarbeid. Saksamaal tekkis ampiirstiili lihtsustamise teel nn. *biidermeierstiil*, lihtne puhtkodanlik, praktiline ning siiski soliidne mööbli- ja riietusstiil.

64. **Uusklassitsism raid- ja maalikunstis.** Raidkunstis on uusklassitsismi peameister itaallane *Canova* (1757—1822). Tema Clemens XIII-nda hauamonument on uusklassitsistliku stiili parimaid näiteid. Siin pole midagi jäänud järele baroki eluküllusest ja pinevusest, valitseb jahe *rahu*, mis on omane enamikule uusklassitsistlikest kujudest. Tema teisist teoseist on võitnud suure kuulsuse eriti *Lamav Veenus*, mis on raiutud Napoleoni õe Paolina Bonaparte-Borghese järgi. Teistest uusklassitsismi skulptoreist omas omal-ajal üsna suurt menu taanlane *Thorvaldsen*. Nii Canova kui ka Thorvaldseni kujudes tundub palju ülevat rahu, aga vähe elu. Nad tegid raidkunsti juhtivaks kunstiks. Berliinis tegelesid *Schadow*, *Rauch* ja *Schinkel*, kellede mõjul Berliini tänav Unter den Linden omandas klassitsistliku ilme.

Maalikunstnikest uusklassitsismi perioodil oli silmapaistvaim prantslane *David* (1748—1825). Alguses maalis ta rokokoostiilis, kuid pärast üht reisi Itaaliasse pöördus klassitsismi. Maaling *Horaatlaste vanne* tõi talle maailmakuulsuse. Üldse armastas ta maalida heroilisi ja tähtsaid hetki, arvates, et kunsti ülesanne on äratada vaatajais vaimustust ja armastust isamaa vastu. Rokokoole omaseid maaliteemasid ja käsitlusviisi ta põlgas, nähes selles pahelise aristokraatia kunsti. Hiljemini sai temast Napoleoni tegusid ülistav õuekunstnik.

65. **Kirjandus.** Loomutruud tundmused, fantaasia ja meelelisus, mis ei leidnud tarretanud ratsionalismis rahuldust, väljendusid saksa kirjanduslikes vooludes. Hoogsat käsitlust leidis armastus. Tundeküllase luulega esinesid sakslane *Bürger* („Leonore"), rootslane Bellman ja šoti rahvalaulik Burns. Oma esiktöödega rajasid uusi teid *Goethe* („Götz", „Werther") ja *Schiller*

(„Röövlid"), kes oma mõttesügavusega ja haaravusega ületasid ajavoolud ja muutusid omaette klassikuiks. Klassitsismi ajastule järgneb ajaloolise arenemise survel romantism, mis käsitleb elu süvendatult ja uutelt seisukohtadelt.

REAKTSIOONIAJA PÕHIJOONI.

Reaktsiooniaeg Saksamaal.

66. **Üldist reaktsioonist ja suurriikide seisukohti.** Rahvusluse ning liberalismi edukäik XIX s. ei toimunud kaugeltki sirgjooneliselt. Napoleoni keisririigi kokkuvarisemisele järgnev aeg 1815.—1830. aastani on ajaloos tuttav restauratsiooni- ja reaktsiooniaja nime all. Reaktsiooniks lõid soodsa pinna pettumus revolutsioonist laiades ühiskonnakihtides. Revolutsiooniga kaasunud terror, ainelised hädad, sisetülid ja sõjad olid paljudes tekitanud umbusu rahvaesindusliku korra vastu ja tüdimuse selle eest võitlemiseks. Peaaegu kõigis Euroopa riikides lakkas nüüd uuenduste teostamine ja võimaluste piires püüdsid valitsused restaureerida (taastada) suuremal või vähemal määral vana korda. Reaktsiooniline oli mitte ainult riikide sise-, vaid ka välispoliitika. Selleks et välismaalt sisse ei tungiks rahvuslikud ja liberaalsed ideed, oli nende võidulepääsu vaja sealgi pidurdada.

67. **Viini kongress.** Napoleoni maailmariigi loomine ebaõnnestus. Püsiva rahu kindlustamiseks kutsuti *Viini* kokku kongress (1814—1815). Juba see, et Viin valiti kongressi kohaks, viitab Habsburgide juhtivale seisundile rahvusvahelises poliitikas. Üksikud võitjad riigid esinesid võrdlemisi suurte ja teravalt üksteise huvialadele vastukäivate nõudmistega. Venemaa preten-

deeris „Varssavi suurhertsogi riigile". Preisimaa nõudis Saksi kuningriiki, et oma seisukohta Elbe-Oderi joonel kõikvõimsalt kindlustada. Austria aga seisis mõlemate riikide võimupüüete vastu. Vabamüürlane Talleyrand, Prantsusmaa välisminister, et Prantsusmaa poliitilist kaalu ja mõju suurendada, seadis üles

Euroopa a. 1815.

legitimismi põhimõtte, mille järgi maad tuleb tagasi anda nende seaduslikele valitsejaile. Teiseks tähtsaks põhimõtteks oli *tasuandmine* neile riikidele, kelledel olid väljapaistvad teened Napoleoni võimu kukutamisel. Nende põhimõtete järgi kongress peamiselt toimiski oma otsuseid tehes.

68. **Kongressi otsused.** Kongressi otsusel seati Pürenee riikides ja Prantsusmaal troonile endised dünastiad. Prantsusmaa pidi leppima ennerevolutsiooniaegsete piiridega ning pidi maks-

ma võrdlemisi suurt sõjakulu. Preisimaa ja Saksa vabadusvõitlejad soovisid küll Elsass-Lotringi ühendamist Saksamaaga, kuid Austria ja teiste riikide vastuseismisel jäi see teostamata. Nii jäid juba vanasti Saksamaale kuulunud maad, Elsass-Lotring, Prantsusmaa omandusse ja viimane omandas väljapaistva seisukoha Ülem-Reinil ning eeldused võimupoliitikaks Euroopas. Teiste riikide mõjul jäid üldiselt rahutingimused Prantsusmaale üsna mõõdukaiks.

Venemaa sai suure osa Varssavi hertsogiriigist, mille alla kuulusid Austriale ja Preisimaale läinud osad Poolamaa eelmistel jagamistel. Nii surus Venemaa end ligi nelisada kilomeetrit lääne poole, mis oli ebasoovitav Lääne-Euroopa seisukohalt. Et ta aga Soome (1809) omandas, siis omandas Venemaa, kuigi kultuurivaese steppide riigina, väljapaistva rahvusvahelise kaalu Euroopa riikide peres. Pealegi kuulusid Venemaale suured maaalad Aasias ja Ameerikas (Alaska 1821). See seik andis Venemaale suure rahvusvahelise erikaalu oma-aja poliitilises elus.

Inglismaa omandas Euroopas Helgolandi, mis lubas temale sissesõidu Breemeni ja Hamburgi sulgeda, ja Malta saare ja protektoraadi Joonia saarte üle, mis Inglismaa võimu Vahemeres täiesti kindlustas. Samal ajal kuulus kuningriik Hannover personaalunioonі alusel Inglismaale, mis tegi viimase kolmandaks Saksa suurvõimuks. Aasias omandas ta Tseiloni ja suure osa Hindustanist, Aafrika ja Hollandilt äravõetud Kapimaa ja pealeselle rea muid saari (näit. Singapuri), millega Inglismaa kindlustas endale poliitiliselt ja kaubanduslikult tähtsad mereteed. Inglismaa päralt oli tol ajal 20 000 kaubalaeva, teistel Lääne-Euroopa riikidel aga ainult 16 000. Napoleoni kukutamise tagajärjel saavutatud teatava poliitilise tasakaalu mõjul hoidus Inglismaa Lääne-Euroopa poliitikast eemale. Ta oli muutunud maailmavõimuks.

Austria sai tagasi oma endised maad — Tirooli, Salzburgi ja Illüüria. Peale mainitute veel Veneetsia ja Lombardia, kuid pidi loobuma Belgiast ja põliseist Habsburgide maadest Reini ääres.

Läänepoolseist Saksamaale kuuluvaist maadest ilmajäämisega muutusid Austria-Ungari Doonau riikideks ja võimsaks riigiks Aadria mere ääres. Itaalia jäi paljudesse väikeriikidesse killustatuks nagu ennegi. Pealegi kuulusid mõned Itaalia riigikesed Habsburgidele, mis siin Austria poliitilise kaalu tegi väljapaistvaks. Nii kadus Austrial tihedam side Saksa emamaaga ja ta kasvas Saksamaast nii välja. Et Habsburgid saksa rahva huvi-

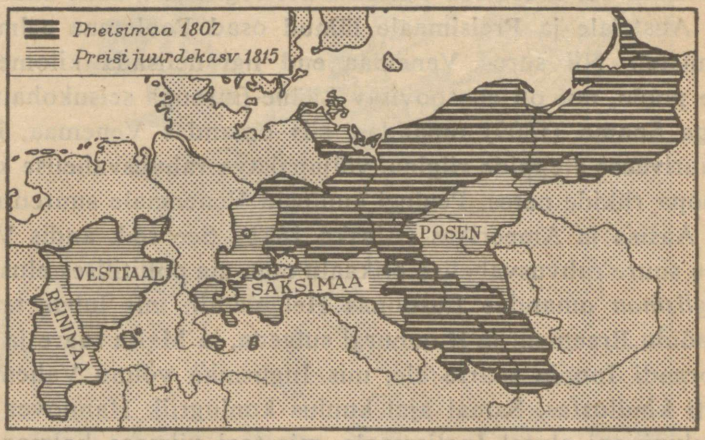

Preisi a. 1807 ja 1815.

dele ja ülesandeile selja pöörasid, siis puudus neil ka jõud oma Kesk-Euroopa poliitiliste ülesannete jaoks. Temale jäid peamiselt oma kodused ülesanded, sest Austria piirides elas palju eri rahvusi, keda tuli vaos hoida. Selline rahvasteriik pidi varem või hiljem kokku varisema.

Preisimaa säilitas Poola teise ja kolmanda jagamisega saadud maadest ainult Poseni ja Danzigi kui ühendusteed Ida-Preisi ja Sileesiaga. Samuti omandas ta poole Saksimaast, keda karistati liitumise eest Napoleoniga, suuremaid alasid Reini ääres ja Pommeri. Nii muutus Preisimaa, kus elas veel küllalt slaavlasi, uute

sakslastest asustatud maade omandamisega puht-Saksa riigiks. Ta võis nüüd puht-Saksa ülesannete teostamisele asuda, sest ta oli vahiks nii idas Veikseli ääres ja läänes Reini jõel. Seejuures oli Preisimaa siiski kaheks jaotatud, mis sundis teda ühinemisele Kesk-Saksa riikide kaudu, et kord kogu Saksamaad riiklikule tervikule viia.

Napoleoniga sõbrustanud Taanilt võeti Norra ja ühendati Rootsiga, kes niiviisi sai tasu Soome eest.

69. **Kongressi tähtsus.** Saksamaal vähendas kongress, legitimismi põhimõtet rikkudes, iseseisvate riigikeste arvu 360-lt 39-le, jättes väiksemaile valitsejaile neilt äravõetud maad tagasi andmata. Säilinud riigikestes moodustati *Saksa liit*, mis pidi kaitsma Saksamaad välisohtude vastu ning hoolitsema rahulike suhete eest liidu liikmete vahel. *Liidupäev*, liidu juhtiv organ, mis Frankfurdis Maini ääres oma istungeid pidas, polnud mitte rahva esindus, vaid valitsuse delegaatide kogu. Et aga tema võimupiirid olid väga kitsad, jäi Saksamaa endiselt konföderatsiooniks ja rahvustervikuks ühendamata.

Viini kongress kindlustas küll Euroopa suurriikide vahel rahu, kuid mitte jäädavalt. Kongressi otsused tähendasid vana Euroopa võitu uue üle, legitimismi võitu *natsionalismi üle*. Maade jagamisega peeti silmas peamiselt legitiimsete dünastiate, mitte aga rahvaste huve, mille üle olid eriti pahased teadlikud patrioodid, kes ootasid kongressilt ulatuslikumat saksa rahva huvide kaitsmist. Nii lõi kongress Euroopa uue korraldusega soodsa pinna rahutusteks, milledest oli XIX sajand üleküllastatud.

70. **Interventsioonipoliitika.** Mõõduandvaiks jõududeks Viini kongressil ning sellele järgnenud rahuajal tõuseb viis suurriiki: Austria, Inglismaa, Preisi-, Vene- ja Prantsusmaa. Mainitud riikide kokkuleppest ei olenenud ainult Euroopa rahvusvaheline kord, vaid tihti ka väiksemate riikide sisepoliitika. Eriti segasid suurriigid end väiksemate riikide siseasjadesse. Seesugune interventsioonipoliitika leidis järjekindla teostaja Pühas liidus, mille suurriikide valitsejad lõid 1815. a. sügisel.

71. **Püha liit. Metternichi süsteem.** Püha liit asutati *Aleksander I* algatusel, kes oma-aja suurte sündmuste mõjul oli asunud usulis-müstilisele meeleolule ja arvas, et ainult ristiusule tuginedes võib Euroopa säilitada rahu ja korda. Liitu astusid kõik Euroopa suurriikide valitsejad, välja arvatud muhamediusuline Türgi sultan, Inglise kuningas ja paavst. Inglise kuningas jäi eemale sellepärast, et ta parlamentaarse riigi valitsejana ei saanud iseseisvat poliitikat ajada. Kuid esialgu tegutses ka Inglismaa võrdlemisi tihedas kontaktis Püha liiduga. Liidu peaülesandeks olid absolutistliku korra kaitsmine ja püsiva rahvusvahelise rahu kindlustamine. Pühaks nimetati liitu sellepärast, et ta liikmed tõotasid valitseda kristlikus vaimus ja õiguses, pidada omavahel igavest rahu ja aidata üksteist vennalikult.

Tegelikult muutus aga liit reaktsiooni tööriistaks. Eriti tähtsat osa etendas Pühas liidus Austria kantsler *Metternich*. Ta püüdis Saksamaal ja kogu Euroopas pidurdada rahvuslikke ja liberaalseid liikumisi, surudes neid maha kas Austria omade jõududega või teiste liidu liikmete abiga. Rahvuslikult liig kirjus Austrias kardeti, et natsionaalsed liikumised mujal võivad aidata kaasa ka Austria territoriaalriigi killunemisele.

Metternichile ei meeldinud üldse rahvuslik liikumine. Ta ainsaks eesmärgiks oli vältida võimalust, et prantslased jällegi võiksid hakata valitsema Euroopat. Austria pidi saama valitsevaks võimuks Doonaul, Preisi Reini ääres ning Saksa liitu pidi lõunas täiendama Itaalia liit. Ühel pool veel sõbralik Inglismaa, teisel pool liitu kuuluv Venemaa — nii oli Habsburgide dünastiale tagatud ülemvõim Euroopas.

Telgitaguseid niite tõmbasid osalt *juudi pankurid*, kes varustasid rahaga nii Napoleoni kui ka ta vastaseid ning laenasid raha võidetud prantslastele sõjakulude tasumiseks ja Euroopa ülesehitamiseks. Neile oli oluline saada kasu oma mahutatud kapitalidest ja sellepärast nad kõigiti toetasid Viini kongressi ja Püha liitu.

Eriti tõhusalt teostas Püha liit oma reaktsioonilist poliitikat

kahekümnendail aastail Lõuna-Euroopas (Hispaania, Portugal, Itaalia), surudes seal maha reaktsiooni vastu puhkenud liikumise.

72. **Püha liidu lagunemine.** Esialgu Inglismaa enamvähem toetas Püha liidu poliitikat, sest ta oli liitunud Prantsuse revolutsiooni vastasega eeskätt selle revolutsiooni „vallutava iseloomu" tõttu. Nüüd, pärast Napoleoni langemist oli rahvusvaheline olukord muutunud. Püha liidu moodustavad riigid pooldasid interventsiooni, et Napoleoni ajal iseseisvunud Hispaania ja Portugali asumaid Ameerikas jälle emamaaga ühendada. Selle mõtte teostamine oli võimalik ainult Inglise laevastiku abil. Aastal 1882 teatas Inglise välisminister avalikult, et Hispaania asumaade suhtes tulevat leppida sündinud faktiga ja neid iseseisvate riikidena tunnustada. Inglismaal olevat õigus koguni interventsioonipoliitika teostamist takistada. Samuti protesteeris Ühendriikide president *Monroe* a. 1823 Püha liidu kavatsuste vastu ja kuulutas Inglise saadiku heakskiitmisel välja põhimõtte — Ameerika ameeriklastele. Püha liit ei suutnud teostada interventsiooni Ameerikas — vastu Inglismaa ja Ühendriikide tahtmist. Nii ilmnes juba Lõuna-Ameerika interventsiooni küsimuses Püha liidu nõrkus.

Püha liit aga lagunes hoopis ühenduses kreeklaste võitlusega iseseisvuse eest. Juba ammu püüdsid Türgi piires elavad ristiusku rahvad iseseisvusele. Kõige suurejoonelisem ja veetlevam neist ristiusku rahvaste võitlustest oli kreeklaste oma, mis puhkes a. 1821.

Kreeklaste visa vastupanu, nende rahvuslik sugulus vanade kultuursete helleenidega, samuti türklaste eriline julmus mässu mahasurumisel (massilised tapmised) äratasid Lääne-Euroopas suure filhellenistliku elevuse. Kuid Püha liidu suurriigid ei asunud toetama revolutsiooni, leides selle olevat legitimismiprintsiibi vastu. Vene seisukoha revolutsionääride abistamise küsimuses muutis aga järsult Aleksandri järglane Nikolai I (alates a. 1825), kes hakkas kreeklasi toetama, sest ta ei olnud otseselt

seotud liiduga. Vene ja Türgi vahel puhkes tõsine sõda, mis lõppes türklaste täielise kaotusega. *Adrianoopoli rahus* a. 1829 tunnustas Türgi Kreeka iseseisvust ja Venemaa protektoraati autonoomsete Moldaavia ja Valahhia üle. Vabastatud Kreekamaa muudeti a. 1832 konstitutsiooniliseks monarhiaks, mille esimeseks kuningaks sai Baieri prints Otto I nime all.

Ameerika ja Balkani poolsaare rahvaste vabaduspüüete võidulepääs tõestas kindlasti reaktsioonilise „Metternichi süsteemi" elujõuetust. Seda tõendas samuti üha rohkem süvenev rahvuslik liikumine Saksamaal.

73. **Reaktsioon Saksamaal. Saksa liit.** Üheks tähtsaimaks vana korra toeks kujunes Saksamaa. Juba Napoleoni ajal unistasid saksa patrioodid maa vabastamisest, Saksamaa ühinemisest ja rahvaesinduslikust korrast. Kaks viimast soovi ei läinud täide. Viini kongress arvestas rohkem Saksa valitsejate kui rahva huve, jättes Saksamaa 39-ks riigiks *killustatuks*. Saksa vürstid ei tahtnud loobuda oma võimust. Neil ei olnud ka arusaamist üldpoliitilisest küsimusest ja Saksa rahvusterviku huvidest. Riike ühendav Saksa liit oli oma sisemise korralduse tõttu jõuetu. *Liidupäev* pidi kõik tähtsamad otsused tegema ühel häälel ja iga riik võis seepärast viivitada küsimuste otsustamist lõpmatuseni. Pealegi võistlesid liidus Austria ja Preisimaa. Samuti suurriikidele oli vastumeelt ühinenud Saksamaa. Prantslased ja inglased vajasid mõlemad killustatud Saksamaad oma plaanide teostamiseks. Lõpuks andis tagurlik Austria ülekaal end kõigis küsimustes tunda. Liidul puudusid sõjavägi ja raha. Ka majanduslikult oli Saksamaa killustatud olek väga kahjulik. Hulk riike oma rahasüsteemiga ja tollipiiridega takistas tunduvalt kaupade ringkäiku ja tööstuse arenemist.

Saksamaa killustumuses ja reaktsioonis olid süüdi ka Saksamaa olud. Saksamaa oli XIX s. esimesil aastakümneil *majanduslikult* võrdlemisi vähearenenud maa. Põllundus püsis elatusaladest esimesel kohal. Tollipiirid pidurdasid kaubandust, suurtööstuse edenemist takistasid vabade kapitalide puudus ja Saksa-

maa tehnika arenematus võrreldes teiste suurriikidega ning tugev välisvõitlus (eriti Inglismaa poolt). Tähtsaima linnaelanike kihi moodustasid väikekaupmehed ja käsitöölised. See kitsa silmaringiga, kõrgemate püüeteta keskkiht ja talupojad ei tundnud huvi üldpoliitiliste küsimuste vastu. Peaaegu ainsa aktiivsema rahvaosa moodustasid *haritlased* (professorid, üliõpilased, ametnikud, kirjanikud, ajakirjanikud) ja väikesearvuline liberaalne linnakodanlus. Sakslastel ei olnud kujutlusi riigist ja rahvast. Kuigi sellest kõneldi, ei mõistnud Stein, Arndt ega Görres kujutella seda, mida nad ebamääraselt taotlesid. Kui nad oleksid osanud, ei oleks nad suutnud minna kavatsetud teed, sest neil puudus *poliitiline võim.* Seega puudusid Saksamaal need *ühiskondlikud jõud,* kes oleksid suutnud teostada Saksamaa ühendamist ja rahvaesindusliku korra elluviimist.

74. **Wartburgi pidustused. Saksa rahvusluse kokkupõrge reaktsiooniga.** Nii oli Saksa valitsejail kerge teostada reaktsioonilisi püüdeid. Reaktsioon oli iseäranis range Põhja-Saksamaal ja Austrias, kus kantsleriks oli vürst Metternich. Aastal 1817 pühitseti Wartburgi reformatsiooni 300 a. juubelit. Peamiselt üliõpilaste poolt korraldatud pidustus kujunes rahulolematuse väljenduseks valitseva korra ja kogu Metternichi süsteemile, mis oli vaenuline saksa rahvuslikele püüdlustele. Leiti, et üliõpilaste ja õpetlaste suhtumine Saksa liidusse ja liiduvürstide suveräniteedisse on vaenuline. Sellest haaraski kinni Metternich ja kutsus a. 1819 *Karlsbadi* kokku ministrite kongressi, kus otsustati kehtima panna raamatute ja ajakirjanduse kohta kõige rangem tsensuur. Üliõpilaste organisatsioonid suleti. Preisimaal ajalooprofessor E. M. Arndt tagandati ametist, teoloog Schleiermacheri jutlused Berliinis toimusid politsei valve all. Fichte teoste trükkimine keelati, Görrese ajaleht „Reinischer Merkur", mis võitles sõnavabaduse, konstitutsiooni ja Saksa riigi eest, pandi kinni. Paljusid tähtsaid teadlasi jälitati, võimlejate ühingud saadeti laiali jne. Kõige selle tõttu vabadust ja oma rahvast armastajamad rändasid kodumaalt välja Ameerikasse.

Ühtlasi loodi *komisjon*, kelle ülesandeks oli Metternichi vastaseid, saksa rahvuslasi ja liberaale jälitada ning valvata Saksa liidu otsuste teostamise üle. Metternich arvas, et riigile on kõige kasulikum, kui kodanikud üldse ei mõtle poliitiliste küsimuste üle, ja paralüseerides kirjanduse ja seltskonna eneseavaldusi pani ta riigis kehtima „surnuaiarahu". Austria ja Ungari aadel omasid ikka veel mitmesuguseid eesõigusi: olid vabastatud väeteenistusest, kasutasid maksukergendusi ja allusid kohtumõistmisel eriseadustele. Talupojad kandsid ikka veel feodaalkoormusi.

Samuti *Preisimaal* peeti vanast korrast kinni, kuigi saksa patrioodid panid suuri lootusi Preisimaale, kellest pidi saama Saksamaa ühendaja. Ainult reas Lõuna-Saksa riikides teostati mõõdukas rahvaesinduslik kord. Sellel süngel reaktsiooniajal toimus Preisimaal siiski viljakas *ülesehitav töö*. Riigivalitsemise huvides luuakse näiteks riiginõukogu, mille liikmeiks on väljapaistvad õpetlased, riigimehed, väepealikud jne. Kogu riik jaotatakse provintsideks ja need omakorda administratiivseiks allüksusteks. Riigi rahanduse huvides võetakse tarvitusele otseste maksude süsteem ja arendatakse liiklemist ja transporti, nimelt ehitatakse uusi teid, korraldatakse postiolusid, jõgedel hakkavad liikuma esimesed aurulaevad ja a. 1838 avatakse Berliini ja Potsdami vahel esimene Preisi raudtee. Võrdlemisi suurt tähelepanu osutatakse rahvaharidusele. Nii luuakse gümnaasiumide kõrvale reaalkoolid, asutatakse uus ülikool Bonnis, pannakse kehtima üldine koolikohustus 6-ndast eluaastast peale ja asutatakse õpetajateseminare, kus õpetamine ja kasvatamine sünnib Pestalozzi põhimõtteil. Riigielu otstarbeka juhtimise huvides kutsuti kuninga poolt ellu provintside seisustekogud. Friedrich Wilhelm III ajal luuakse ka Saksa tolliliit, mil oli väga suur majanduslik ja samuti poliitiline tähtsus.

75. **Hambachi pidustus. „Göttingeni seitse".** Prantsusmaal puhkes Juulirevolutsioon ja Bourbonid pidid oma reaktsioonilise poliitika tõttu troonilt lahkuma a. 1830. Selle revolutsiooni tagajärjel *Euroopa ärkas* uuesti. Samuti Saksamaal avaldus Juuli-

revolutsiooni mõju ühenduses rahutustega *Frankfurdis*, mis olid sihitud Saksa liidu vastu (1833). Aasta varem *Hambachi* pidustustel nõudsid kõnelejad vabariiki, lähtudes vabamüürlaste tõekspidamistest ja eesmärkidest. Mainitud aktsioonist haaras kinni *Metternich* ja süvendas uuenduslaste jälitamist — neid vangistati või vabastati ametist, tsensuuri kõvendati jne. Kui Inglismaal sai troonile Victoria, kuulutas Hannover, kus pärivuse järgi pärib trooni meesjoon, end iseseisvaks (1837). Hannoveri uus kuningas tähistas kehtiva konstitutsiooni, mis tekitas eriti intelligentsis pahameelt. Avalikult ja julgesti protesteerisid mõned *professorid*, nimelt Saksa ajaloos tuntud „Göttingeni seitse", kes hiljem maalt välja saadeti. Nii oli Metternichi süsteem veel võrdlemisi tugev, kuid mitte kauaks, sest Saksa üldrahvuslikud küsimused nõudsid peatset lahendamist.

Vaimuelu ja selle reaktsioonilised ning rahvuslikud tendentsid.

76. **Kultuurireaktsiooni tekkimine ning ta iseloomustavaid jooni.** Suure Prantsuse revolutsiooni aegsed liialdused (nagu jakobiinide terror) ning revolutsiooni ja Napoleoni ajal peetud kurnavad sõjad tekitasid pettumuse mitte ainult revolutsioonis, vaid ka neis ideis, millede nimel ta puhkes. Sankülottide, proletaarse põhjakihi terrori koledused kirjutati XVIII s. ratsionalistliku filosoofia arvele. Ta ideed tunnustati tegeliku elu seisukohalt kõlbmatuiks ning hädaohtlikeks ja nende vastu tekkis Euroopa seltskonnas *kultuurireaktsioon*. Selle liikumine juurdus tõsiselt juba Napoleoni ajal, kuid haripunktile jõudis ta pärast Napoleoni langust. Kõige kauem püsis see Saksamaal.

Ollakse veendunud, et ei tohi mõistusele anda piiramatut vabadust, vaid mõistust peab vaos hoidma *religioon* oma dogmadega. Rõhutatakse rohkem tundmuste ja aimuste, eriti usutunnete väärtust. Vabamõtluse asemele astub kiriklikkus ja mõistuse abil uute ühiskonnakordade loomise asemele ajalooliselt ning orgaaniliselt kujunenud korra järgimine ja austamine. Val-

gustusaja filosoofe huvitas inimene üldse, mitte kui ühte või teise orgaanilisse rahvustervikusse kuuluv inimene. Nüüd aga näeme huvi tõusvat *rahvusliku omapära* vastu.

Reaktsiooniaja vaimuelu iseloomustavamad jooned, nagu tundmuste ning usu tähtsustamine ja ajalooliselt kujunenu hindamine, etendasid *edasiviivat osa*. Tähelepanu osutamine ühiskondlike institutsioonide ajaloolisele kujunemisele sisendas mõtet, et neid ei tule vägivaldselt muuta, aga teisalt osutas sellele, et kõik on arenemas ja muutumas. Eriti suur progressiivne tähtsus aga oli XIX s. reaktsiooni ajal tekkinud huvil rahvusliku omapära vastu. See aitas muuta rahvused tihedamaiks tervikuiks ning soodustas seega rahvusriikide tekkimise protsessi jatkamist, mis XIX s. ajaloos nii tähtsat osa etendas ja Euroopas enamvähem lõpule jõudis alles pärast I Maailmasõda.

77. **Saksa taassünd romantikas.** Ratsionalistlik ellusuhtumine leidis poolehoidu ka Saksamaal. Siin, eriti Preisimaal, ei toimunud reformid kaugeltki nõnda ratsionalistliku mõttelaadi alusel kui näiteks Prantsusmaal. Saksa intelligents ja rahvuslikult häälestatud juhtkond käisid põlissaksa vaimuavalduste — *idealismi* järgi, mis on õilsam ja elulähedasem kui prantsuse materialism ja intellektualism. Siin tuli arvesse suurel määral *rahvusliku omapära pooldamine* ja sellest tingitud *maailmavaade*. Selle esimesekes kandjaks oli *Gottfried Herder*, kes väitis, et Jumal on andnud igale rahvale oma laadi, mis on talle tõeliseks olemuseks. Ratsionalistid seevastu väitsid, et kõik rahvused on ürgselt võrdsed. Vastavalt erinevale mõtteviisile algas rahvapärane otsing, tegeldi rahvaluulega, gootikaga, sääraste vanade suurustega nagu *Hans Sachs* ja *Albrecht Dürer*. Luules püüti leida igale sisule talle omast vormi.

„Tormi ja tungi" perioodi kandvad isikud nõudsid selletaolist reeglite kõrvaldamist ka seltskondlikus elus. Jõud ja terve lihtsus seati vastu õukondlikule rokokoo-ilutsemisele ja kodanlikiseteadlikule vooruslikkusele. Ka sel nõudel oli tulemusi, paljudel aladel astus kunstliku asemele loomupärasem.

Eriti hoogsasti avaldus see loomupärase ja rahvale omase taotlemine *romantikas*. Viimane eitas täiesti ratsionalismi, selle uskumist inimese mõistuse ainuvõimeisse ja igale asjale vajaduse ning põhjuse otsimist. Ta ei vajanud vormide korrapärasust ega kodanliku korra ja keskpärasuse keskel kasvanud inimesi, vaid tunnustas genialiteedi „kategoorilist imperatiivi". Inimese tundmusi võeti suurema tähtsusega kui mõistust, sest usuti, et tundega jõuab inimene kõigi asjade ning elu enese olemusele lähemale kui mõistusega. Sellise hoiaku mõjul muutus usund tundeelevuseks ja arenes eriti muusika.

Saksa vanemad romantikud rõhutasid rohkem üksikisikut, nooremad aga rahvust ja rahvapärasust. Hakati ülistama keskaega, mil mõistus veel ei olnud lõhkunud seost kunsti ja elu, usu ja tegutsemise vahel, mil *keisririik* esindas ja ühendas saksa rahvast. Nii sai *riigi-idee* just riigi lagunemisel uut jõudu. Kõik indiviidi elumõtted — keel, kombed, seadused, mida ta jagab, — ei kuulu temale ega ole üldinimlikud, vaid teatava rahva tegutsevast loomusest väljakasvanud nähtused. Ei tegutse ju mitte üksikisik, vaid *tervik*. Kuid sellest hoolimata ei ole üksikisik osa tervikust, vaid terviku liige, mis, olles seoses tervega, saab kuju, elu, ülesande ja mõtte. Igaühel on oma ülesanne ja oma vajadused. Nõnda polnud ka romantikaajastu inimeste ideaaliks mitte demokraatlik püüd „igaühele sama", vaid „igaühele oma". Ainult seda peeti õiguseks ja vabaduseks. Saksa kirjanduses tekkis romantism juba XVIII s. lõpul. Selle teerajajaks oli Herder. Saksamaal tekkis kindel „romantismi kool", mille loojaiks olid vennad *Schlegelid*, *Novalis* ja *Tieck*. Novalis oma teoses *Ristiusk* seletab, et ilusad olevat olnud need ajad, „mil Euroopa oli üksainus ristiusumaa" ja katoliku usk valitses täieliselt inimeste üle. Siis hoiti inimese mõistus vaos, kuna tunded ja kujutlusvõime nautisid piiramatut vabadust. Sama kirjanduslikku voolu kuuluvad veel E. T. A. Hoffmann, Heinrich v. Kleist, v. Chamisso, Uhland, Körner. Romantismile pani Prantsusmaal aluse revolutsiooniaegne emigrant *Chateaubriand*, kelle täht-

saim töö on *Ristiusu vaim.* Kujutava kunsti alal, mida ei jätnud romantism mõjustamata, olid väljapaistvamad *Richter, Schwind* ja *Spitzweg.* Taani kunstnikest olgu nimetatud *Thorvaldsen.* Kujutavas kunstis leiavad ülistamist nii usulised kui ka puhtrahvuslikud motiivid. Ammutatakse rahva minevikust aineid, elustades sel teel möödunud aegade vastu huvi ja luues sidet mineviku ja oleviku vahel. Romantismiaeg muusikas on samuti väljapaistev. *Franz Schubert* on tuntud kui loomuliku ja südamliku romantilis-lüürilise laulustiili looja, *Robert Schumann* kui romantismi peaesindaja on andnud võrdlemisi palju koori-, sümfoonia- ja kammerheliteoseid, siis rohkesti klaveripalu ja laule. Saksa kirjandus ja muusika on oma suurte klassikute ja romantikute kaudu väljapaistvalt mõjustanud järgnevat aega ja kaasa aidanud Saksa taassünniks.

78. **Ajalooline vool ühiskonnateaduses.** Romantismi mõjul elavad ühiskonnateadused üle põhjaliku pöörde. XVIII s. kirjanikud ei näinud ajaloolises minevikus midagi head, vaid ainult nähtusi, mis käivad risti vastu terve mõistuse nõudeile. Seepärast püütigi XVII s., ignoreerides ajaloolise mineviku saavutusi, ainult riikliku võimu ja seadusandluse abil järsult ja radikaalselt ümber luua olevaid eluvorme. Seejuures ei arvestatud rahva harjumusi, kombeid ega õiguslikke mõisteid.

Reaktsiooniajal tekib uus vool sotsiaalteadustes, nn. *ajalooline vool.* Ajaloolise voolu esindajad peavad rahvaste ajaloolist minevikku *seaduspäraseks arenemisprotsessiks,* mille suunda ja tulemusi üksik isik ei suuda muuta. Seepärast peab täielise sallivuse ja lugupidamisega suhtuma kujunenud poliitilisse ja ühiskondlikku korrasse, rahva kombeisse, traditsioonesse, harjumustesse jne., sest need on salapärase rahvavaimu ja arenemise saadused.

Saksamaa andis rea silmapaistvamaid ajaloolise voolu esindajaid. Kuulus ajalooteadlane *Niebuhr,* lähtudes ajaloolise voolu põhimõtteist, pani aluse Vana-Rooma ajaloo teaduslikule uurimisele. Berliini ülikooli professor *v. Savigny* algatas ajaloolise

kooli õigusteaduses. Ta õpetas, et õigus on rahva loomingu arenemise saadus. Seda ei saa seaduseandjad kunstlikult luua. Õigus kui osa rahva eluavaldustest on orgaaniliselt seotud rahva teiste eluavaldustega, nagu usu, kommete, kunsti ja keelega. Hiljemini tekkis ajalooline vool ka majandusteaduses. Selle rajajaks peetakse *Wilhelm Roscher*'it. Ajalooline vool majandusteaduses õpetab, et rahva majanduselu nähtused muutuvad alatasa ja on mõistetavad ainult siis, kui uuritakse nende tekkimist ja arenemist ajalooliselt ning arvestatakse teisi ühiskondliku elu nähtusi, milledega nad on orgaaniliselt seoses.

79. **Reaktsiooni teoreetikud.** Ühenduses reaktsiooniga esineb rida autoreid, kes ei tunnusta riigi tekkimist ühiskondliku lepingu teel, vaid arvavad, et ta on sündinud orgaanilise arenemise läbi. Tähtsamaid neist on Saksamaal *Ludwig Haller*. Ta käsitleb oma töös *Riigiteaduse restauratsioon* reaktsioonilist ideoloogiat kõige süstematiseeritumal kujul. Temagi eitab ühiskondliku lepingu teooriat kui ajalooliselt väära ning tegeliku elu seisukohalt ohtlikku õpetust. Ainus loomulik seadus, millele tugineb õige riigikord, seisneb selles, et tugevam valitseb ja nõrgemad alistuvad. Kõige tugevam on monarh ning riik on tema omand, nagu mõis on mõisniku oma. Nagu pärisorjad mõisnikule, nii alluvad kodanikud valitsejale. Ainult kirik, jumalariigi kehastus maa peal, ei allu riigile, vaid valitseb tema üle.

Nii on reaktsiooni teoreetikute ideaaliks mineviku eluvormid. Loomulikule õigusele asetavad nad vastu *ajaloolise*.

80. **Idealism saksa filosoofias.** Samuti filosoofiasse tõi reaktsiooniaeg muudatusi. Võrreldes valgustusajaga on filosoofia muutunud palju religiooni-sõbralikumaks. Filosoofid näevad oma ülesannet pigemini religiooni õigustamises kui selle kritiseerimises. Nii prantsuse kui ka saksa filosoofid püüavad luua sidemeid usu ja filosoofia vahel. See õnnestub neil seda kergemini, et materialism kaotab oma valitseva seisukoha. Nimetatud õpetuse hävimiseks aitas kaasa juba „kriitilise idealismi" isa *Kant*. Kanti järeltulijad Fichte, Schelling ja Hegel on küll idea-

listid, kuid nad on loobunud Kanti kritiitsismist. *Hegeli* õpetuse järgi olevat tõeliselt olemas ainus vaim, *absoluutne vaim*. Absoluutne vaim *areneb täiuslikuma eneseavalduse suunas*. Kogu materiaalne loodus, kõik sündmused ja inimkonna ajalugu ei ole muud kui absoluutse vaimu eneseavaldused, üldise evolutsiooni avaldusmomendid. *Evolutsiooniidee* ongi Hegeli süsteemi iseloomulikumaid jooni.

Hegeli teooria järgi toimub edenemine *dialektiliselt*, kindla loogilise skeemi järgi. Üks üldine idee, mõiste või mõistete süsteem — tees — vaheldub enesele vastupidisega — antiteesiga — ning viimaks sulavad mõlemad ühte — sünteesiks. Nii purustab absoluutne vaim arenedes oma senise vormi ja esineb nüüd mingi kõrgema, väärtuslikuma vormi — sünteesi — kujul. Seesuguses vormide vahelduses avaldubki absoluutse vaimu arenemine, kusjuures iga arenemismoment on tingitud eelmisest. Et vaim on loomult mõistlik, siis on kõik eksisteerivad nähtused mõistlikud. Nii tekkis kuulus Hegeli lause: „Kõik, mis olemas, on mõistlik", mille eesmärk on kõige olemasoleva õigustamine. Absoluutse vaimu objektiivse eneseavalduse ülim kuju on *riik*. Kõige ülemaks inimese tegevuses on riigi teenimine, milleks inimesed peavad täiesti anduma talle kui „maapealsele jumalale". Hegeli arvates oli *Preisi* riigis, kus väljavalitud ja kõige targemad rahvajuhid rahva hüve eest hoolitsevad, absoluutse vaimu objektiivne eneseavaldus arenenud haripunktini. Seepärast toetaski Preisi valitsus Hegeli filosoofia levimist ja ta mõju kasvamist.

Hegeli õpetusel on väga *viljakaid mõjutusi*: 1) riigi ülistamine tiivustas saksa patrioote nende kodumaa ühendamise püüdeis, 2) evolutsiooniidee avaldas suurt mõju teaduste arenemisse, 3) hakati hindama riiki kui tähtsat tegurit rahvaelu kujundamisel.

81. **Saksa rahvusliikumise siirdumine Lääne liberalismi. Noor-Saksa.** Reaktsiooni võimutsemise tõttu jäid Saksamaal paljud põhilised küsimused otsustamata. Vana elustiil ja mentaliteet oli kindlas võitluses ärkavate uute püüdlustega. Preisi riigimehe

von Steini mõttekaaslased soovisid Saksamaad näha rahvapärase riigina, mis oleks kooskõlas ajaloolise minevikuga ja germaanlusele kohane. See idee aga ununes ja liitus liberaal-demokraatliku ideoloogiaga, mis samuti vaenuliselt suhtus Metternichi ja muudesse iganenud süsteemidesse. Kogu XIX s. kestel käis võitlus lääne eeskujude ja saksa omapära vahel.

Selle võitluse kujunemisel etendas tähtsat osa *kodanlus*, kes ei tahtnud olla enam riigiobjektiks, vaid riigikandjaks. Vaen preislaste vastu ja kosmopoliitlik meelsus ajasid ta üha rohkem Prantsuse revolutsiooni ideede pooldajaks ning ta silmist kadus ainus eesmärk — Saksa küsimuse lahendamine vastavalt ajaloolisele minevikule ja rahvuslikele huvidele. Prantsusmaad võeti poliitilise ja kultuurielu kujundamisel eeskujuks ja vabameelne kodanlus muutus nagu Prantsuse võimupoliitika eksponendiks.

Käsiteldaval ajal kujunes kirjanduses *Noor-Saksa* liikumine, mille esindajad ei pooldanud kehtivat konservatiivset korda. Nad jõudsid oma poliitilisis vaateis välja demokraatliku vabariigini ja kosmopolitismini, mis oli sihitud oma riigi vastu. Taheti pooldada kõike rõhutut ja hankida kõikidele samu õigusi: juutidele, poolakaile ja kõigile muile rahvaile, sõltumatult nende kultuurilisest tasemest. Leidus üksikuid, kes mõnitasid Saksa rahvusvärve[1], mis tõsiselt riivas saksa rahva rahvustunnet.

Selliseis tingimusis võis saada juhtivaks ruumi- ja tõuvõõras *juutlus*. Tõepoolest olidki *Noor-Saksa* liikumise juhid Heinrich *Heine* (Chaim Bückefurg) ja Ludwig *Börne* (Lion Baruch) mõlemad juudid, kes ironiseerisid mitte ainult reaktsiooni, vaid kõike saksapärastki. H. Heine olevat kord tähendanud, et „kõik saksapärane mõjub minusse kui oksendusvahend"; Börne aga pühitses Goethe surmapäeva kui „Saksamaa vabaduspäeva".

[1] Analoogiliselt toimisid meie kommunistid, näit. kirjanik A. Hint, kes mõnitavalt kirjutas Eesti rahvusvärvidest — sini-must-valgest.

Põgenikena Pariisis viibides arvustasid nad biidermeierlust, üliõpilasorganisatsioone ja võimlemisühingute eesmärke ning tegevust. *Noor-Saksa* liikumise kaudu muutus juutluse mõju üha suuremaks Saksamaa liberaal-natsionalistlikus liikumises.

Pööre toimus ka saksa mõtteteaduses. Kuni 30-ndate aastateni oli kõige mõjuvam filosoofiline süsteem *Hegeli* oma. Tema *evolutsiooniidee* sai hilisemaile aatlejaile juhtivaks printsiibiks.

Pärast Hegeli surma aga jagunesid ta õpetuse pooldajad kahte leeri. Ühed leidsid, et absoluutne vaim on oma arenemises *haripunktini* jõudnud (Preisi riik) ja edasi minna pole enam kuhugi. Nad tunnustasid oma õpetaja konservatiivseid vaateid ja *Preisimaa poliitilist olukorda.* Teised, *noorhegeliaanid,* sattusid äärmusse nii poliitiliselt kui ka filosoofilisilt vaateilt. Nad loobusid valitsevast usust, ei tunnustanud oleviku riiklikke eluvorme ja jõudsid filosoofilistes juurdlustes idealismilt *materialismini,* poliitilisis vaateis — järjekindla *demokratismini.* Nende hulka kuuluvad Strauss ja Feuerbach. Juudi soost ajakirjanik ja õpetlane Morduhai, varjunimega Karl Marx, võttis Hegeli ajaloo-filosoofiast omaks evolutsiooniidee, kuid tunnustas arenemise põhitegurina ainult majandust. Nii kuidas muutub majandus, muutub ka kogu vaimne kultuur — kirjandus, kunst, õigus, filosoofia ja ka poliitiline struktuur. Sellist õpetust nimetatakse *ajalooliseks materialismiks.* Nii jõuti ka Saksamaal välja valgustussajandi ideestikust võrsunud äärmusteni.

Majanduselu elavnemine Saksamaal.

82. **Friedrich List.** Kuigi reaktsioon ei lasknud saksa kodanlust poliitiliselt riiki juhtima, kasvas ometi pidevalt kodanluse majanduslik tähtsus. Kolmekümnendail aastail oli Saksamaal juba rida eeldusi vabrikutööstuse arenemiseks. Talupoegade va-

banemise tõttu pärisorjusest, mis mõnes osariigis algas juba XVIII s. lõpupoolel, oli tekkinud palju maatamehi, kes polnud jõudnud endile maad osta. Suuri hulgi voolasid nad linna tööd otsima. Nii oleksid vabrikud leidnud küllalt elavat tööjõudu. Samuti vaba kapitali oli juba rohkem, mida võis mahutada tööstusse. Peapõhjuseks, miks Saksamaa majanduslik areng ei võtnud hoogu, pidasid saksa intelligents ja kaubanduslik-tööstuslikud ringkonnad Saksamaa killustatud olekut — arvukate tollipiiridega — ning seltskondlike jõudude eemalseismist riiklikust tegevusest. Seepärast sooviti Saksamaa majanduslikku liitumist ja liberaalsemat riigikorda.

Friedrich Listi (1789—1846) arvates on majanduslikult nõrgul rahvail vaja kaitsetolle, et tugevamad ei saaks neid ekspluateerida. Samuti ta väidab, et majanduse tuumaks pole turg, vaid tootmine. Rahva hüvang ei kasva rikkuste kuhjumisega, vaid produktiivsete jõudude hulga suurenemisega. Adam Smithi järgi iga toll kõrgendab kaubahinda, vähendab sellega ka turgu ja hävitab nõnda väärtusi. Listi arvates aga kõige odavamate kaupade ostmine hävitab rahva produktiivseid jõude või takistab nende arenemist.

Kaitsetollid, mida List pooldas, ei tohi ta arvates saada kasuks üksikuile tootmisaladele, vaid kogu rahvamajandusele. Kaitsetollidega saadud summad on õigupoolest rahva kasvatusraha. Nendega võib suurendada produktiivsete jõudude arvu. Kui viimaks nõnda maa on muutunud küllalt tugevaks, võib ta üle minna vabakaubandusele. Tõeliselt on siis kaitsetollid oleviku ohver tuleviku huvides. Ideaaliks jääb tootjate küllus ning nende võimete äärmine viimistlemine ja territoorium ning põllumajanduslik produktsioon, mis oma suurusega võimaldab varustada küllaldaselt tööstust toormaterjaliga. Tema õpetuse kohaselt elab iga rahvuslik riik oma majanduslikus arenemises üle põllumajandusliku, põllumajandus-tööstusliku ja tööstusliku astme. Saksamaa on jõudnud teise, Inglismaa aga kolmandasse astmesse, mispärast tuleb Saksa majandust arendada kavakind-

lalt, et see vabaneks Inglismaa majanduslikust üleolekust, sest viimase kaubad vallutasid Euroopa turud ja pidurdasid Saksa majanduselu arenemist.

Nii erinevad Listi vaated väljapaistvalt A. Smithi ja Cobdeni omadest, kes nõudsid täielist vabadust majanduslikus tegevuses ja vabakaubandust. List pidas otstarbekohasemaks majanduselu juhtimist *riikliku võimu* poolt kindla plaanimajanduse alusel, mis tänapäeval Saksamaal ja teisteski riikides on leidnud tunnustamist.

Listi ideaaliks oli ühine Saksa riik, kuid pealeselle ta tahtis ka Saksa juhtimise all olevat Kesk-Euroopa majandusruumi, mis pidi ulatuma Läänemerest Aadriani. Rahvuslik väljarändamispoliitika pidi avama sakslastele Doonau-maad, Väike-Aasia ja Lõuna-Ameerika, et varustada Saksamaad toorainete ja turgudega.

Listi juhtimisel nõudsid Lõuna- ja Kesk-Saksamaa kaupmehed ühist Saksa majandusala ühiste tollidega. Kuid Liidupäev Metternichi mõjutusel suhtus eitavalt sellesse kavasse, nimetades seda revolutsiooniliseks. Listile anti armu tingimusega, et ta rändaks Ameerikasse.

83. **Saksa tolliliit.** Saksa liidu asemel hakkas tollide küsimusega tegelema Preisimaa. Rahandusminister Motz muutis Preisi alad ühiseks tollipiirkonnaks (1818) ja Preisi alade keskel asetsevad väikeriigid olid sunnitud Preisis kehtima pandud kõrgete transiittollide tõttu liituma Prantsusmaaga. Kuigi prantslased ja Metternich katsusid luua inglaste toetusel teist tolliliitu Saksamaal, nn. „kolmas Saksamaa", ühines ometigi peaaegu kogu maa a. 1834 Saksa tolliliiduks. Hiljem liitusid Luxemburg, Hannover, Mecklenburg ja kolm hansa linna alles 18 aastat pärast Saksa riigi rajamist.

Tulemuseks oli nüüd, et kuigi Saksa liitu poliitiliselt juhtis Austria, sai majanduslikuks juhiks Preisimaa, ja majanduslikult Austria muutus välismaaks. Tõeliselt see tähendas Austria mõju kadumist.

Motz lootis, et tolliühtlus muudab pikkamisi ühtlaseks ka Saksamaa. List, kes oli tulnud tagasi Ühendriikide konsulina Leipzigi, kavatses kogu Kesk-Euroopa liitumist Saksa juhtimise alla ja arvas, et separatistlikke püüdeid Saksamaas endas suudab hävitada ühine Saksa raudtee-süsteem. Kuid Listi kavadest ei hoolitud ja ta tappis iseenda a. 1846.

Liidu liikmete vahel toimus kaubavahetus täiesti vabalt. Tolliliidu mõju Saksamaa *majanduslikku arenemisse* oli suur: kaubandus ja tööstus kasvasid hoogsasti, üks raudtee ehitati teise järele. Kapitalistlik suurtööstus arenes elavalt kõigepealt Sileesias, Saksimaal, Preisimaa Reini provintsides ja Vestfaalis. Tootmisaladest olid siin kõige tähtsamad tekstiiltööstus, mäekaevandus, raud- ja teraskaupade valmistamine. Neis maades, eriti Reini provintsides, kasvas kodanlus iseteadvaks poliitiliseks jõuks, kelle ideaaliks oli konstitutsiooniline monarhia ning riigi juhtimine suurettevõtjate huvides. Tekkiva tööstusproletariaadi seisund oli esialgu üsna halb: tööaeg pikk ja palgad madalad.

Tolliliit omas ka suurt *poliitilist tähtsust.* Ta oli eelastmeks Saksamaa ühinemisele. Järjest rohkem liginesid nüüd üksteisele Saksa riigid ja riigikesed, järjest pidevamalt hakkasid nüüd sakslased mõtlema üldrahvuslikult. Tolliliidu loomisega kasvas tunduvalt Preisimaa mõju Saksa riikide peres, ja Austria oma kahanes.

48. A. LIIKUMISED SAKSAMAAL.

Revolutsioon Preisimaal ja Austrias.

84. **Revolutsiooni põhjused Saksamaal.** Prantsusmaal kujunes 1848. a. veebruaris uus revolutsioon, mis tõukas muu Euroopa poliitilise arengu jällegi edasi. Saksamaal oli a. 1848 palju süütematerjali revolutsiooniks. Valitsused aga ei teinud ajavaimule mingeid mööndusi. Saksamaal vajati kõigepealt poliitilisi reforme ja *rahvuslikku ühinemist.* Kuid ka paljud sotsiaalsed küsimused ootasid lahendust. Saksa *talupoja* seisund jättis soovida. Ta oli saavutanud isikliku priiuse, kuid ei vabanenud enamasti *feodaalseist kohustustest.* Ka töölisküsimus kerkis 40-ndail aastail päevakorrale. Masinatööle üleminekuga halvenes *tööliste* seisund ja tekkisid siingi „masinahävitajate" rahutused. Rahutust põhjustasid tihti ka toiduainete puudus ja nende kallidus (näit. a. 1847 „kartulisõja" puhul Berliinis). Poliitiliste õigusteta *kodanlus,* kelle jõud seisnes kapitalides ja ettevõtteis, õigustas rahva seas tekkivaid rahutusi. Kodanlus ja töölised tegutsesid *solidaarselt.*

Preisimaal püsis *vana seisuslik kord.* Aastal 1847 kokkukutsutud ühendatud maapäev hakkas varsti nõudma endale *seadusandluse õigust,* konstitutsioonilisi riike eeskujuks võttes, ja oli kõigi valitsuse ettepanekute vastu. Samal aastal saatis kuningas maapäeva laiali, mis aga küsimust ei lahendanud.

85. **Berliini Märtsirevolutsioon (1848).** Seoses Veebruarirevolutsiooniga süttis revolutsioonituli kiiresti ka Saksamaal. Saksamaa ja Austria elasid üle üsna tugeva liberaalse revolutsioonilisi liikumise.

Teated Veebruarirevolutsioonist ja revolutsioonide puhkemisest Lõuna-Saksamaal ning isegi Austrias julgustasid ka Berliini reforminõudjaid. Kuningas otsustas asuda reformide teele. Ta lubas kehtima panna konstitutsioonilise korra ja avaldas võrdlemisi *vabameelse valimisseaduse eelnõu.*

22. mail 1848 tuli Berliini *Rahvuskogu* kokku. Suurimaks erakonnaks Rahvuskogus olid mõõdukad liberaalid, kes tahtsid näha Preisimaad konstitutsioonilise monarhiana ning Saksamaad ühendatuna. Nende mõjul töötati välja uus *konstitutsioon*, milles olid ette nähtud üldine valimisõigus, ministeeriumi vastutavus, omavalitsus, sõltumatu kohus ning isiku-, süüme-, trüki- ja koosolekuvabadus. Edasi viis rahvuskogu lõpule ka *talupoegade vabastamise* Preisimaal, mis oli a. 1816 seisma jäänud.

Kuningas tundis salajast hirmu Rahvuskogu ees, arvestades selle senist tegevust. Kui Austrias puhkes reaktsioon, asus ka Friedrich Wilhelm *reaktsiooni* teele. Ta kuulutas välja piiramisseisukorra ja laskis sõjaväel Rahvuskogu laiali ajada. Nüüd „oktruajeeris" kuningas ise Preisimaale konstitutsiooni, mis oli võrdlemisi mõõdukas ja kindlustas jõukamaile kodanikele ülekaalu. See oktruajeeritud *konstitutsioon* viidi ellu a. 1850. Nõnda lõppes Märtsirevolutsioon.

86. **Revolutsioon Austrias.** Austrias puhkes revolutsioon 13. märtsil ja omandas riigile äärmiselt kardetava iseloomu. Austria rahvastik koosnes paljudest *eri rahvustest*. Peale kahe valitseva rahvuse, sakslaste ja madjarite, elas siin veel slaavlasi (tšehhe, slovakke, poolakaid, kroaate, serblasi jt.), itaallasi ja rumeenlasi. Kõik need eri rahvused taotlesid oma rahvuslikke eesmärke ja püüdsid tekkinud revolutsiooni selleks kasutada. *Rahvuslik idee*, mis mujal Saksamaal oli ühendavaks jõuks, mõjus seega Austrias killustavalt. Eriti olid täis vastastikust vihavaenu valitsevad ja valitsetavad rahvad.

Kui esimesed teated Pariisi revolutsioonist Viini jõudsid, puhkes siingi *revolutsioon*. Siingi andis keiser järele, nimetas vabameelse ministeeriumi, kuulutas välja trükivabaduse ja lubas kokku kutsuda *Asutava* kogu üldise *valimisõiguse* alusel.

Samal ajal tekkisid revolutsioonilised liikumised ka teiste Austria rahvaste aladel. *Madjarid* nõudsid endile peaaegu iseseisvat riiki, Lombardia ja Veneetsia kuulutasid endid täiesti iseseisvaks, *tšehhid* soovisid endile seimi ühes vastutava minis-

teeriumiga. Samalaadsed liikumised tekkisid ka kroaatidel ja poolakail. Prahas astus kokku isegi üldslaavi kongress, mille eesmärgiks oli luua Kesk-Euroopat ilma Saksamaata ja Saksamaa vastu.

87. **Slaavlaste ja itaallaste rahustamine.** Austria olukord oli raske, sest eri rahvuste huvide kokkukõlastamine näis olevat võimatu. Valitsusel ei jäänud muud üle kui *eri rahvuste vihavaenu* üksteise vastu kasutades alustada nendega võitlust. Ta käis põhimõtte järgi: „Jaga ja valitse". Nii suruti mässud maha Galiitsias, Tšehhis, Lombardias ja Veneetsias.

88. **Asutav kogu. Talupoegade vabastamine.** Austria Asutav kogu, milles olid esindatud kõik rahvused peale madjarite, tuli 1848. a. juulikuus Viinis kokku. Slaavlased olid enamuses, sakslased vähemuses. Asutava kogu tähtsaimaks tööks oli *talupoegade vabastamine.* Viini Asutava kogu otsused olid agraarküsimuses hulga radikaalsemad kui Berliini Asutava kogu omad. Austrias vabastati talupojad ühes maaga, kusjuures valitsus võttis enese kanda ühe osa talupoegadel lasuvate feodaalkohustuste väljaostu-summadest. Asutava kogu muud tööd ei kandnud slaavlaste ja sakslaste vaheliste hõõrumiste tõttu vilja.

Revolutsioon Ungaris. Frankfurdi parlament.

89. **Revolutsioon Ungaris. Austria põhiseadus.** Kõige jõulisemalt kogu keisririigis avaldusid *liberaalsed* ja *natsionaalsed* püüdlused Ungaris. Madjarid saavutasid lühikeseks ajaks peaaegu kõik, mis nad soovisid.

Kui 1848. a. veebruari lõpul teade Pariisi revolutsioonist Ungarisse jõudis, hakkasid haritud ja edumeelsed ringkonnad siingi nõudma põhjalikke uuendusi. Pesti üliõpilaskonnas tekkisid rahutused: *Petőfi* ja *Jókai,* madjari tuntud kirjanike juhatusel nõuti trükivabadust, ja see saadigi varsti. *Ungari riigipäev* esines rea nõudmistega Viini valitsuse ees. Nõuti iga-aastasi rii-

gipäevi, vastutavat ministeeriumi, mõisnike eesõiguste kaotamist, vannutatud meeste kohut, trüki-, süüme- jt. vabadusi.

Keiser Ferdinand I täitis kõik nimetatud nõudmised ja 1848. a. juuli alguses astus Ungari *Asutav kogu* kokku. Siitpeale hakkas Ungari esinema peaaegu *iseseisva riigina.*

Et end Ungaris jälle kehtima panna, õhutas Austria valitsus *kroaatide* keskel vaenu madjarite vastu. *Viinlased,* kes madjareile kaasa tundsid, tõstsid mässu. Nüüd piirati *Viin* ümber ja vallutati. Juba pealinna piiramise ajal lahkus Ferdinand I troonilt oma vennapoja *Franz Josephi* kasuks, keda ei sidunud tema eelkäija lubadused. Viimane saatis Austria Asutava kogu laiali ja oktruajeeris ise *konstitutsiooni* 4. märtsil 1849. a., mida aga tegelikult ellu ei viidud.

90. **Ungari rahustamine (1849).** Viini langemisega lõppes revolutsioon Päris-Austrias. Ka Ungari saatus näis olevat otsustatud. 1849. a. jaanuaris vallutati *Budapest.* Ungari valitsus ja riigipäev põgenesid Debreceni. Raskest olukorrast hoolimata kuulutas 1849. a. aprillis riigipäev Ungari täiesti iseseisvaks *vabariigiks* ja moodustas ajutise valitsuse, energilise *L. Kossuth'iga* eesotsas. Samal kuul asusid madjarite vabatahtlikud väed (honvedid) rünnakule, puhastades maikuuks kogu maa Austria vägedest.

Nähes, et Austria oma jõududega ei suuda madjareid võita, palus äsja troonile astunud Franz Joseph Vene keisri *Nikolai I* abi. 1849. a. suvel liikusid suured Vene väed Ungarisse ja surusid rahutused maha. Vilagosi kapitulatsiooniga 13. augustil 1849 alistus enam kui 25 000 madjarit. Maa valitsemine läks täiesti *Viinist* määratud Saksa ametnike kätte. Kogu Austria-Ungarit hakati valitsema absolutismi vaimus.

Nii lõppes 1848. a. revolutsioon ka Austrias tugeva reaktsiooniga, kuigi kõiki revolutsiooniaasta saavutusi ei võidud tühistada, näiteks talupojad jäid vabaks.

91. **Saksamaa ühendamise küsimus Frankfurdi parlamendis a. 1848—1849.** Revolutsioon Saksa riikides lõi soodsa pinna ka *rahvusliku ühinemise* küsimuse lahendamiseks. Saksa liit ja

üksikud valitsused avaldasid oma nõusolekut Üld-Saksa rahvaesinduse kokkukutsumiseks Frankfurti Maini ääres. Frankfurdi *parlament* astus kokku 18. mail 1848. a., et välja töötada üldriiklikku *konstitutsiooni* ja *ühendada Saksamaad poliitiliselt*. See ei koosnenud parteisaadikuist, vaid üldist tunnustust pälvinud inimestest[1]. Samal ajal kui parlament eht saksa põhjalikkusega ja pedantsusega põhiseadust välja töötas, tekkis ja pääsis lõpuks mõjule peaaegu kõigis Saksa riikides *reaktsioon*. Kui parlament avaldas a. 1849 üldriikliku konstitutsiooni, mis täidesaatva võimu andis keisrile, kes pidi riiki valitsema rahvaesinduse ees *vastutava ministeeriumi* kaudu, siis muutusid valitsejad Frankfurdi parlamendi vastu üsna vaenuliseks. Konstitutsiooni elluviimiseks polnud parlamendil ega riigihooldajal, Austria ertshertsogil, mingit võimu; see oleks pidanud seepärast toimuma kas Austria või Preisi kaudu. Ühele neist valitsejakodadest pidi parlament pakkuma keisrikrooni. Parlamendis tekkiski kaks erakonda: *Suur-Saksa* ja *Väike-Saksa* erakond. Esimene nõudis, et Saksamaa ühineks Austriaga, teine aga, et Preisimaaga eesotsas, kusjuures Austria oleks tulevasest ühendatud Saksamaast hoopis välja jäänud. Vaidlused mõlema erakonna vahel lõppesid sellega, et Austria lüliti välja ja Saksa keisriks valiti Preisi kuningas *Friedrich Wilhelm IV*. Seda läks Berliini teatama Rahvuskogu tolleaegne juht juut Eduard Simson. Kuningas ei võtnud krooni vastu, teatades parlamendile, et ta võtab keisri krooni vastu ainult *Saksa valitsejailt*, talitades sel puhul osalt Vene keisri Nikolai I ja Austria mõjul. Esimene kartis tugevat Saksamaad ja nägi Saksamaa ühinemispüüdes ainult revolutsioonilise vaimu avaldust. Teine aga unistas Suur-Austriast, kuhu oleks kuulunud kogu Kesk-Euroopa. Nüüd ei olnud Frankfurdi parlamendi tegevusel enam mingit mõtet, mispärast selle *mõõdukad* liikmed *lahkusidki*.

[1] 586 saadikust oli 106 professorit või õpetajat, 157 kohtunikku, 118 kõrgemat administratiiv-ametnikku, 60 mõisnikku ja 20 linnapead.

Radikaalne vähemus siirdus Stuttgarti, kust Würtembergi valitsus nad veel samal aastal laiali ajas. Nüüd tuli Saksa liit Austria nõudmisel kokku ja tühistas 1849. a. konstitutsiooni. Frankfurdi parlamendi otsuseile jäi ainult nende moraalne ja propagandaväärtus. Saksamaa jäi ühendamata, mis on seletatav peamiselt aegade kestel sügavasti juurdunud partikularismiga.

REAKTSIOONIAEG JA LIBERALISM TEISTES MAADES.

Restauratsioon ja Juulirevolutsioon Prantsusmaal.

92. **Bourbonide restauratsioon Prantsusmaal.** Pärast Bourbonide uuesti troonile asetamist näeme ka Prantsusmaal reaktsioonia valdusi, kuid reaktsioon ei olnud siin kaugeltki nii sügav ning järjekindel kui Saksamaal. Louis XVIII ei hakanud Prantsusmaad absolutistlikult valitsema, vaid oktruajeeris a. 1814 Prantsusmaale uue konstitutsiooni (charte). Viimane jättis kuningale üsna suured võimupiirid, kogu täidesaatva ja osa seadusandlikust võimust (initsiatiivi ainuõiguse). Rahvaesinduses oli ülekaal aadlil. Kodanikele kindlustas põhiseadus siiski nende *põhilised* õigused, nagu kodaniku ühevääsuse, isikupuutumatuse, mõttevabaduse ja ususallivuse. Konfiskeeritud varanduse ostjaile tagati nende omandi puutumatus ning Napoleoni koodeks jäeti kehtima.

Kuninga mõõdukat poliitikat ohustasid äärmised tagurlased, *ultrarojalistid*, kes soovisid tagasi vana korda. Ultrate võimutsemise tõttu iseloomustabki Louis XVIII-nda viimseid eluaastaid sügav reaktsioonimeelsus nii sisepoliitikas (ajalehtede allumine eeltsensuurile, tagurlik valimisseadus) kui ka välispoliitikas (Hispaania interventsioon).

Louis XVIII venna *Charles X* valitsusajal (1824—30) süvenes reaktsioon veelgi. Riigi majanduspoliitikat aeti nüüd eeskätt emigrantide, kultuurpoliitikat katoliku kiriku huvides. Valitsus hankis rahvaesinduselt loa maksta rahvusvarade endisile omanikele ligi miljard franki tasu, kusjuures see summa soetati riigilaenupaberite protsente viielt kolmele alandades. Viimane valitsuse samm riivas paljude *kodanike huve*[1] ja tekitas neis pahameele.

Samuti tekitas meelepaha valitsuse *kultuurpoliitika.* Valitsus toetas *jesuiite,* kes püüdsid oma mõju suurendada eriti noorsoo keskel. Haridusministeeriumi juhiks määrati *üks piiskopest,* kohtadel oli kõrgemail vaimulikel valveõigus kooliõpetajate üle, ametnikelt ja sõjaväelastelt nõuti usukommete täitmist jne. Paavstivõimu pooldajad hakkasid juba jutlustama vaimuliku võimu domineerivusest ilmliku üle.

Selline tagurlik kirikupoliitika ja emigrantide majanduslik soodustamine tekitasid isegi rahvaesinduses tugeva *opositsiooni.* Charles X püüdis küll saavutada rahva pooleheidu eduka välispoliitika abil, alustades nimelt a. 1830 *Alžeeria* vallutamist, kuid seegi ei summutanud rahulolematust.

93. **Juulirevolutsioon Prantsusmaal.** Charles X-nda valitsusaja lõpp, millal ministeeriumi juhtis tagurlik Polignac, oli eriti reaktsiooniline. Konflikti sattudes saadikutekojaga saatis ta selle a. 1830 laiali ja andis 26. juulil *rea ordonantse.* Nendega kuulutati uus, veel kokkutulemata koda laialisaadetuks, kaotati sõna- ja trükivabadus ning anti uus valimisseadus, mis oleks kindlustanud saadikutekojas enamuse suurmaaomanikele ning vähendanud tööstus-kaubanduslike kihtide esindajate arvu. Selline põhiseaduse muutmine valitsuse poolt tekitas ärevuse Pariisis. Valitsuse prestiiži ei päästnud ka valitsuse sõjaline edu a. 1830 alanud Alžeeria vallutamisel. (Alžeeria lõplik alistamine võttis siiski üsna hulga aega — kestes a. 1830—1847). Juuli vii-

[1] Pariisis üksi oli riigilaenupaberite omanikke üle 100 000.

maseil päevil 1830. a. toimus *revolutsioon*, mille tagajärjel valitsema pääsis liberaalidele vastuvõetav Orléansi hertsog *Louis Philippe* (lui filipp) ja saadikutekoda teostas mõningaid muudatusi Prantsuse *põhiseaduses*. See muudatus suurendas valijate arvu küll üle poole, kuid kaugelt suurem osa rahvast jäi endiselt *poliitilistest õigustest ilma*. Uus põhiseadus vastas kodanluse jõukama osa huvidele, kes oli huvitatud majanduselu arenemisest. Nii võttis Juulirevolutsioon võimu maa-aadlilt ja andis selle *linna-suurkodanlusele*, kes nüüd hakkas riiki valitsema. Teiseks oli Juulirevolutsioon liberaalse ideoloogia võit, mida prantsuse kodanlus juba ammu ootas. Selle ideoloogia võidul oli suur mõju ka teistes maades, nimelt kodanluse ringkonnis. Muudest uuendustest, mis tõi uus põhiseadus, on tähtis see, et katoliku usku ei loeta enam riigiusuks. Valitsus ja koolid vabanevad nüüd kiriku mõju alt. *Trükivabadus* pandi jälle kehtima.

94. **Louis Philippe võitluses opositsiooniga 1830—1840.** Louis Philippe'i valitsusaega jagavad ajaloolased tavaliselt kahte ossa. Esimene järk on täis rahutusi. Töölised ja osa üliõpilasnoorusest ihkasid vabariiki, kas demokraatlikku või sotsialistlikku. Samuti olid valmis vabariiklastega koos välja astuma arvukad itaalia, saksa ja poola emigrandid Pariisis. *Legitimistid*, kellede hulka kuulus enamik aadlit ning kelle poolt oli ka palju vaimulikke, keda pahandas uue valitsuse jahe suhtumine kirikusse, püüdsid Bourbonide vanemat haru jälle troonile tõsta. *Bonapartistid* tahtsid anda trooni Louis Napoleonile, Hollandi kuninga Louis pojale.

Kõige rohkem tuli valitsusel võidelda *vasakpoolse* opositsiooniga, kes kuni a. 1839 korraldas terve rea vastuhakke. Mõned neist taotlesid ka majanduslikke eesmärke, nii üldstreigist väljakasvanud Lyoni töölismäss (1831) ja a. 1839 vabariiklaste vasaku tiiva poolt Louis Blanqui'ga eesotsas teostatud katse salaühingu *Neli aastaaega* kommunistlike teooriate läbiviimiseks. Kuigi vabariiklastel poolehoid ei puudunud, õnnestus valitsusel jääda seisukorra peremeheks. Hoopis kergemini kui vabariiklastest,

sai riik jagu legitimistide mässukatsest Vendée's (Berry hertsogi poja krahv Chambord'i heaks) ning Louis Napoleoni kahest troonihaaramise katsest.

95. **Guizot' ministeerium 1840—48.** Pärast Louis Napoleoni vangistamist a. 1840 valitses Prantsusmaa siseelus seitsme aasta jooksul täieline *rahu*. Valitsuse eesotsas seisis a. 1840—1848 Guizot, kes toimis suurkodanluse huvides. Saadikutekojas oli valitsusele poolehoid kindlustatud: ⅓ saadikuist olid ametnikud, kes olid majanduslikult sõltuvad valitsusest, teisi suurkodanluse saadikuid rahuldas täiesti valitsuse majanduspoliitika, mis andis ka neile teenimisvõimalusi riiklikes üritustes ja mujal. Välispoliitikas taotles Guizot rahu. Ta lähenes tagurlikule Euroopale, eriti Austriale, uskudes, et ainult Metternichiga koos võib tagajärjekalt võidelda „revolutsioonilise ja anarhistliku vaimuga". Kui osavasti Guizot oma poliitikat ajaski, lähenevat revolutsiooni ei suutnud ta siiski vältida. 40-ndate aastate lõpul puhkes revolutsioon nii Prantsus- kui ka Saksamaal, mis sai saatuslikuks ühteviisi Guizot'le kui ka Metternichile.

96. **Louis Philippe'i majanduspoliitika.** Louis Philippe'i aja algul soodustas valitsus kõigiti *vabrikutööstust*. Restauratsiooniajal oli Prantsusmaal jõudsasti edenenud üleminek käsitöölt mehhaanilisele valmistamisviisile. Kesk- ja väikeettevõtjail oli raske võistelda suurettevõtjatega. Kapitalistlik suurtööstus edenes Louis Philippe'i ajal takistamatult. Valitsus ja ettevõtjad ehitasid koos suure hoolega raudteid, mis tunduvalt edendasid kaubanduse ja tööstuse arenemist. Rahva käes liikuv rahakapital kasvas kiiresti. Kõigest sellest said ka töötavad kihid kasu, leides kõikjal tööd. Kõrgete *kaitsetollide* tõttu aga püsisid kaubad siseturul kalleina, mille all kannatasid laiad tarbijate kihid. Töökaitse alal ei võetud midagi tähtsat ette. Tööpäev kestis vabrikuis 15—16 tundi, kusjuures palka makseti mõnikord loonuses, pealegi vähevääruslike ainetega. Töötõrge ja ühingute asutamine olid keelatud. Tööliste abipalveile vastas valitsus või saadikutekoda, et nad ei tohi kitsendustega rikkuda majanduselu

vabadust. Selline seisukoht vastas majanduslikule liberalismile.

97. **Revolutsioonilised liikumised mujal Euroopas.** Juulirevolutsiooni mõjul puhkesid mässulised liikumised ka mujal Euroopas.

Kõigepealt levis revolutsiooniline liikumine *Belgias*, kes kannatas pealesunnitud liidu all Hollandiga. 1830. a. novembris kokkuastunud Rahvuskogu kuulutas Belgia iseseisvaks konstitutsiooniliseks monarhiaks. Samal 1830. a. puhkes rahvuslikku sõltumatust taotlev revolutsioon *Poolas*. Hoolimata mässajate südist vastupanust vallutasid Vene väed Varssavi a. 1831. Maa kaotas põhiseaduse, iseseisva seimi ja sõjaväe. Varssavi ülikool suleti, ametiasutustes pandi kehtima vene keel. Paljud poola haritlased rändasid kodumaalt välja mujale Euroopasse.

Samuti *Itaalias* puhkesid a. 1830 rahutused. Nagu poolakad, nii lootsid itaallasedki asjata prantslastelt toetust. Austria väed lämmatasid mässu.

Täiesti mõjuta ei jäänud Juulirevolutsioon *Saksamaalgi*. Saksamaal, Hannoveris ja mõnes väikeriigis tekkisid rahutused ja valitsused olid sunnitud põhiseaduse kehtima panema.

Belgia iseseisvusega leppisid aja jooksul ka tagurlikud mandririigid. Aastal 1839 sõlmis viis suurriiki — Inglismaa, Prantsusmaa, Preisimaa, Austria ja Venemaa — lepingu, milles nad tagasid Belgia erapooletuse. Eriti oli huvitatud viimasest Inglismaa. Inglismaale oli tähtis, et tema lähimas naabruses mandril ei asetseks võimast suurriiki.

1848. a. liikumised Prantsusmaal.

98. **Üldist.** Kolme aastakümne jooksul, Viini kongressist 1848. a. revolutsioonini, elas Euroopa küll üle mõnesuguseid rahutusi, kuid üldjoontes jäi püsima Viini kongressi loodud seisund. Selle aja kestel ei suutnud *absolutism* muutuda Euroopas

täiesti kindlaks — demokraatlikud, rahvuslikud ja sotsialistlikud voolud püsisid ja a. 1848 tungisid nad avalikult Euroopa poliitilisse ellu terve rea revolutsioonide näol.

Tõuke suuremaks, rahvusvaheliseks revolutsiooniliseks liikumiseks andis ometi, nagu ikka, *Prantsusmaa,* täpsemalt üteldes Pariis. Peale Prantsusmaa, kus revolutsioonis sotsialistlikud suunad juba teatavat osa etendasid, kandsid 1884. a. liikumised puhtalt rahvuslik-liberaalset ilmet.

99. **Veebruarirevolutsiooni põhjused. Rahvuslikud töökojad.** Juulirevolutsiooniga võimu saavutanud suurkodanlus valitses Prantsusmaad peamiselt omis huvides, jättes teostamata uuendused, mida teised kodanlikud kihid ja töölised nõudsid. Ka talupoegade poolehoid valitsusele jahtus, kui nad harjusid tundma endid kindlana feodaalse reaktsiooni ja kunagiste emigrantide vastu. Kodanlikud keskkihid nõudsid oma esindajate kaudu mitmel korral *valimissüsteemi reformi,* valimisõigust kõrgema haridusega isikuile ja ametnike eemaldamist saadikutekojast. Radikaalsed elemendid ihkasid koguni üldist valimisõigust või isegi ühiskondliku korra muutmist sotsialismi suunas. Neljakümnendate aastate lõpul puhkenud majanduskriis ja elukallidus andsid opositsioonile häid kihutustöö võimalusi. Kui Guizot katsus Pariisis korraldatavaid propagandabankette ära keelata, oli juba hilja. 22. veebruaril algasid tänavrahutused, mis paisusid revolutsiooniks. 24. veebruaril lahkus Louis Philippe troonilt.

Loodud ajutises valitsuses olid esindatud ka sotsialistid. Nende ja teiste radikaalide mõjul, keda toetas osa Pariisi rahvastikust, kuulutati *vabariik* välja. Korraldatud meeleavalduste survel oli ajutine valitsus sunnitud asutama nn. *rahvuslikud töökojad,* kus pidid tööd leidma tööta töölised. Sinna läksid ka need, kes tööst üldse polnud huvitatud. Et rahvuslikud töökojad nõudsid riigilt *suuri väljaminekuid,* siis pidi valitsus rahvastikult, peamiselt maaomandilt, 45% ulatuses lisamaksu võtma. Öeldu tekitas talupoegkonnas, linnakodanluses ja ka haritlaskonnas suure pahameele. Kõik see mõjus Asutava kogu vali-

mistesse, mida peeti üldise valimisõiguse alusel. Enamuse said Asutavas kogus kodanliku korra pooldajad.

Asutav kogu otsustas sulgeda *rahvustöökojad* kui kulukad asutused, revolutsioonilise meelsuse pesad ja korralageduse tekitajad. Sel puhul tekkinud vasakpoolse mässukatse surus kindral Cavaignac sõjaväe ja rahvuskaardi abil maha, et kindlustada riigis rahu. Kirjeldatud mäss, nn. Juunipäevad — tekitas tugeva reaktsiooni vabariikliku korra vastu. Kui Juulirevolutsioon kandis *poliitilist* ilmet, siis Veebruarirevolutsioon oli mõnel määral juba *sotsiaalse* iseloomuga.

100. **1848. a. konstitutsioon.** 1848. a. sügiseks Asutav kogu töötas välja vabariikliku *konstitutsiooni*, mille järgi seadusandev võim kuulus *üldise* valimisõiguse põhjal valitud seadusandvale kojale, täidesaatev võim — valitsusele ja rahva poolt 4 aastaks valitud presidendile. Viimasel polnud õigust lasta end valida järgmiseks neljaks aastaks. Demokraatliku voolu tähtsat võitu näitab uues põhiseaduses fikseeritud üldine valimisõigus (meessoost kodanikele). Konstitutsioon ei pääsnud mööda ka *mööndustest vasakpoolsele voolule*, näiteks pidi riiklik võim toetama tööliste tootmisühistute asutamist, hoolitsema võimalust mööda puudustkannatajate eest, võimaldama kõikidele maksuta alghariduse jne.

101. **Presidendivalimised. Teise keisririigi loomine.** Presidendivalimised võeti ette detsembrikuus. Mõõdukate vabariiklaste kandidaadiks oli *Cavaignac*. Üsna ootamatult aga võitis teda prints Louis Bonaparte, kellele tuli kasuks vabariigivaenuline meeleolu. Tema toetamiseks ühinesid näiteks legitimistid ja orleanistid, kes seni olid temasse vaenuliselt suhtunud, ja üldise kindla korra pooldajad kõigist kihtidest. Mõjuta polnud ka sugulus Napoleon I-ga. Uus president mõtles algusest peale keisririigi restaureerimisele. Ta esimeseks mureks oli kindlustada oma isiku populaarsust. Presidendi õhutusel ja kaitsel võeti ette mitmel pool kasulikke *ühiskondlikke töid*. President tegi ringreise provintsis, võttis osa tööstuslike näituste ja raudteede avami-

sest, osutas elavat huvi põllunduse ja tööstuse moderniseerimise vastu. Kõikjal esines ta rahu ja materiaalse edu kaitsjana. Sõjaväe erilise poolehoju saavutas ta silmapaistva hoolitsusega sõdurite ja ohvitseride eest. Katoliku *kiriku* ja koos sellega *talupoegade* toetuse võitis ta sellega, et saatis Rooma sõjaväelise ekspeditsiooni, kes pidi jalule seadma Itaalia vabariiklaste poolt kukutatud paavsti ilmliku võimu.

Riigipöörde edukaks läbiviimiseks hakkas president tähtsaile kohtadele sõjaväes ja administratiivsel alal määrama oma pooldajaid. Napoleoni kavatsuste teostamiseks mõjus tunduvalt kaasa Seadusandev koda, mis a. 1849 astus Asutava kogu asemele. Siin oli täieline enamus *monarhistidel*. Koda andis välja rea rektsioonilisi seadusi. Näiteks piirati trüki- ja koosolekuvabadust ning rahvahariduse juhtimine anti vaimulike kätte. Ühtlasi piirati valimisõigust (1850). Napoleoni soovidest hoolimata aga ei muutnud koda põhiseadust sel viisil, et *presidenti* oleks võinud tagasi valida järgmiseks neljaks aastaks. Saadikutekoja reaktsioonilised seadused võtsid temalt ta populaarsuse ning andsid Louis Napoleonil võimaluse esineda rahva *huvide kaitsjana*. Ta esines saadikutekojas ettepanekuga, et 1850. a. 31. mai seadus tühistataks. Seadusandev koda lükkas ettepaneku tagasi. Nüüd, 2. detsembril 1851 teostas president *riigipöörde*. Seadusandev koda saadeti laiali ja *üldine valimisõigus* kuulutati välja endisel kujul. Rahvast kutsuti rahvahääletuse kaudu oma arvamist avaldama, kas ta tunnustab presidendi sammu õigeks, pikendab ta ametisoleku aega järgmiseks kümneks aastaks ning annab talle õiguse luua uut riigikorda. Rahva suur enamik kiitis riigipöörde heaks. Tuginedes rahvahääletuse tulemustele andis Louis Napoleon a. 1852 *uue konstitutsiooni*. Uue põhiseaduse järgi oli suur võim koondatud presidendi kätte, seadusandev võim sõltus temast täiesti. Seadusandev korpus valiti küll enamvähem üldise valimisõiguse alusel, kuid ta võim oli võrdlemisi väike. Nii omas president tegelikult *keisrivõimu*. Veel samal aastal pani senat rahvahääletusele küsimuse, kas ei peaks

Louis Napoleonile andma keisritiitli ning tunnustama selle tiitli tema perekonnas päritavaks. Jälle otsustas rahvahääletus küsimuse jaatavalt ning 2. detsembril 1852. a., riigipöörde aastapäeval, kuulutas senat printspresidendi *keisriks* — Napoleon III nime all. Nii pääsis Prantsusmaa üle rahutuist aegadest ja sammus vastu kiirele tõusule.

Inglismaa XIX s. esimesel poolel.

102. **Reaktsioon Inglismaal.** Reaktsioonist ei jäänud puutumata ka Inglismaa. Prantsuse revolutsiooni algul sümpatiseerisid temaga üsna paljud mõjukad inglased. Hiljemini, revolutsiooni äärmustesse kaldudes, hakati kartma revolutsiooniliste ideede ning meetodite tungimist Inglismaale ning nende hukutavat mõju sealse poliitilise elu vapustusteta käiku. Seepärast loobus parlament igasuguseist reformidest, nende seas ka alamkoja valimiskorra demokraatlikumaks muutmisest, mis XVIII s. lõpul oli parlamendis korduvalt kaalumisel. Rahulolematuseks oli laiadel Inglise rahvahulkadel XIX s. esimesel veerandil tõesti põhjust. Püüti riigi väljaminekuid katta kaudsete maksudega esmajärgulisilt tarbeaineilt (nagu sool, tee, suhkur, puud jne). Kontinentaalblokaadi ajal olid viljahinnad tõusnud väga kõrgele. Pärast sõdade lõppu püüdis parlament (a. 1815 vastu võetud) *viljaseadustega* ja kõrgete sisseveotollidega kindlustada mõisnikele kõrgeid viljahindu. Tekkinud elukallidusele seltsisid majanduskriisid ja tööpuudus. Mõnel aastal valitses kohutav tööpuudus, mis viis töölised kohati meeleheitlikele tegudele (näit. masinate hävitamisele).

Antud oludes üritas tõsist kihutustööd parlamendireformi ja muude uuenduste kasuks XVIII s. lõpul tekkinud radikaalide partei, kelle juhtkonda kuulus filosoof *Jeremias Bentham*. Nende agitatsiooni paralüseerimiseks kaotati a. 1819 ajutiselt isegi Habeas corpus act. Samuti piirati trüki- ja koosolekuvabadust.

Osalt saavutasidki valitsus ja parlament oma eesmärgi: mõneks ajaks jäi avalik kihutustöö reformi heaks soiku ning elu muutus hulga rahulikumaks.

103. **Mõõdukad reformid Inglismaal.** Ometi ei muutunud reaktsioon Inglismaal iialgi nii teravaks kui mandril. Kahekümnendate aastate algul pääsid valitsusse mõõdukad toorid *(Peel* ja *Canning),* kes tegid järeleandmisi rahva soovidele. Viljaseadusi revideeriti, välisvilja sissevedu muutus kergemaks. Majanduslik suhtlemine Lõuna-Ameerika ja Kreekamaaga tõi endaga kaasa suure kaubavahetuse tõusu. Majanduslik surutus vähenes, tööliskond rahunes. Ka sisepoliitika võttis liberaalsema ilme. Aastal 1824 kaotati tööliste koaleerumist tõkestavad seadused ning tööliskonnas algas hoogus ametiühingute (trade-union'ide) asutamine. Salaühingute asemele astusid nüüd legaalsed organisatsioonid, mis pole kunagi nii kardetavad ühiskonnale ja avalikule korrale kui esimesed.

Edasi võeti parlamendi poolt vastu katoliiklaste *emantsipatsioonibill.* Aastal 1829 kinnitas kuningas selle. Seega avanes katoliiklastele pääs riigiameteisse ja parlamenti. Tähtsaimaks teguriks, mis aitas läbi suruda katoliiklaste emantsipatsiooni, oli Iirimaal loodud suur poliitiline organisatsioon, Katoliiklik Assotsiatsioon, mille juhiks oli O'Connel. Nüüd võisid ka iirlased, kes teatavasti on katoliku usku, pääseda Inglise parlamenti, kaitsma oma kaasmaalaste huve. Iiri küsimust see veel kaugeltki ei lahendanud, kuid oli siiski mainimisväärseks edusammuks selles suunas.

104. **Inglise esimene parlamendireform (1832).** Inglismaal toimus kodanluse võimulepääs ilma revolutsioonita. Siingi oli vastolu maa-aadli ja kaubandus-tööstusliku kihi vahel väga terav. Maa-aadli peakantsiks Inglismaal oli *parlament,* mida valiti iganenud valimissüsteemi põhjal. Seepärast olid viigide pearünnakud sihitudki vana *valimissüsteemi* vastu. Koos radikaalidega hakkasid nad pärast katoliiklaste emantsipatsiooni teostamist korraldama miitinguid, kus propageeriti valimisõiguse *reformi.*

Kaua aega ei tahtnud valitsus, keda kahekümnendate aastate lõpul juhtis hertsog Wellington, midagi teada reformist. Lõpuks aga tuli reformisõpradele appi kaks täiesti juhuslikku sündmust. Nimelt suri George IV ja troonile astus William IV (1830—37), kes oli parlamendireformi suhtes leplikum kui ta isa. *Juulirevolutsiooni* mõjul tekkisid Inglismaalgi tõsised rahutused, mis avaldusid hiiglakoosolekute korraldamises, sadu tuhandeid kodanikke haaravate reforme nõudvate ühingute asutamises. Selliste asjaolude survel andis alamkoda lõpuks järele ja võttis viigide poolt esitatud reformiakti vastu. Ülemkoda jäi esialgu tõrksaks, aga kui kuningas ähvardas määrata sinna rea uusi liikmeid, kellede abil reforme teostataks, võttis ülemkodagi reformi vastu.

1832. a. *parlamendireform* ei olnud täieline. Ainult mõnesugusel määral vähendas ta senise valimisõiguse puudusi. Paraku jäid valimised avalikuks ja seega säilis küllaltki võimalusi nende mõjutamiseks. Suhe rahvaesindajate ja valijate arvu vahel muutus õiglasemaks, kui paljud nn. pehkinud kohakesed pidid loovutama oma saadiku valimise õigused suuremaile linnadele või krahvkondadele. Valimisõiguslike kodanike arv suurenes tunduvalt, tõustes $^1/_{32}$-lt elanike koguarvust $^1/_{22}$-le. Inglise alamkojas oli nüüd esindatud umbes kolm korda rohkem valijaid kui selleaegses Prantsuse saadikutekojas. Töölised jäid siiski kehtiva varandusliku tsensuse tõttu enamasti valimisõigusest ilma. Nii tähendab esimene parlamendireform peamiselt *suurkodanluse* võitu, kellele ta kapitalid ja ettevõtted andsid suure erikaalu majanduslikus ja sotsiaalses elus.

See, et reform teostati seaduslikul ning veretul teel, võttis reaktsiooni tekkimiselt aluse.

105. **Vabakaubanduse võit.** 1832. a. seaduse alusel korraldatud valimised andsid viigidele alamkojas suure enamuse. Neid kutsuti siitpeale *liberaalideks*, toorisid aga *konservatiivideks*.

Üheks tähtsamaks kaubanduslik-tööstusliku kihi võiduks parlamendireformile järgnenud ajajärgul oli vabakaubanduse teostumine Inglismaal. Eriti palju tähendas siin *viljaseaduse kao-*

tamine a. 1846. Viljaseadused andsid isegi pehmendatud kujul end valusasti tunda laiemaile rahvahulgile, eriti tööstuskriiside ajal. Seda fakti hakkasid vabakaubanduse nõudjad ehk free-trader'id kasutama oma huvides.

Parlamendis ei leidnud vabakaubanduse idee 30-ndail aastail kuigi suurt poolehoidu. Aastal 1845 tuli aga freetrader'itele appi juhuslik sündmus: *Iirimaal* oli raske *kartuliikaldus*, mis sundis parlamenti viljaseadusi kaotama. Peaministri ettepanekul, kes juba varemini oli kaotanud rea tolle Inglise vabrikuile vajalikelt tooraineilt, otsustati *viljaseadused* kaotada (1846). Viljaseaduste kõrval kadusid ka masinate ja kivisöe Inglismaalt väljaveo kitsendused, mistõttu toodang masinavabrikuis ja kaevandustes muutus suuremaks. Sajandi keskpaiku (täies ulatuses a. 1851) kaotati ka Cromwell'i navigatsiooniakt. Nii pääsis pika ja ägeda võitluse järel *vabakaubandus* Inglismaal võidule. Siit levisid selle ideed aegamööda ka Euroopa mandrile.

106. **Muid reforme Inglismaal pärast keskkihtide võimulepääsmist.** 1832. a. parlamendireformile järgnenud aastail teostati Inglismaal peale vabakaubandusele siirdumise rida muidki väljapaistvaid uuendusi. *Linnavalitsused* muudeti demokraatlikumaks. Teostati põhjalik *hoolekandereform*, mille järgi abi anti ainult vanadele ja töövõimetuile, töövõimelised paigutati töömajadesse. Ühiskonna hoolealuste arv vähenes seega tunduvalt. Aastal 1833 vastuvõetud billiga kaotati *orjapidamine* kogu Briti impeeriumis.

Kuigi valitsevais klassides olid mõõduandvad vabamajanduslikud vaated, asus parlament siiski seadustega kaitsma ka töölisi, peamiselt küll alaealisi ja naistöölisi. Aastal 1833 vastuvõetud seadused jagasid kaitse alla kuuluvad töölised kahte rühma: *lapsed* 9—13 ja alaealised 13—18 aastani. Esimeste tööpäeva piirati 8, teistel aga 12 tunniga. Ka keelati neil *öötöö* ja loodi vabrikute *inspektsioon*, mille ülesandeks oli valvata töökaitseseaduste täitmise järele. Neljakümnendail aastail piirati ka naiste tööaega 12 *tunniga*. Aastal 1847 vähendati alaealiste ja

naiste tööpäeva 10 *tunnile*. Tööstuses, kus alaealisi ja naisi töötas suurel arvul, muutus ka meeste tööpäev faktiliselt 10-tunniseks, sest polnud mõtet mehi üksi kauem töötada lasta.

Põhjused, miks Inglise parlament asus *töökaitseseaduste* andmise teele, olid mitmesugused. Esiteks tuleb arvestada rahulolematust tööliskonnas eneses ja tööliste jõu kasvamist ametiühinguisse organiseerumise tõttu. Teiseks tööliste viletsale seisundile juhiti korduvalt avalikkuse tähelepanu, muu seas ka vabrikuinspektorite poolt. Valitsevais kihtides levisid mõnesugusel määral *kristliku sotsialismi* ideed. Puutumata jättes eraomandi küsimuse, tahtsid kristlikud sotsialistid parandada tööliste majanduslikku seisundit. Selle voolu ideid kaitsesid kuulus publitsist ning kirjanik *Carlyle* ja filantroobid. Kolmandaks aitas töökaitseseaduste vastuvõtmisele kaasa vastolu liberaalide ja konservatiivide vahel. Viimased, esindades enam põllumajanduslikke kui kaubandus-tööstuslikke kihte, polnud huvitatud vabrikantidele maksimaalse majandusliku vabaduse ja hüvangu kindlustamisest.

107. **Suurkapitalismi teoreetikud Malthus ja Ricardo.** XIX s. esimesel poolel polnud kõik vabamajanduslikud teoreetikud nii optimistlikud kui klassikalise majandusteaduse isa A. Smith. Ta oli lootnud, et koos majanduselu vabadusega tekib üldine hüvaolu: mida rohkem edeneb tööstus, seda suurem on nõudmine tööjõu järele ja seda kõrgem on töötasu. Hilisemad vabakaubanduse teoreetikud nägid, et suurkapitalismi arengu algul ei paranenud tööliste seisukord sugugi. Malthus arvab, et nii ühiskond kui ka riik on jõuetud tööliste seisundit parandama. Töötavate kihtide viletsuse ja vaesuse põhjus peituvat selles, et rahvaarv kasvab geomeetrilises progressioonis, elatusvahendite koguhulk aga ainult aritmeetilises. Töötavate kihtide seisund paranevat ainult siis, kui nad hoiduvad ülemäärasest sigimisest, sest nii kujunevat tasakaal rahvaarvu ja elatusvahendite hulga vahel.

Ricardo, juudi soost inglise majandusteadlane, seletab töötavate kihtide viletsuse põhjusi teisiti. Ta õpetas, et ühiskondlike

klasside vahel valitsevad kindlad huvide *vastolud*. Kapitalisti kasu on pöördvõrdeline tööliste töötasuga: mida kõrgem töötasu, seda väiksem kapitalisti kasu ja vastupidi. Tööjõud on kaup ning ta hind oleneb nõudmise ja pakkumise vahekorrast. Edasi arvab Ricardo, et loomulik töötasu langeb ühte *elatusmiinimumiga*, võimaldades töölisel rahuldada enese ja perekonna kõige tungivamaid tarbeid. Kui tööpalk elatusmiinimumist kõrgemale tõuseb, siis kasvab paranenud elutingimuste mõjul tööliste arv kiiresti ja suurenev tööjõu pakkumine surub hinna endisele tasemele. Nii pole tööliste palkade kauemaaegne püsimine üle elatusmiinimumi võimalik.

Nii vaatasid mõlemad suurkapitalismi teoreetikud lausa skeptiliselt töölisküsimuse lahendamise võimalusele, sest nad toetusid liberalismi poolt rõhutatud vabale võistlusele, eitades seega moodsat riigi juhtivat osa majanduselu korraldamisel ja sotsiaalküsimuse lahendamisel.

108. **Inglise majanduslik elu.** Suurkodanluse pääsmine riigitüürile a. 1832 aina suurendas Inglise tööstuse ja kaubanduse tõusu. *Tootmistehnikas* tehti uusi avastusi ja täiendusi. Juba a. 1814 oli George Stephenson (1781—1848) konstrueerinud esimese tarvitamiskõlvulise veduri, kuid hoogus raudteede ehitamine Inglismaal algas alles 1830. a. ümber. Kogu maa kattus tiheda raudteevõrguga. Aurikute arv aina suurenes. Hiljemini võeti tarvitusele ka telegraaf. Kõik mainitud tehnika edusammud kiirendasid kaupade valmistamist või ümberpaigutamist. Tekkisid hoopis *uued tootmisharud*. Kui lõpuks ka vabakaubandusele üle mindi, sai Inglise majanduselu uut hoogu ja Inglise saadused kujunesid odavuselt ja headuselt võistlematuiks.

109. **Demokraatlikke liikumisi Inglismaal.** Kolmekümnendate aastate saavutused ei rahuldanud kaugeltki laiemaid rahvahulki, sest võimule pääsis suurkodanlus, kes jättis unustusse sotsiaalse probleemi, mis nõudis lahendamist. Kõige silmapaistvamal kujul esines demokraatlik liikumine Inglismaal. Londoni Tööliste Assotsiatsioon ja radikaalid kuulutasid a. 1838 välja rea *põhi-*

nõudeid uue parlamendireformi jaoks. Need olid kokkuvõetult *järgmised:* üldine valimisõigus (ka naistele), iga-aastased alamkojavalimised, salajane hääletamine, valimistsensuse kaotamine, tasu rahvaesindajaile ja ühesuurused valimisringkonnad. Nii tekkis kuulus rahva charta (People's charter), mispärast seda liikumist kutsutaksegi *tšartismiks.* Tšartistlik liikumine oli elav tööstuse *kriisiaastail* (1838—39, 1841—42 ja 1847). Majandusliku tõusu tõttu 50-ndail ja 60-ndail aastail kadus tšartism täiesti poliitiliselt näitelavalt. Oma huvide kaitseks tööandjate ees ja edukaks streikide korraldamiseks tarbe korral hakkasid töölised üha rohkem ametiühinguisse organiseeruma. Ametiühingud liitusid omavahel ülemaalisteks liitudeks. Samuti oli tööliste omaabi seisukohalt tähtis tarbijateühistute asutamine. Aastal 1844 lõid Rochdale'i kangrud esimese ühispoe, kuuskümmend aastat hiljem kuulus veerand Inglismaa elanikkonnast tarbijateühistuisse. Nii hakkas tööliste olukord paranema mitte valitsuse juhtivusel, vaid omaabi kaudu.

110. **Iiri küsimus.** Tõsiseid raskusi tegi Inglise valitsusele Iiri küsimus. Iirlased pidasid visa ja kauakestvat võitlust oma rahvuslike eesmärkide pärast inglastega. Nende taotlustel oli kirikuküsimuses rohkem edu kui maaküsimuses. Iirlastest rentnikud vabastati (1838) küll *kümnisemaksust* anglikaani kiriku kasuks, kuid maalordide suhtes jäid nad ikkagi kaitsetusse seisundisse. Vahetevahel korraldasid iirlased suuri miitinguid *autonoomia* nõudmiseks, kuid selliste püüete teostamiseks polnud aeg kaugeltki veel küps.

111. **Inglismaa tõus suureks asumaade võimuks.** Juba XVIII s. kindlustas Inglismaa endale võimu Indias. Kogu XIX s. esimese poole jatkas Inglismaa oma koloniaalriigi laiendamist. Peale nende maade, mis läksid Inglismaa kätte Napoleoni sõdade tagajärjel[1], omandas ta hiljeminigi rea asumaid mitmes maailma-

[1] Inglismaa saavutas Viini kongressil Kapimaa, Tseiloni, Malta, Trinidadi, Helgolandi ja Mauritiuse India ookeanis.

jaos. *Lõuna-Ameerikas* omandas ta Falklandi saared, *Lõuna-Aafrikas* vallutasid inglased Natali (1849), kust hollandlastest asunikud lahkusid, luues Transvaali ja Oranje vabariigi. *Aasias* omandasid inglased strateegiliselt kui ka kaubanduslikult tähtsad Singapuri ja Adeni linna ning Hongkongi ja Permi saare (viimased juba viiekümnendail aastail). Hongkong läks Inglismaa kätte nn. Oopiumisõja (1839—42) tagajärjel, mida Inglismaa hoolimatult ja suurte kasude pärast alustas Hiinaga, kui viimane keelas oopiumi sisseveo Hiinasse ning konfiskeeris inglise kaupmeeste oopiumitagavarad. Aastal 1858 alistati kogu India Inglise kroonile. *Austraaliaski* levis nii mandril kui ka saartel ikka uutesse kohtadesse Inglise kolonisatsioon.

Inglismaa, ahnitsedes plaanikindlalt asumaid, ei hoolinud pärismaalaste loomulikest õigusist. Ta peaeesmärgiks oli iga hinna eest oma laiumistungi ja ekspluateerimispüüete rahuldamine. Seepärast on arusaadav, miks peaaegu kõigis Inglise võimu- või mõjupiirkonda sattunud maades pärismaalased korduvalt relvastatud jõududega inglaste vastu võitlust algasid, et oma iseseisvust, vabadust ja kultuuri päästa. Eriti rikas oli ülestõusude poolest India, kus näiteks a. 1857 suur ülestõus inglaste poolt veriselt maha suruti. Pärismaalaste väeosad (sapoys) kaitsesid end väljapaistva energiaküllusega Delhis suurmoguli juhtimisel, mis ei andnud aga tulemusi. India osutus inglastele kõigiti piirituks tulude allikaks. Suured kapitalid voolasid Inglismaale nii maavarade ekspluateerimise kaudu kui ka maksude kujul. Sealseile vürstiriigikestele, mida juhtisid kohalikud radžad, jäi ju teatav iseseisvus, kuid nad pidid maksma Inglismaale igaaastast tribuuti.

Sajandi keskel soikus asumaade vallutamine Inglismaa poolt, milleks mõjus kaasa üleminek vabakaubandusele. Teiselt poolt levis Inglise riigitegelaste keskel vaade, et olemasolevaid asumaidki tuleb hoida *emamaa valitsuse* all ainult senikaua, kuni nad on küpsed iseenda valitsemiseks. Selle põhimõtte järgi toimitigi XIX s. teisel poolel.

Nii muutus Inglismaa mitte ainult suureks asumaade, vaid ka majanduslikuks võimuks. „Maailma töökojana" varustas ta teisi maid tööstussaadustega ja sai selle eest vastu tooraineid ning elatusvahendeid. Inglismaa kasvas välja Euroopast ja sai *maailmariigiks*. Riigi juhtimine ei kuulunud enam aadlile, vaid suurkodanlusele, kaubandus-tööstuslikule ettevõtjaskonnale, kes tegeles liberalismi põhimõtteil. Vana aristokraatlik Inglismaa muutus liberaalseks. Püsima jäi seejuures traditsiooniline aadlik *džentlmeni ideaal*[1], mis haaras ka tööliskonda ja kaitsis teda vaimse proletariseerumise eest. See üldine ja põhjamaine ning rahvapärane ellusuhtumine andiski inglastele tugeva sisemise jõu, mida nad rakendasid peamiselt maade vallutamisel, teiste rahvaste ekspluateerimisel ja maailmapoliitika arendamisel.

Venemaa Aleksander I ja Nikolai I ajal.

112. **Venemaa Aleksander I ajal (1825—55).** Despootliku Paul I järel pääsis Vene troonile Aleksander I. Teda olid kasvatanud Katariina II ja šveitslane *La Harpe* valgustussajandi vaimus. Aleksander I kaotas kohe Paul I poolt väljaantud kitsendused, lubas näiteks välismailt jälle raamatuid sisse tuua ning andis ka uduseid tõotusi riigikorra reformimise kohta. Reformide väljatöötamiseks kogus keiser enda ümber rea noori aadlikke, nn. *intiimkomitee*. Viimase reformid aga ei olnud kuigi kaugele ulatuvad. Keelati küll talupoegi laatadel müüa ja neid ajalehekuulutustes pakkuda, kuid pärisorjusest vabastada neid ei julgetud. Ainult omal vabal soovil ja vastava tasu eest võisid mõisnikud ise 1803. a. seaduse põhjal *vabastada* pärisorje. Vene talupoegade vaesuse tõttu ei olnud sel seadusel suuremat tegelikku väärtust.

[1] džentlmen — aumees, kes ühtlasi on ka peen ja viisakas seltskonnaliige.

Et intiimkomitee polnud küllaldaselt teguvõimas, otsis Aleksander endale kohaseid kaastöölisi kõrgemais riigiametnikes. Ta paremaks käeks sai vaimuliku akadeemia professor *M. M. Speranski.* Viimane töötas isegi vabameelse riigi põhiseaduse välja ning Aleksander kiitis selle heaks, kuid *konstitutsioon* jäi lõpuks ainult paberile. Aastal 1812 tagandati Speranski kui Prantsuse asutuste ja ideede pooldaja tagurlike mõisnike survel ametist ning saadeti Ida-Venemaale sundasumisele.

Viini kongressi ajal oli Aleksander veel võrdlemisi liberaalne. Ta mõjutas Louis XVIII Prantsusmaale konstitutsiooni andma, säilitas Soome maapäeva ning andis Venemaaga ühendatud Poola kuningriigile võrdlemisi vabameelse konstitutsiooni ehk põhiseaduse (1815). Aleksander I ajal vabastati ka eesti ja läti talupojad pärisorjusest (1816—1819).

Oma viimseil eluaastail andus Aleksander *reaktsioonile.* Reaktsiooni all kannatas kõigepealt *haridustöö.* Aleksandri valitsuse alguses tegeles vastasutatud haridusministeerium väga viljakalt: asutati 6 ülikooli, rida keskkoole jne. Nüüd ühendati haridusministeerium *vaimulike asjade peavalitsusega* ning kogu haridustööle anti usuline siht. Ülikooli õppetegevus pidi sündima pühakirja alusel, näiteks pidid filosoofia-professorid loenguis tuginema Pauluse kirjadele. Ülikooles pandi maksma otse keskaegne kloostridistsipliin. Kuraatorid valvasid selle järele, et ülikoolis ei leviks vaba mõte. Rida professoreid vabastati, üliõpilasi heideti ülikoolist välja ja anti sõjaväeteenistusse. Raamatud, mis näisid olevat kahjulikud oma sihi poolest, hävitati. Mõttevabadust hakkas piirama äärmiselt range tsensuur. Ajalehtedel oli keelatud arvustada ametnikke, isegi riigiteatri näitlejaid.

Vene aadli enamik pooldas reaktsiooni. Ainult osa mõisnikke, kes Napoleoni sõja ajal olid sõjaväes teeninud ja tutvunud *Prantsuse revolutsiooni* ideedega ja eluga Lääne-Euroopas, ei olnud olukorraga rahul. Neile tundus ebaõiglasena, et vene rahvas, kes oli Euroopa Napoleoni ikkest vabastanud, ise ägab täielise pärisorjuse all. Konstitutsioonilise korra teostamiseks

organieerusid noored aadlikud, peamiselt *ohvitserid, salaühinguisse.*

Lõuna-Vene ühinguis unistati Venemaast kui hästitsentraliseeritud vabariigist, Põhja-Vene ühinguis taheti Venemaast teha konstitutsioonilist monarhiat. Aleksander teadis mitme aasta jooksul salaseltside olemasolust, aga ei võtnud nende vastu midagi ette. Oli ju temagi oma nooruses unistanud konstitutsioonilisest korrast ja kaasteadja olnud sellele salaühingule, kes troonilt kõrvaldas ta isa Paul I-se.

Salaühingute laialdasest võrgust hoolimata ei puhkenud Aleksander I eluajal siiski revolutsiooni.

113. **Venemaa Nikolai I ajal.** Venemaal oli reaktsioon *Nikolai I ajal* (1825—55) veel tugevam kui Saksamaal. Nikolai I troonileastumisega seoses olevat ärevat õhkkonda[1] püüdsid ära kasutada vabameelsed ringkonnad revolutsiooni tegemiseks. Aga vähe kandepinda omav dekabristide[2] mäss nurjus. Nii dekabristide mäss kui ka Poola revolutsioon (1830) tegid Nikolai I väga umbusklikuks seltskonna suhtes ning temast sai järjekindel absolutismi pooldaja. Pealegi oli Nikolai saanud puhtsõjaväelise kasvatuse ning harjunud sõjaväelise eluga. Keisriks saanud, püüdis ta sõjaväes omandatud võtteid ja harjumusi kanda üle ka riigivalitsemisse. Nii siin kui seal pidi kehtima *piiramatu autoriteedi printsiip.* Keisri arvates ei vajanud Venemaa konstitutsiooni, vaid keskvalitsusest sõltuvaid vooruslikke kubernere, kes ülemuse käsku sõjaväelise täpsusega täitvate ametnike kaudu looksid riigis kindla korra. Nikolai I valitsemisaega iseloomustabki *bürokraatlik absolutism.*

Teisteks Nikolai I valitsemise põhimõtteiks olid kreeka-katoliku *kiriku mõju suurendamine* ja *Venemaa* rahvusliku *oma-*

---

[1] Liikusid kuuldused, et Nikolai püüab vägivaldselt oma venna Konstantini asemel troonile pääseda. Viimane aga oli troonipärimisõigustest loobunud.

[2] Dekabristide mäss toimus detsembrikuus. Selle eesmärgiks oli konstitutsioonilise korra kehtima-panek Venemaal.

pära säilitamine. Nii vanausulisi ja teisi *sektante* koheldi Nikolai I ajal rangesti. Nende järele valvamiseks loodi erilised *komiteed.*

Isevalitsuse ja kiriku ühtluse kõrval taotles Nikolai I veel Venemaa *vaimset ühtlust.* Valitsus uskus, et ainult rahvuslikult omapärasel Venemaal võib püsida senine poliitiline kord. Seepärast püüti igati takistada Lääne-Euroopa *vabamate ideede* pääsmist Venemaale. Selle eest hoolitsesid nii tsensuur kui ka ametlik koolipoliitika.

Tsensuur keelas ära kõik raamatud, mis ükskõik millisel viisil „võiksid nõrgendada vajalikku austust" valitsusvõimu ja temast sõltuvate võimude vastu.

Reaktsioonilisi eesmärke taotles ka valitsuse koolipoliitika. Alamaid rahvaklasse püüti kesk- ja kõrgema hariduse saamisest eemale hoida seega, et algkoolid lahutati teravasti keskkoolest. Ülikooles piirati ülemalt poolt üliõpilaste maksimaalarvu. Õppeainete valik ja käsitlus koolis pidid aitama kaasa reaktsioonilise mentaliteedi loomisele. Keskkoolide kavast kustutati poliitiline ökonoomia, enamikus keskkoolest loobuti ka kreeka keele õpetamisest, kartes, et tutvumine Vana-Kreeka eluga äratab õpilastes vabariiklikke ja paganlikke aateid. Samal põhjusel algasid paljud tolleaegsed vana ajaloo õpperaamatud oma kursust alles Augustuse ajaga. Ülikooles tõrjuti tagaplaanile filosoofia ning soodustati kõigiti Vene ajaloo ja muude slaavi teaduste uurimist.

Valitsusvastase opositsiooni tegevust valvati süstemaatiliselt. Nii pani Nikolai I Venemaal kehtima tugevasti tsentraliseeritud valitsemiskorra, milleta pole vene rahva ja riigielu juhtimine hästi mõeldav.

114. **Vaimsed voolud vene seltskonnas.** Range ning karmi bürokraatliku valitsemissüsteemi tõttu ei jäänud haritud vene seltskonnal muud üle kui piirduda puhtvaimsete huvidega. Erilise huvi objektiks said kirjandus ja filosoofia. Nikolai I ajale langebki kuulsate kirjanikkude — Puškini, Gogoli ja Lermontovi — tegevus. Filosoofidest erilist tähelepanu leidsid Hegel ja

Schelling. Vene aatlejad ja kirjanikud jagunesid tol ajal kahte rühma: *slavofiilid* olid vene omapära austajad ja kaitsjad, *läänlased* nõudsid lähenemist Lääne-Euroopa kultuurile.

Mõlema rühma teoreetiliste arutluste lähtekohaks olid nimetatud filosoofide põhiideed. *Slavofiilid*, kelledest silmapaistvaim on I. S. Aksakov, õpetasid, et igas rahvas peitub temale omapärane *rahvavaim*. Iga rahva ajalugu pole muud kui rahva vaimu arenemine, eneseavaldus, mis sünnib täielise omapärasusega. Slavofiilid leidsid, et Venemaa on alati elanud omapärast, Lääne-Euroopast erinevat elu. Nad idealiseerisid vana Vene elu, leides, et siin on puudunud vastolud kiriku ja teadusmaailma, valitsuse ja rahva ning mitmesuguste rahvaklasside vahel. Vene õigusemõiste põhinevat suuremal määral „sisulisel õigusel", erinedes nii Lääne-Euroopa „formaalsest õigusest". Peeter Suure püüdes Venemaad Euroopale lähendada nägid nad Lääne orjalikku matkimist ning rahva omapärase elu vägistamist. Tulevikus tulevat Peeter I-se viga parandada.

Vastupidisel seisukohal asusid *läänlased*. Nemad õpetasid, et enne Peeter Suurt ei valitsenud Vene elus mingi omapära, vaid harimatus, vaimupimedus ja toored aasia kombed. Tulevikus pidavat Venemaa Lääne-Euroopa sihis arenema. Samasugune riigikord kui Lääne-Euroopas pidavat kehtima ka Venemaal. Tähtsamaiks läänlaste esindajaiks olid kriitik Belinski ja kirjanik Herzen.

Mõlemad rühmad, hoolimata nende diametraalselt lahkuminevaist seisukohtadest, eitasid aga täieliselt pärisorjust ja nõudsid talupoegade vabastamist. Ka polnud nad nõus Nikolai I aegse bürokratismiga ja paljude teiste Vene elu pahedega. Seepärast said nemadki tagakiusamise osaliseks. Slavofiilide ja läänlaste rühmist võrsusid mitmed Aleksander II-se reformide tegelased.

115. **Vene majanduselu.** Tööstus ja kaubandus olid Nikolai I aegsel Venemaal väga vähe arenenud. Nikolai I soodustas küll seda, ajades tööstuse kaitseks protektsionistlikku poliitikat, ehitades raudteid ja sundides Pärsiat ja Türgimaad oma turud Vene

tööstusele avama. Ometi ei teinud tööstus ja kaubandus kiireid edusamme. Kodumaal ei leidnud Vene tööstuse saadused küllaldast turgu, sest linnades elas vähe inimesi ning pärisorjuses olevate talupoegade ostujõud oli äärmiselt väike. Lääne-Euroopa turgudel ei olnud Vene tööstustooted veel võistlusvõimelised.

Samuti polnud keisril mõnigikord õiget arusaamist majanduselu vajadustest. Kui näiteks hakati ehitama Peterburi-Moskva raudteed, määras keiser selle suuna kaardil joonlaua abil, kuigi raudtee niiviisi jäi eemale kõigist suuremaist asustuskeskustest ja läbis korduvalt suuri soid.

Seoses majanduselu aeglase arenemisega tõusis Venemaal ka kodanluse tähtsus üsna aeglaselt. Seepärast püsisid Venemaal reaktsioon ja pärisorjus veel pikemat aega. Talurahva vabastamine toimus alles 60-ndail aastail keiser Aleksander II ajal.

116. **Vene ekspansioon.** Juba Katariina II ajast peale, millal Venemaa oma piirid Musta mereni nihutas, sai *ristiusuliste* rahvaste vabastamine Balkani poolsaarel Vene välispoliitika üheks tähtsaimaks ülesandeks. Pärast Adrianoopoli rahu, kui Türgi riigis tekkisid tugevad separatistlikud tendentsid, nii et sultan pidi koguni Venemaalt abi paluma Egiptuse asevalitseja vastu, jõudis Vene mõju Türgimaal haripunktini. Türgi valitsus sulges a. 1833 *Dardanellid teiste* riikide sõjalaevadele. Türgimaa sattus niiviisi nagu Venemaa *protektoraadi* alla. Et parandada oma rahvusvahelist seisundit, hakkas Türgimaa aegamööda oma sõjaväge moderniseerima ja võitlusvõimelisemaks muutma. Aastal 1841 sõlmis ta Euroopa suurriikidega lepingu, mille järgi Dardanellid suleti kõigile välisriikide sõjalaevadele, ka Venemaa omadele. Pärast Ungari revolutsiooni summutamist (1849), kui Austria oli Venemaale tänuvõlglane, otsustas Venemaa lõplikult purustada Türgi võimu Balkanil ja väinade ääres. Kuigi Nikolai I oli valmis Inglismaaga saaki jagama, pakkudes viimasele Kreetat ja Egiptust, ometi jäi Inglise valitsus, lord Palmerstoniga eesotsas, truuks *traditsioonilisele* idapoliitikale: ta ei võinud lubada, et mõni Euroopa suurriik Türgimaa kaudu lähe-

neks tema tähtsamale asumaale — *Indiale*. Inglismaaga seltsis ka Prantsusmaa, kelle eesmärgiks oli Venemaa rahvusvahelise tähtsuse purustamine ja Viini kongressist saadik tihedasti koostöötanud reaktsiooniliste maade (Venemaa, Preisimaa, Austria) vahele umbusalduse külvamine. See eesmärk saavutati. Prantsusja Inglismaal õnnestus Türgimaad enda nõusse võita ja teda Venemaaga vaenujalale asetada.

Tekkinud *Krimmi sõjas* (1853—56) toetas Türgimaad peale Inglismaa ja Prantsusmaa ka *Sardiinia*, kes püüdis Itaalia ühendamise korraks saada Napoleon III poolehoiu. Vaenulise seisukoha Venemaa suhtes võttis samuti „tänamatu" Austria. Ka Preisimaa ei andnud mingit toetust Venemaale, kes oli takistanud Saksamaa ühendamist Preisimaa juhtimisel. Sõda kestis 3 aastat ja lõppes Venemaa täielise kaotusega. Suurt jõupingutust nõudis liitlastelt *Sevastoopoli* kindluse vallutamine, mis kestis terve aasta (1854—55).

Pariisi rahu põhjal (1856) pidi Venemaa osa Bessaraabiast tagasi andma ja loobuma õigusest pidada Mustas meres sõjalaevastikku. Türgimaale kindlustati tema territoriaalne ja sisepoliitiline puutumatus Euroopa riikide kaitse all. Nii sai *idaküsimus* ka ametlikult *üleeuroopaliseks küsimuseks*. Teiseks nurjus täieliselt Vene tsaaririigi *ekspansioon*, mille eesmärgiks oli võimu kindlustamine Balkanil ja väinade ääres.

117. **Soome rahvuslik ärkamine.** Rahvusliku ärkamisaja tegi läbi ka meie põhjapoolne hõimumaa Soome. Üsna märgatav huvi tõusis Soome rahvuslike küsimuste vastu siin juba *Nikolai I* ajal. Poliitiliselt oli Nikolai I aeg ka Soomes reaktsiooniajaks. Maapäeva ei kutsutud kordagi kokku, ajakirjanduse üle valvas range tsensuur, valitsus hakkas ettevaatlikult teed tasandama venestusele. Soome kultuurielus aga oli Nikolai I aeg tõusuajaks. Soome keel hakkab nüüd endale üha rohkem eluõigusi saama. Aastast 1841 alates hakatakse koolides õpetama soome keelt, — seni ei tehtud seda isegi külakoolides. Professor *Castrén* avaldab oma põhjapanevad uurimused soome filoloogia

alalt. Samuti ärkab neil aegadel suurem huvi soome rahvaluule vastu. Elias *Lönnrot* (1802—84) kogub eepilisi ja lüürilisi runosid ning koostab neist „Kalevala"-nimelise meisterliku eepose, mis ilmub a. 1835, mõned aastad varem asutatud Soome Kirjanduse Seltsi kirjastusel. Runebergi ja Topeliuse rootsikeelses ilukirjanduslikus loomingus kajastub väga selgesti Soome elu ta omapäraga, ning *Snellman* oma teoreetiliste kirjutustega püüab õhutada soomlaste rahvustunnet.

VENE AJA ALGUS EESTIS.

Põhjasõja otsesed tagajärjed.

118. **Viletsus maal.** Põhjasõjast, mis kümme aastat meie kodumaa igapäevast elu häiris, tuli eestlaste maa välja äärmiselt *laastatuna.* Talupoegi oli langenud küll sõjas, küll võitlustes röövlitega, veel rohkem aga hukkunud nälga ja haigustesse. Aastal 1710 puhkenud *katku* suri mõne uurija arvates Liivimaal üksi umbes 126 000 eesti ja läti talupoega.

Sõja ajal olid paljud põllud seisnud seemendamata. Ka siis, kui sõjategevus meie kodumaal lõppes, jäi mõneks aastakümneks enam kui pool põllumaad sööti harijate puudusel. Külad ja mõisad olid ahervaremeis, talurahva varandus sisside saagiks langenud, paljud väärtasjad puhkasid mahamaetuina maa sees ja ootasid asjata peitjaid. Pärast sõja lõppu ei osanud talumehed, kelle hurtsikud, tööriistad ja tööloomad hävinud, kohe asuda uuesti põlde harima. Tihti hulkusid nad kerjuseina mööda maad ümber. Kerjamisest elatusid isegi mõned aadli soost isikud.

119. **Linnad. Kiriku- ja koolielu.** Viletsus linnades oli enamasti niisama suur kui maal. Väiksemad linnad olid peaaegu „maa pealt pühitud" ja palju kannatanud olid isegi suuremad. Ainult Tallinn oli suuremaist linnadest jäänud sõja hävitustööst võrdlemisi puutumatuks. Tartust ja Narvast oli enamik kodanikke Venemaale vangi viidud. Käsitöö ja kaubandus soikusid maa üldise vaesumise tagajärjel ning samuti Vene transiitkaubanduse langemise tõttu.

Nagu majanduslikule elule, nii ka kiriku- ja koolielule on Vene valitsusaja algus raskeks tagurpidimineku-ajaks. Suur osa kiriku- ja koolihooneid maal kui ka linnades olid tarvituskõlbmatuks muutunud või hävinud, pastorid ja õpetajad puudusid. Võttis aastakümneid, enne kui siin sõjahaavad paranesid.

Kodumaa seisuslik maaomavalitsus ja administratsioon venestamise ja assimileerimise tõrjena.

120. **Rüütelkondade privileegide kinnitamine.** Kapitulatsioonitingimused, mille alusel Liivi- ja Eestimaa aadel Venemaale alistus, olid kohalikule aadlile ja seisuslikule korrale vastuvõetavad. Keiser Peeter hindas väga mittevenelaste lääne-eurooplaste abi Vene elu ümberkorraldamisel ja riigi valitsemisel ning püüdis juba seepärast balti sakslastega hästi läbi saada. Pealegi ei olnud a. 1710 tsaarile veel täiesti selge, kas Rootsi väed on nii raskesti löödud, et Karl XII ei või mõtelda Baltimaade taasvallutamisele. Seepärast oli kõigiti kasulik võita sealne aadel *Vene võimu sõbraks*. Nii juhtuski, et *Uusikaupunki* rahulepingus rüütelkondade ordu-, poola- ja rootsiaegsed *privileegid* kinnitati. Ühtlasi säilitati meie kodumaa seisuslik kord. Tsaar lubas taastada meie kodumaal olukorra, mis kehtis seal enne Karl XII reforme. Samal ajal leidis tunnustamist ka meie linnade omavalitsuslik kord ja õigused.

Peeter ise ja ta järglased Vene troonil suhtusid kõigiti hea-

tahtlikult balti aadli õigustesse. Balti rüütelkondadest lootsid nad vastukaalu mõnele vene aadliringkonnale, kui see näis nende üritustele vaenuline. Balti aadlimehi kutsuti tihti sõjaväeja ametikohtadele ning paljud neist tegid õige kiiret karjääri. Peeter I järglaste ajal omasid väga suurt mõju riigi valitsemisele sakslastest õukondlased. Valitsedes võõrast vene rahvast püüdsid nemadki leida toetust balti-saksa aadlilt.

121. **Maaomavalitsus ja administratsioon.** Vastavalt lubadustele taastaski Vene valitsus Eesti- ja Liivimaal enne Karl XII kehtinud administratiivse korra. Nagu Rootsi ajal, nii jagunes nüüdki meie kodumaa kahe kubermangu vahel, mille eesotsas seisid Riias ja Tallinnas *kindralkubernerid*[1], Eestimaal ajuti ka kubernerid või viitsekubernerid. Kindralkuberneride järelevalvele allusid kõik provintsi politsei, kohtu, kiriku jne. alal tegutsevad ametnikud. Näilikult oli seega kindralkuberneride võim halduses suur, kuid tegelikult polnud see sugugi nii — palju otsustavamat mõju maa haldamisele avaldasid kohalikud maaomavalitsused, *maapäevad*. Maapäev on juba keskajast pärinev vabade seisuste ühisesindus. Liivimaal nimetatakse maapäeva esmakordselt a. 1435, millest osa võtsid piiskopid, ordumeister, vasallid ja linnade esindajad. Vene ajal olid maapäevad rüütelkonna, ühtlasi ka kohaliku omavalitsuse määravaks organiks.

Maapäevi oli siin kolm: Eesti-, Liivi- ja Saaremaa maapäev. Nende täieõiguslikeks liikmeiks olid rüütlimõisa-omajad 21.—60. eluaastani. Need tulid kokku iga 3 aasta tagant.

Maapäeva *võimupiirid* olid hulga suuremad kui hilisel Rootsi ajal. Kindralkubernerid olenesid oma otsuseis tunduvalt maapäevade seisukohtadest. Kuulusid ju maapäeva kompetentsi maaomavalitsuste eelarve koostamine, maksude määramine, maakassa revideerimine, kiriku- ja koolielu korraldamisest osavõtmine ja mitmesuguste muude üldiste maa-asjade otsustamine.

[1] Alles a. 1775 ühendati Eesti- ja Liivimaa ühise kindralkuberneri alla. A. 1801 tuli neile lisaks veel Kuramaa sama kindralkuberneri valitsuse alla.

Maapäeval oli seadusandliku algatuse õigus ja ta tohtis otseselt, ilma kindralkuberneri või mõne teise vahemeheta, pöörduda keisri poole esildustega. Maapäevade poolt valiti mitmesugused *maaomavalitsuse ametnikud*. Kõige tähtsamad neist olid eluajaks valitud *maanõunikud* ja *maamarssal* ehk rüütelkonna-pealik, kes ajasid maaomavalitsuse jooksvaid asju.

Kohtu- ja politseikorraldus jäi üsna sarnaseks rootsiaegsega. Esimese astme kohtuiks olid Liivimaal *maakohtud* ja Eestimaal *meeskohtud*. Neile järgnesid kõrgemate kohtu-instantsidena Liivimaal Riia *õuekohus*, Eestimaal Tallinnas *alam* ja *ülem maakohus*. Apellatsiooni- ja revisjonikohtuks Baltimaade kõrgemaile kohtuile oli Peterburis eriline Baltimaade tarvis loodud *justiitskolleegium*, kust asjad läksid üldises korras *senatisse*.

Politseikohtunikena tegelesid Eestimaal *haagikohtunikud*, Liivi- ja Saaremaal *sillakohtunikud*.

Talupojad allusid siin loeteldud üldistele „kõrge kroonu" kohtuile ainult kriminaalasjus. Kõigis muis küsimusis aga mõistis nende üle kohut mõisnik.

122. **Rüütelkonna omavalitsus venestamise ja assimileerimise tõrjena.** Kuigi kohalik seisuslik kord ja aadli õigused kinnitati, ei tähendanud kaugema tuleviku seisukohalt Eesti sattumine Vene valitsuse alla head nii mõisnikele kui ka eesti rahvale. Oli oodata varem või hiljem siinsete rahvaste venestamist, et seega liita kõik Balti rahvad pikapeale suure vene rahvaga. Sellise poliitika paralüüsimiseks osutusid heaks vahendiks rüütelkonna omavalitsus ja mõisnike privileegid, mis eraldasid nii eestlasi kui ka sakslasi venelastest, nende kultuurist ja usust. Kindla omavalitsuse tagajärjel elasid siinsed rahvad isoleerituna Venemaast ja säilitasid oma rahvuse ning elu omapära. Samuti jäi kogu maa läänekultuuri mõjupiirkonda. Selles mõttes etendasid kohalik omavalitsus ja aadli privileegid meie kodumaa saatuses tähtsat osa, nimelt venestamise ja assimileerimise tõrjena.

123. **Aadlimatriklid.** Rüütelkond ei püüdnud kohaliku maaomavalitsuse teostamist teha aadli eesõiguseks üldse, vaid ainult

kohaliku päritoluga *sünniaadli eesõiguseks*. Selleks et takistada kohalikel kodaniku soost mõisnikel kui ka võõrsilt tulnud aadlimeestel rüütelkonna täieõiguslikeks liikmeiks pääsmist, nõutasid rüütelkonnad riigivalitsuselt loa pidada nn. *aadlimatrikleid*. Need kohalike aadliperekondade nimistud koostati Liivimaal 1740-ndail ja Eestimaal 1750-ndail aastail. Aadlimatriklite koostamise järel muutusid rüütelkonnad suletuks, iseennast täiendavaiks korporatsioonideks, kelle liikmed üksi võisid täieõiguslikena otsustada maapäevil või asuda provintsis paljudel ametikohtadel.

124. **Aadel suurendab oma maavaldust.** Vene valitsus täitis ka Rootsi ajal redutseeritud mõisade *tagastamise* lubaduse. Need aadlimehed, kes meie maa Vene alla minekul asusid kohal, said kohe oma redutseeritud mõisade peremeesteks. Varsti ilmusid kohale ja said oma mõisad tagasi ka Venemaale sõjavangi sattunud mõisnikud, samuti ka Rootsi poolele jäänud mõisnikud, kes olid osalt sakslased. Ainult Rootsi kõrgemasse aadlisse kuuluvad aadlimehed ei tulnud oma mõisu tagasi saama. Nende omanduses olnud laialdased maa-alad läksid nüüd kroonu kätte. Kroonule jäänud maa-alast tegid Peeter Suur ja ta järglased *suuri kingitusi* kohalikule aadlile kui ka Vene võimumeestele. Viimased sageli ei tahtnud Baltimaadesse elama asuda ja müüsid seepärast oma maad siinsele aadlile edasi. Osalt aga tulid nad siia ning sulasid ära kohaliku aadli hulka.

125. **Talupojad langevad pärisorjusse.** Mõisnikud, kes majanduslikel põhjusil tahtsid Põhjasõjas tekkinud kahjusid võimalikult ruttu heaks teha, katsusid kõigiti suurendada talurahva *teopäevade arvu ja andamite määra*. Selleks oli seda enam põhjust, et täidetud talude arv ning seega ka neist saadav teoliste arv oli sõja hävitustöö tõttu jäänud väga väikeseks, *kadusid kõik kaitsemäärused*, mis Rootsi riigimõisades olid kehtinud talupoegade kohta. Vanast tavaõigusest, mille järgi ei tohtinud talupoegade koormusi omavoliliselt suurendada ja neid kohast välja ajada, ei peetud enam kinni.

Küsimus ei seisne mitte ainult teopäevade arvu ja andamite määra kasvamises, vaid talupoegade sotsiaalse ja õigusliku seisundi halvenemises. Teatavasti oli *Venemaal pärisorjus* kehtiv kõige raskemal kujul võrreldes meie kodumaa ja teiste Euroopa maadega. Peale sunnismaisuse, teotegemise ja andamite rõhus vene talupoega õigusemõistmine, mis oli mõisnike käes. See ei ütle veel kõike. Talupoega kõrvutati eluta inventariga, mida tõendavad kuulutused, näiteks: „On müüa vana sõiduk ja 3 talupoega". Teatavasti kaubeldi Põhja-Ameerikas ainult värvilist rassi inimestega. Vene talupoegi lahutati maast ja müüdi neid nagu turul kaupu. Venemaal oli moes talupoja surmamine pisemategi eksimuste puhul, rääkimata piinamistest ja liikmete vigastamistest. Seejuures oli vene mõisnikul viisiks oma talupoegi-pärisorje linna tööle saata või lubada. Selliselgi korral maksid talupojad maksu edasi ja pidid mõisniku soovil tagasi tulema. Vene valitsuse alla sattumisega langeb ka eesti talupoeg pärisorjusse, mis leidis riigivõimu poolt täielise tunnustamise. Nii ei pääsnud eestlased — nagu *mitmed teisedki* Euroopa rahvad — mööda *pärisorjusest*. Vahe seisnes vaid selles, et teistes Lääne-Euroopa maades kuulusid mõisnikud ja talupoegkond ühte ja sessesamasse rahvusse, Eestis aga koosnes mõisnikkond peamiselt sakslastest. Rootsi oli ainus maa, mis jäi pärisorjusest puutumatuks.

Pärisorjus-aja iseloomustus.

126. **Talupoegade olukord.** Talupojad jäid juba XVIII s. esimesel poolel ilma seaduslikust kaitsest mõisahärra vastu ja muutusid õiguslikult pärisorjadeks. Kuid XVIII s. esimesel poolel ei saanud mõisnikud siiski talupoegade majanduslikul kurnamisel minna äärmise piirini, sest talupojad oskasid teataval määral veel ise end kaitsta. Tähtsaimaks abinõuks, millega talupoeg end kaitses, oli elukohast *põgenemine*. Viimast võimal-

das XVIII s. algupoolel võrdlemisi suur tühjade talude olemasolu. Need härrad, kellede maal oli palju tühje talusid, polnud uustulnukate vastu nii nõudlikud kui tihedamini asustatud mõisade pärishärrad. Seadus nõudis küll mõisnikelt ärakaranud talupoegade vastastikust väljaandmist, kuid sellest nõudmisest hiiliti mööda, kui see oli kasulikum.

Peale elukoha vahetamise kodumaal otsisid talupojad oma halvale olukorrale parandust ka põgenemisest väljapoole Baltimaid — Soome, Rootsi ja Venemaale.

Üle piiri põgenemine meie kodumaalt ei tasakaalustanud siiski elanike arvu tõusu sündivuse ja väheselt osalt ka sisserändamise läbi. Perekonnad 8—10 lapsega polnud tol ajal sugugi haruldased, vaid õige sagedased nähtused. Kuigi laste surevus oli suur, kasvas ometi elanike arv kiiresti. Umbes poole sajandi jooksul kaeti see inimeste suur kaotus, mille meie maale olid toonud Põhjasõda ühes Vene vägede hävitamiskirega ja sellele eelnenud nälja-aastad. 1760. a. paiku oli Liivimaal täidetud *adramaade arv* juba pisut suurem kui Rootsi aja lõpul enne Põhjasõjale eelnenud nälga. Nüüd kuivas kokku sääraste mõisade arv, kuhu talupojal oli soodus ära karata.

127. **Talurahva kohustuste kasvamise põhjusi.** Sajandi keskpaiku olid enamvähem heaks tehtud Põhjasõja-aegsed majapidamise haavad, uute mõisade ostmise hoog vähenenud ning iga mõisa käsutuses tegutsevaid talusid niisama palju kui Rootsi aja lõpul. Samal ajal aga ei vähenenud iga üksiku talu teokoorem, vaid koguni suurenes. Selle nähtuse üheks põhjuseks olid *rokokoo-* ja *valgustussajandi mõjul* aadli *luksuslik eluviis* ning viimasega kaasaskäivad suured väljaminekud ja võlad. Luksuslikum eluviis levis siia osalt nende aadlike kaudu, kes kuulusid Vene õukonda ja ohvitserkonda või omasid kokkupuuteid nendega. Samuti nõudis summasid mõisa majanduse ümberkorraldamine. Mõnel määral harjusid luksusliku eluga ka Lääne-Euroopa ülikoolides õppinud aadli soost nooredmehed. Venemaalt või Lääne-Euroopast kodumaale tagasitulnud aadlinooredme-

hed hakkasid koduski nõudma aina suuremat komforti. Viimase soetamisel sattusid mõisnikud tihti võlgadesse ja pidid energilisemalt otsima uusi tuluallikaid.

Mõisnikud taotlesid viljasaagi suurendamist esmajoones põldude laiendamisega. See oli üsna loomulik, sest tolleaegsed vähesed agrikultuurilised teadmised — nii Lääne-Euroopas kui ka meie kodumaal — ei võimaldanud maa intensiivsemat kasutamist (kunstväetised olid XVIII s. näiteks veel tundmata).

Rootsi ajal lõpul oli mõisapõlde umbes kolm korda vähem kui talupõlde. XVIII s. kestel saavutasid aga mõisapõllud peaaegu talupõldude pindala suuruse. Et mõisapõlde harisid talumehed, siis kasvas loomulikult talupoegkonna kui terviku *teokoorem*. Aga mitte ainult kogu talupoegkonnale langes nüüd rohkem tegu, vaid ka igale taluperele üksikult, sest rahvaarvu juurdekasv ja uute talude tekkimine ei pidanud sammu mõisapõldude kasvamisega. Mõisapõldude suurendamine raskendas talupoegade elu mitte ainult teo suurenemise, vaid ka talumaade mineku näol mõisa kätte.

128. **Talumaade mõisastamine.** Talumaade minek mõisa kätte toimus mitmesuguseil põhjusil: 1) oli mõni talu jäänud täiesti elaniketa, siis peeti täiesti loomulikuks, et mõisnik omandab selle talu, või 2) oli majapidamine jäänud väga laokile, nii et ei suudetud täita kohustusi mõisa vastu, jne. Vahetevahel esines koguni tervete külade pillutamist, näiteks neil juhtumeil, kui võlausaldajad käisid mõisnikule väga peale raha-nõudmisega ja mõisnik otsis oma põldude ja sissetulekute suurendamiseks hästi kiiret teed. Mõisastatud talu pere — ühes peremehega — jaotati kas ära teistele taludele sulasrahvaks, asetati mõnesse laostunud tühja tallu, mida mõisnikul polnud kasulik mõisastada, või anti talle tükk metsa ülesharimiseks ja uue talu asutamiseks.

129. **Mõisa kasuks minevate koormuste tõus.** Kui rahvaarvu kasvamisega kadus inimeste puudus kõigis mõisades, siis ei olnud põgenik-talupojal loota kuskil erilisi soodustusi — ja ta

täitis suurenevad nõudmised. Pealegi ei tõstetud teomäära korraga palju, vaid vähehaaval, et talupoegi mitte väga välja kurnata. Kogu XVIII s. ulatuses aga oli koormuste tõus üsnagi suur. Ühe saksa ajaloolase järgi kasvasid talude koormused igalt adramaalt XVIII s. umbes 50% ümber. Eriti jõudsasti kasvas erakorraline ehk *abitegu*. Korraline tegu, mis juba Rootsi aja lõpulgi oli võrdlemisi suur, ei võinud osutada nii suurt tõusutendentsi. Korralist tegu nõuti ühe-adramaa-talult aastaläbi 12 rakmepäeva nädalas ja lisaks jüripäevast mihklipäevani 12 jalapäeva nädalas. Töölisel pidid kaasas olema oma leivakott ja hobusemoon.

Abiteos ei valitsenud kindlat teomäära — mõisnik võis nõuda niipalju tööd kui soovis, ainult mõni osa abiteost (karja- ja muud majatalitused) püsis enamvähem samana. Mõnes mõisas oli abiteo alal kindlaks määratud ka vooride käimise arv, teisal aga oli see hoopis piiramata.

Talunaistelt nõuti talvel mõisale takkude ja linade ketramist. Peale nende abiteo-liikide, millede määr talupoegadele enamasti oli umbkaudu teada, oli töid, milledele mõis ajas inimesi kokku, näiteks kütisetegemisele, sõnnikuveole ja lõikusele. Abiteoline pidi mõisa minema igal ajal, kui käsk tallu toodi.

Tegu ja andamid, mida mõisad said talupoegadelt XVIII s., tõusid mitte ainult koormuste suurenemise tõttu igalt adramaalt, vaid ka talude arvu suurenemise läbi. Metsamail lõid vabadikud ja kohtadelt väljatõstetud peremehed palju uusi talusid. Pärast esimesi koormusvabu aastaid pidid nemadki hakkama tegusid tegema ja andameid andma. Ainult üksikud sügavmetsa-talud, kust tee mõisa oli väga pikk, olid vabad töökohustest ning maksid see-eest mõisnikule loonus- või raharenti.

130. **Koormused riigi, provintsi ja kiriku kasuks.** Mõisakoormuste kõrval rõhusid talupoegi veel avalikud maksud ja töökohustused. Vene valitsus nõudis aadlilt mõningaid, kuigi mitte just suuri riigimakse, mis aadel omakorda veeretas talupoegadele. Tarbe korral tuli hoolitseda sõjaväe majutamise ja küü-

timise, samuti vangide küütimise eest. Kohaliku provintsi hüvaolu eest pidi talupoeg hoolitsema teesid sillutades ja hobupostijaamade ülalpidamisest osa võttes. Andameid andma ja tegu tegema pidid külamehed veel kirikuõpetajale ja köstrile. Ehitustööde puhul kirikus või kirikumõisas pidid nad tasuta vedama ehitusmaterjali. Nii suurendasid riik ja kirikki omalt poolt niikuinii rasket talupoegade kohustustekoormat.

131. **Talupoegade müümine.** Pärisorjus-aegne mõisahärra mitte ainult valitses talupoja maaomandi ja koormuste määra üle, vaid ta võis talupoega ka kohelda otsekui müügi- ja ostuartiklit. Talupoegade kohta sõlmitud ostu-müügi-lepingud on XVIII s. teisel poolel väga tavalised nähtused. Pärisorje pakuti ajalehekuulutuste kaudu enampakkujaile või müüdi koguni oksjonil, milles tunneme Vene olude mõjustusi.

Talupoegade müümise kõrval ühest mõisast teise oli üsna levinud talupoegade *müümine nekrutiks*. Vene ohvitserid sageli vabastasid väeteenistusest jõukaid venelasi hea maksu eest ning ostsid neile asemikeks odavasti pärisorje. Meie kodumaal leidus koguni vaheltkauplejaid, kes tegid head äri siin inimesi üles ostes ja neid Venemaale nekrutiks müües.

132. **Sund-abielud.** Mitmed mõisnikud alistasid oma tahtele ka talurahva *abiellumise*. Mõisahärrale polnud kasulik oma mõiskonnas elavate tüdrukute naiseks-minek teise mõisa, sest nii vähenes tööjõud. Seepärast keelasid mõned mõisnikud tüdrukuile abiellumise võõrast mõisast kosilasega, poistel aga käskisid võtta naist just võõrast mõisast.

133. **Kodukari-õigus.** Mõisnikul oli ühtlasi ka kodukari-õigus, mis osutus nii meil kui ka mujal üldiseks nähtuseks. Ta tohtis talupoega oma äranägemise järgi kinni panna või mõnel muul viisil karistada. Meie kodumaal oli XVIII s. paiku mõisu, kus peksupäevad tihti kordusid.

134. **Pärisorjuse mõju eesti talupojale.** Pärisorjus tegi talupoja *hooletuks* — mitte ainult meil, vaid ka teistes maades. Kohati, kus talukoormused olid eriti kõrged ja talumaid sageli

mõisastati, jätsid talupojad hooletusse *omadki talud*. Sügiseti müüsid nad suure osa oma väikesest viljasaagist ja pillasid raha ära, kevaditi aga, kui nälg kätte kippus, läksid nad mõisast vilja laenama. Mõisniku huvides oli, et teomehed oleksid töövõimelised ja talupõllud seemendatud, seepärast ei saanud ta külameestele vilja keelata. Ka nõudis kroonu, et aadel abistaks talupoegi häda korral. Ent sügisel paljud viljalaenajad ei rutanud võla tagasimaksmisega. Nad pigemini müüsid suure osa oma saagist ära mõnele kaupmehele või naabermõisnikule viinaajamiseks, — ja kevadel mindi uuesti seemet laenama.

Nii kutsus kauemat aega kestnud pärisorjus esile rea *opositsiooninähtusi* talupoegade juures, mis ähvardasid mõisnikult võtta talumaade mõisastamisest ja koormuste suurendamisest saadud tulude juurdekasvu.

Rahvaarvugi kasvamises tekkis XVIII s. viimsel veerandil seisak. Eestlane ei tahtnud enam soetada ja üles kasvatada lapsi pärisorjuse tarvis, millel ei paistnud olevat lõppu. Seisak rahvaarvu juurdekasvus pidi aga varem-hiljem panema piiri mõisapõldude suurendamisele, sest uute põldude harimiseks oli vaja uusi töölisi. Selles olukorras paljusid mõisu päästis ähvardavast majanduslikust kriisist vilja- ja viinahindade suur tõus XVIII s. lõpul.

135. **Viljahindade tõus.** Umbes a. 1780 hakkas meie kodumaalt eksporditava teravilja hind tõusma. Väikeste langustega kestis see hinnatõus kontinentaalblokaadi-ajani; siis algas järsk langemine. Head viljahinnad olid tingitud osalt vene raha kursi langemisest, osalt muist nähtusist viljaturul.

136. **Viinapõletamise levik. Alkoholism XVIII s.** Osalt tõrjus viljahindade tõus mõisast eemale kriisitondi, suuresti aga aitas selleks kaasa *viinapõletamise* levik sajandi viimsel veerandil. Varemini toodeti viina enamasti ainult müügiks mõisa oma kõrtsidele. Seegi viinahulk ei olnud väike, sest pärisorjuse ajal jõudis haripunkti eesti rahva viinatarvitamine. Rootsi ajal joodi kõrtsides peamiselt õlut, viina võeti ainult pisut „arstirohuks“;

pärisorjuse ajal muutus aga viinatarvitus hiiglasuureks. *Kõrtse* oli rohkesti. Juba a. 1859 oli Liivimaa neljas maakonnas 933 mõisakõrtsi. Sajandi lõpupoolel kasvas kõrtside arv ja alkoholitarvitamine veelgi.

Kohati saatis mõisahärra oma *agendid* viinavaatidega ringsõidule talust tallu. Nüüd vahetati siis juba talupoja kodus viina vastu mitmesuguseid talusaadusi, esmajoones lina.

Viinapõletamise suurt levikut sajandi viimsel veerandil ei põhjustanud siiski esmajoones siseturu-nõuded, vaid viina soodsad müügivõimalused Venemaal. Kroonu rikkalikud viinatellimused kujunesid tol ajal otse hõbedavihmaks balti aadlile. XVIII s. lõpul maksis kroonu viinavaadist 18 rubla hõbedat, — selle viina valmistamiseks kulunud 6 vakka rukist aga olid turuhindade järgi ainult 9 rubla väärt. Puud ja tööjõud ei maksnud tolleaegseis oludes mõisnikule mitte midagi. Peaaegu 100-protsendilise kasu juures on mõistetav viinaajamise kiire tõus.

Viinapõletamise levikuga suurenes teataval määral ka talupoegade abitegu (puude raiumine ja lõhkumine, vooriskäimine, sageli isegi viinaajamise töö). Siiski päästis viinapõletamise levik pankrotist paljud mõisad.

Jooni eesti talupojakultuurist.

137. **Hooned ja nende sisustus.** Pärisorjus pidurdas nii Eestis kui ka mujal rahva *kultuuritaseme* tõusu. Ajapuudus, väsimus ja mured röövisid inimestelt loomisrõõmu. Juba pärisorjusaegsed taluhooned osutavad selgesti nende elanike vaesusele. Väga harva ümbritses eluhoonet viljapuuaed või muu roheline puudesalk. Seevastu olid talud nagu põlludki piiratud väga arvukaist taradest. Õlgkatusega palkhooned olid väikesed ning hallid, sageli viltu vajunud. Varavahed olid topitud sambla või takkudega. Elumajal polnud ei korstnat ega aknaid, ja uks oli nii madal, et sellest ainult küürutades sisse pääsis.

Elumaja tähtsaimaks ruumiks oli *rehetuba*. See oli ainsaks köetavaks ruumiks majas ning seepärast koondus siia talvel kogu elu. Koos perega veetsid siin külmad talvekuud ka kodulinnud ning tihti väiksemad koduloomadki, nagu sead, lambad, kitsed. Valgus pääsis rehetuppa talvel, kui ust ei tahetud avada, ainult väikestest valgustusmulkudest seinas, mis külma puhul suleti lükandluukidega. Harva oli neil mulkudel klaas ees. Viimane oli pirru- ja ahjusuitsust tuhmunud samuti kui seinad.

Algeline nagu elamu oli ka selle värvimata *mööbel*. Söögilaud oli tihti asetatud muldpõrandasse löödud vaiadele; toole oli harva, — enamasti istuti kolmejalgseil puujärgidel või lihtsail seljatoeta pinkidel. Talvel magati rehetoas kas seina külge kinnitatud lavadel, põrandal, ahju peal või partel; suvel aga lakkades ja aidas. Peale loeteldud mööbli leidus toas mitmesuguseid puust tehtud inimese- ja loomatoidunõusid (nagu taldrikud, vaagnad, õllekannud, võikirn, pajad, ämbrid, tünnid) ja tööriistu (kirved, kiin, harukorril saag ja vahel kangaspuud). Samuti võis siin näha puukalendreid ja pügalpulki, kuhu olid kriipsukestega üles märgitud mitmesugused tähtsad arvud, nagu tehtud teopäevade või laenatud vilja hulk, aita pandud viljavakad jms. Puuesemed olid tihtigi kaunistatud ornamentidega. Viimased on palju lihtsamad ja motiivilt vaesemad kui teoorjusaegsed kaunistused. Ka pole ilustamistehnika meetodid nii mitmekesised kui XIX sajandil. Esemete kaunistamisel harrastati ainult kirjade puusse lõikamist; kirjade sissepõletamine või mitmevärvilise puu kasutamine ornamentide loomiseks oli veel peaaegu tundmatu. Teorendi ajal aga leiavad küllaltki kasutamist ka viimased ornamenteerimisviisid, eriti kirjade põletamine puusse.

Peale elumaja oli talul mõnesuguseid kõrvalhooneid, nagu saun, suviköök ja ait. Rahvatervishoiu seisukohalt oli saun eriti tähtis. Siin puhastati end raske töö higist ja mustusest ning raviti haigeid sellega, et lasti neil higistada, hõõruti nende sooni, lasti neile aadrit ja kuppu. Armastati väga kuuma leili.

Suvikoda ehk suviköök oli enamasti kerge koonusekujuline lattidest ehitus. Koja keskel oli tulease, mille kohal rippus katel, kus suvel süüa keedeti. Suvikoda kasutati samuti ka pesupesemiseks.

138. **Riietus.** Pärisorjus-aegsed rahvariided ei olnud nii värvirikkad kui järgnevad teoorjus-aegsed. Naised kandsid tavaliselt ühevärvilist (musta) seelikut, mida alläärest kaunistati erivärvilise riidega ja paeltega või vahel koguni metall-, klaas- ja helmes-ilustustega. Ainult Põhja-Eestis levis XVIII s. lõpul triibuline kirev seelik, mis XIX s. muutub väga tüübiliseks rahvariideks. Suvel tööl olles kandsid naised tihti ainsa riidena linast särki, mis vöö abil tõmmati tihedasti ümber keha. Mehed kandsid tavaliselt musti ning pikki villasest riidest kuubi ja nende peal kootud vööd või vaskpandlaga rihma. Pidulikel juhtumeil kasutati valget ülekuube. Suvel soojaga kanti lahedaid kergeid linaseid riideid. Talvel tõmbasid nii mehed kui ka naised selga lambanahksed kasukad. Habet ajasid ainult poissmehed, naisemehed aga kandsid juba üsna noorelt pikka habet. Laulatatud naise tunnuseks oli liniku või tanu kandmine peas.

Mõningaist muudatustest, mida rahvariided tegid läbi XVIII s., võiks nimetada triibulise seeliku ilmumise kõrval lillkirjadega tanu ja käiste, pottmütsi ja sarikülli tarvitusele-tulekut Põhja-Eestis. On tähelepanuväärne, et uued nähtused rahvariietusse ilmusid kõige enne rannakülades ja saartel, kus meresõidu tõttu rahvas kokku puutus välismaalastega. Enamvähem üle maa hakkasid naised XVIII s. kandma sukki jalanartsude ja sääresidemete asemel. Kuid sukki ei tarvitatud siiski mitte alati ega igal pool. Kohati kanti õige lühikesi sukki ja säärte ümber kanti mähiseid endist viisi.

Ehteid kandsid naised ikka veel rikkalikul hulgal, nagu Poola ja Rootsigi ajal. Nende tüübidki on enamasti pärit noilt aegadelt; kuid esineb ka üksikuid uudusi, nagu hiljemini teoorjuse ajal nii tavaliseks muutunud prees ja kuhiksõlg.

139. **Põlluharimine ja karjakasvatamine.** Talupoegade vaesust tingis mitte ainult selle aja ja hoole vähesus, mida võidi pühendada oma talule, vaid suurel määral ebaotstarbekohased põlluharimisviisid. Tol ajal hariti ka mõisapõlde ebaratsionaalselt. Ja kui mõisast soovitatigi mõnd uuendust, siis küla oli selle vastu umbusklik, nagu kõige vastu, mis tuli mõisast.

Pärisorjuse ajal oli veel laialt tarvitusel *ale- ja kütisemaa pidamine*[1]. Ale- ja kütisemaade kõrval aga esines küllalt ka põlispõlde. Viimased andsid meieaegsetega võrreldes väga vähe saaki — karja vähesus ei lubanud põldu korralikult väetada, algelised põllutööriistad ei võimaldanud küllalt head mulla ettevalmistamist viljakasvatamisele. Pealegi polnud külvikord oma kolme- või kohati koguni kaheväljasüsteemiga viljasaagile soodus. Seepärast seisid põlispõlludki tihti mitu aastat järjest söötis, et koguda uut jõudu viljakandmiseks.

Nüüdisajal kasvatatavaist kultuurtaimedest puudusid veel mitmed pärisorjus-aegseil väljadel. Teraviljast kasvatati küll rukist, otra, kaera ja nisu — nagu meiegi ajal —, kuid praegu nii levinud kartulit leidus ainult mõisa-aedades. Ristikhein ja vikk puudusid nii talu- kui ka mõisaväljal. Kartulit asendas osalt naeris, mille alla võeti üsna palju ale- ja kütisemaad. Peale mainitud kultuurtaimede kasvatati veel herneid, ube, tatart, lina, kanepit, humalaid, paiguti ka tubakat.

Põllutööriistad olid endist viisi algelised. Need ei täienenud pärisorjuse ajal nimetamisväärselt. Atradest tarvitati Lääne-Eestis ja saartel vannasatra ehk *seanina*, mujal aga harkatra; äkkeist kasutati karuäket ja pakkäket. Seeme külvati käsitsi. Põllurulli ei tuntud. Vilja lõigati sirpidega ja niideti väikeste vikatitega ning koristati kokku puuhangude ja -rehadega. Vilja rabamiseks kasutati kooti ja varta. Seemevilja tuulutati sarja

[1] Ale ja kütise tähtsaimaks erinevuseks on, et kütise puhul kaetakse maharaiutud ning kuivanud mets ja võsa enne süütamist mullakihiga, ale puhul aga seda ei tehta.

abil, leivavili aga läks jahvatamisele tuulutamata või vähese tuulutamisega. Enne vilja viimist veskile purustati aganad tambikünas lasna abil, et nad läheksid kergemini veskikivide vahele. Uudispõldude tegemisel vajati kiini ja võsarauda, millega lõigati metsikult maalt võsa; samuti läks siis vaja kirvest ja maakirvest. Kahe-inimese-saag oli tundmatu, väikestki saagi leidus harva. Puud võeti maha enamasti ainult kirve abil. Palgist laudade lõhestamiselgi tarvitati ainult kiilu ehk talba ja kirvest.

Koduloomade liigid olid enamvähem samad, mis meieaegseski Eestis, ainult nende osatähtsus majapidamises oli teissugune. Härgi peeti rohkem kui praegu, sest neid tarvitati nii koorma- kui ka adravedamiseks. Samuti peeti palju lambaid, sest riided valmistati ikka kodus. Lehmi seevastu oli taludes vähe, ja needki olid kõhnad ning kehva toidu tõttu vähese piimaanniga. Kitsi leidus sageli; neid peeti meeleldi sellepärast, et nad leppisid väga viletsa toiduga, näiteks kuivatatud lehthagudega. Väikesed, aga võrdlemisi vastupidavad olid eesti hobused.

140. **Muid majandusalasid.** Küttimine muutus pärisorjuse ajal üha rohkem mõisniku ainuõiguseks, nii et talupoeg võis metsloomi tappa ainult salakütina. Hulga suurem tähtsus rahva toitlustamise seisukohalt oli kalapüügil, mida toimetati väga mitmel viisil. Mesinduse alal esines nii kodu- kui ka metsamesindust.

Kõrvalsissetulekut kalapüügist ja mesindusest sai siiski ainult väike osa eesti rahvast, ja tihti polnud see kuigi suur. Majapidamissaadustest läks nähtav osa loonusandamina mõisale.

Kokku võttes peab ütlema, et pärisorjuse tingimustes sai eestlane võrdlemisi halvasti süüa ning pidi üldse leppima kehvade elutingimustega. Seisukord aga hakkas muutuma, kui liberaalsed mõisnikud ühes riigivalitsusega hakkasid talupoja töö- ja elutingimusi ümber korraldama.

141. **Pööre riigivõimu ja aadli suhtumises pärisorjusse.** XVIII sajand on valgustussajand oma kindla ideestikuga, mis suhtus eitavalt pärisorjusse. 1760-ndad aastad, mis mujal maailmas langesid ühte valgustatud ainuvalitsuse ajajärguga, leidsid Eesti- ja Liivimaal eest olukorra, milles pärisorjus Vene olude mõjul õigupoolest kõige ulatuslikumalt teostus. Et pärisorjus enam hästi ei vastanud reaalse elu nõudeile, seda mõistsid ka üksikud mõisnikud. Teiseks rändasid paljud sakslased XVIII s. meie kodumaale, kes hakkasid propageerima valgustuse ideid ning valmistasid seega pinda agraarreformideks. Kolmandaks hakkab ka keskvalitsus ilmutama suuremat huvi uuendustele just Baltimaades. See oli Katariina II aeg (1762—1796), millal koos vallutustega tõusis Venemaa erikaal Euroopa riikide peres ja hakkas kasvama riigivõimu absolutismi mõiste. Valgustatud absolutismi süvenemisega sammusid langusteed seisusliku riigi traditsioonid ja rüütelkondade eriprivileegid.

Nii kujunes XVIII sajandi teine pool kohalikule aadlile selleks *pöördepunktiks*, mis lõi pinna pärisorjuse likvideerimiseks. Seejuures pidi aga võlakoorma all kannatav mõisnikkond hoidma keskvalitsusega head vahekorda.

142. **Kohalik valgustuskirjandus.** Katariina II, kelle esimesed valitsemisaastad olid täis hoogu ja püüdeid tuua parandust Vene ellu ja kes nägi esimesi katsetamisvõimalusi just uues Eesti ja Liivi kubermangus, sooritas juba kaks aastat pärast trooniletulekut (1764) pikema *reisi läbi Baltimaade*, peatudes Tallinnas, Pärnus, Riias ja Tartus. Siin veendus ta koha peal, et eesti ja läti talupoegade seisund nõuab parandamist.

Pind uuendusteks oli siin kaugelt soodsam kui Venemaal, sest mõisnike õiguste piiramisel võis arvestada suurel määral teiste kohapealsete ringkondade toetust. Eesti ja Liivi kubermangu *linnakodanike* keskel valitses juba sajandi esimesest poolest saadik rahulolematus aadli vastu, kes oli hävitanud suurema

osa linlaste privileege. Uuendustesse suhtusid pooldavalt ka *vaimulikud*, kellede läbisaamine võimutseva aadliga polnud tihti kuigi hea ja kes rohkem kui aadel oli valgustussajandi ideedest mõjustatud ning olid valmis pärisorjuse kaotamiseks kaasa aitama.

Mõned kirikuõpetajad kirjutasid isegi uuendusi nõudvaid raamatuid. Üks esimesi teerajajaid sel alal oli Torma õpetaja Johann Georg Eisen v. *Schwarzenberg*.

Eiseni vabameelse väljaastumise põhjust tuleb küll otsida mitte ainult tolleaegsete vooludega kaasamineku püüdest, vaid ka sagedaist kokkupõrkeist oma kihelkonna *mõisnikega* — küll palga mittesaamise, küll mõisnike süüdistuste pärast, nagu oleks just tema talurahva rõhuja, ja mitte mõisnik.

Mõnel korral Peterburis käies olid Eisenil tekkinud sidemed keisrikojaga. Pärast Baltimaa-reisi tegi Katariina Eisenile ülesandeks koostada kirjeldus Liivimaa talupoegade seisukorra ja selle lahedamaksmuutmise võimaluste üle. Katariina lootis selle teose kaudu valmistada soodsat pinda välismaailmas ja ka siinse rüütelkonna ees oma kavatsuste tarvis. Eiseni käsikiri ilmus anonüümselt trükis a. 1764. See oli esimene valgustusmeelne traktaat „Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus Liivimaal sisseseatud pärisorjusest". Eisen peab pärisorjust säärasel kujul, nagu see esineb Liivimaal, kahjulikuks mitte ainult aadlile, vaid ka *linnadele* ja *riigile*. Laiskus, hooletus, joomine, varastamine — kõik sellised pahed rahvastiku kõige arvukamas osas kasvavat pärisorjuse tagajärjel. Need takistavat igasugust edu põllunduses ja halvavat *riigimajandust*. Elavalt kirjeldab Eisen pärisorjuse varjukülgi, talurahva üle jõu käivaid koormusi, omandiõiguse puudumist, raskeid elutingimusi jne. Talurahva isiklikule sõltuvusele maaomanikust tuleb kohe piir panna. Edasi nõuab Eisen talupoegadele päritava *kasutamisõiguse* kindlustamist taludele ning teotegemise asendamist raharendiga.

Eisen v. Schwarzenbergi pärisorjusevastane teos ei jäänud ainsaks. Aastal 1786 ilmus Laiuse kirikuõpetajalt Heinrich Johann

v. Jannault sama tendentsiga raamat. Eriti suuri laineid lõi aga a. 1796 ilmunud suurem teos viljaka kirjaniku, kirikuõpetaja poja *Garlieb Merkeli* sulest. Merkel, kes oli saanud vaimset virgutust eriti Voltaire'i ja Rousseau õpetustest, käsitles siinseid olusid teoses *Lätlased, eriti filosoofilise sajandi lõpul.* Kirglik vaimustus, millega autor esineb talurahva õiguste kaitsjana, kirjeldades kujukalt alandatud seisukorda, põhjustas teose ärakeelamise, ja ainult suurte raskustega tungisid need trükiread avalikkuse ette. Ometi suutis raamat hiljemini köita ka uue tsaari Aleksander I huvi ning süvendada veendumust, et *uuendused* Eesti ja Liivi kubermangu põllunduses ning talurahva olukorras on paratamatud.

143. **Eraseadused.** Samuti leidus mõisnike endi keskel isikuid, kes taipasid talupojakaitse vajadust ja asusid talurahva olukorra parandamisele.

Esimesena otsustas uuenduste teele asuda Liivimaa rüütelkonna nõunik parun Carl *Schoultz.* Juba a. 1764, s. o. samal aastal, millal ilmus Eisen v. Schwarzenbergi teos, jagas Schoultz Liivimaa lätipoolses osas paari mõisa (Aiskraukle ja Rimana) talupoegadele välja lätikeelseid raamatuid, millega ta kehtestas oma talurahva juures *eraseaduse.* Nimetatud seadus ei erinenud kuigi palju rootsiaegseist kaitsemäärustest talurahva suhtes, ent tähendas oma-aja kohta siiski ootamatut pööret. Schoultz võttis eraseadusega enda peale kohustuse — mitte ühtki talupoega mõisa piiridest põhjuseta välja ajada. Talumaa pidi küll endiselt jääma mõisa omandiks, kuid talu jäi talupoja kätte, kes seda tohtis edasi *pärandada.* Ka tohtis talupoeg vallasvara omandada piiramatult. Lisateopäevi võis nõuda ainult tasu eest. Ka ei tohtinud talupoega müüa väljapoole mõisa piire ilma müüdava nõusolekuta.

Schoultz kutsus ka teisi mõisnikke üles järgnema tema eeskujule ja laskis seepärast oma eraseaduse ilmuda trükis ka saksakeelses väljaandes. Oma kihutustööd mõisnike keskel põhjendas ta eriti kolme asjaoluga: piiramatu pärisorjuse ebainim-

likkusega, majandusliku kahjulikkusega ja tarbega mitte jätta algatust reformimisel riigivõimule.

Üksikuid eraseaduste väljaandeid leidus XVIII sajandi viimsel aastakümnel ka Eestimaa rüütelkonnas. Kõige kaugemale neist läks P. Fr. v. *Löwis of Menari* poolt Kandle mõisas kehtestatud seadus a. 1801 (täiendatud 1804. a.), mis võimaldas talupoegadel korraliku käitumise järel teatava arvu aastate pärast saada isiklikult täiesti *vabaks*.

Üldiselt jäid sellised „õigused" siiski harvadeks juhtumeiks, et nende mõju talupoegadele polnud kuigi oluline. Siiski nad panid mõtte liikuma ja aktiviseerisid ühiskonda talupoegade huvides.

144. **Liivimaa 1765. a. talurahva-kaitsemääruste saamislugu.** Schoultzi eraseaduste, samuti nagu Eisen v. Schwarzenbergi kirjutuste kaudu tahtis Katariina II ette valmistada talupoegade küsimuse käsitlemist juba laiemas ulatuses. Aastal 1765 laskis ta kindralkuberner *George Browne'i* kaudu teatada Liivimaa maapäevale, et keisrinna on veendunud Liivimaa talurahva raskes olukorras ja nõuab uuendusi.

Browne esitas a. 1765 *Liivimaa maapäevale* rea ettepanekuid talurahva majandusliku ja õigusliku seisukorra parandamiseks. Neis nõuti teokohustuste piiramist, talupoegadele omandiõigust vallasvarale ja humaansemat käitumist talupoegade karistamisel ja müümisel.

Browne'i ettepanekule vastas esialgu maapäev, et süüdistused mõisnike vastu on tugevasti liialdatud, sest maapäev ise juba vaatab põlgusega sellele, kui talupoegi kurnates ei peeta silmas „ökonoomilise tarkuse reegleid".

Browne vastas sellele, et talurahvaseaduse mittevastuvõtmise korral pannakse see keisrinna poolt *mõisnike nõusolekuta* ikkagi kehtima. Vabameelsemate mõisnike tahtel otsustas nüüd maapäev teha uuendus-ettepanekuid, mis ka toimus. Kindralkuberner redigeeris valminud ettepanekud ümber „positiivseiks määrusteks" ja kinnitas need 12. aprillil 1765. Talurahvas sai

määrustest teada kiriku kaudu, kus kuulutati, et rüütelkond on andnud uued korraldused „isaliku kingitusena".

145. **1765. a. määruste sisu.** 1765. a. „positiivsed määrused" annavad Liivimaa talurahvale õiguse omada vallasvara. Ka kodukari-õigust piirati vitsa- ja kepihoopide arvu suhtes. Isegi kaevata tohtisid talupojad oma pärishärra peale. Teoorjust normiti sel teel, et mõisnikud pidid 1. augustiks 1765 teatama, kui suuri koormusi nad nõuavad oma talupoegkonnalt. Mis läks üle selle, kuulus tasu alla. Avalikkusele jäeti siiski ette toomata otsus, et talupoegi edaspidi ei müüda avalikel turgudel ja kubermangust väljapoole ega lahutata enam üksteisest abielupooli.

Talupoja olukorra suhtes need määrused tähistavad ometi pöördepunkti: *aadli poliitiline osatähtsus hakkas nõrgenema* ja valgustusaja vaadete juures ei lasknud pärisorjus end sisuliselt kuidagi põhjendada. Aadel pidi tarvitusele võtma kõik abinõud, et pidurdada riigivõimu tungi maaomavalitsuse tegevusse.

146. **Asehalduskorra sisseseadmine. Mõisade päriseks-andmine.** Energilisemaid samme astus Katariina II-se valitsus Baltikumi tihedamaks liitmiseks Vene riigiga. Katariina II-le ei meeldinud siinse rüütelkonna eriprivileegid ja Venemaast erinev seisuslik autonoomia, samuti ka mitte vene aadliringkondadele, kellele Katariina toetus. Nii algabki maaomavalitsuse — kui venestamise ja assimileerimise tõrje vahendi — ümberkorraldamine panslavismi huvides.

Aastal 1783 Venemaal kehtestatud kubermangukorralduse eeskujul loodi Eesti- ja Liivimaal eriline *asehalduskond* (Statthalterschaft). Selle muudatuse kaudu kaotati osa siinseist asutustest, osa aga muudeti ümber. Ühte asehalduskonda liideti senised Eesti ja Liivi kubermang, kusjuures need jaotati kaheks — Riia ja Tallinna provintsiks. Edasi lahutati administratiivvõim kohtuvõimust, loodi kubermanguvalitsus, eriline üldine hoolekandekolleegium, millele allutati koolid (välja arvatud rahvakool maal), vaestemajad ja vanglad. Eriti valusasti puudutas rüütelkonda maapäevade õiguste ja ülesannete jaotamine

kreisikonventide (Riia provintsil 9, Tallinna omal 5) vahel, kuhu edaspidi pääsid aadli kõrval ka mitteaadli soost mõisnikud.

Aadel leppis uue korraga, mis tunduvalt vähendas maapäevade kaalu ja tõstis keskvalitsusest sõltuvate ametnike oma, üksnes seetõttu, et tal tuli valida selle ja hirmsama pahe — mõisade konfiskeerimise — vahel. Valdusõiguste revisjonil selgus, et paljudel mõisnikel puudub mõisade valdamiseks seaduslik alus. Ent Katariina II otsustas siiski mitte teostada kroonu feodaalseid õigusi mõisade kaasvaldusele, vaid tõotas koguni kõik mõisad *pärisomandiks* anda, — mis toimuski a. 1783. Vastutasuks nõudis valitsejanna uue asehalduskorralduse vastuvõtmist ja uute korraliste maksude tasumist.

147. **Pearaha-rahutused.** Asehalduskorra ja loodavate uute ametikohtadega koos tuli meie maale ka kaks uut maksu: üheks neist oli *pearahamaks* — 70 kopikat aastas igalt talupoja meeshingelt. Viimane tuli tasuda talupojal endal mõisavalitsuse kaudu. Ainult talupoja maksujõuetuse korral pidi mõis tasuma tema eest pearaha, kuid sai vastutasuks õiguse nõuda talupojalt teopäevi. Talurahva keskel aga tekkis Liivimaal siin-seal käärimisi. Kohati peeti uut maksu mõisnike kavaluseks. Teisal levis vaade, et pearaha maksmisega on talurahval lõppenud kõik muud kohustused mõisa vastu. Siin-seal kujunesid rahutused, mille mahasurumiseks läks vaja isegi sõjaväe abi.

148. **Asehalduskorra lõpp. Rüütelkonna uus poliitika.** Asehalduskorra kestus ei olnud pikk. Katariina II järglase Paul I (1796—1801) juures leidsid Katariina sammud vähe poolehoidu, ja uue valitseja esimeseks tööks oli asehalduskorra kaotamine ning Balti rüütelkondade seisusliku omavalitsuse uuesti jaluldamine. Mõisnikud pidid omalt poolt vaid nõustuma sõdurite andmisega talupoegade seast Vene väeteenistuse tarvis.

Aadli ridades süvendas asehaldusaeg arusaamist, et Vene valitsust ei veena osutamine aadli privileegidele. Tuli võtta tarvitusele hoopis teisi abinõusid omade ja maa huvide kaitseks. Seejuures kujunes üheks paljukasutatavaks abinõuks *etterutta-*

mine. Rüütelkonna maapäev võttis enda kätte Peterburi ringkonnis kavatsetud ning õukonna läheduses olevate aadlike kaudu teatavaks saanud seaduste algatamise ja koostamise. Koostades neid maapäevil võis rüütelkond hädavajalike möönduste kõrval valitsuse uuenduspoliitikale kaitsta küllaltki ka oma kasu ja ühtlasi pidurdada keskvalitsuse aktiviteeti Eesti- ja Liivimaa suhtes.

149. **Talurahva küsimus Balti maapäeval.** Katariina II-se vahelesegamist kartes asusid 1790-ndail aastail Liivi- ja Eestimaa maapäev uuesti arutama talupoegade olukorra parandamise küsimust. Kartus, et talupoegade seisundi parandamise algatus kohalike mõisnike käest ära läheb, tugevdas balti aadli uuendusmeelset erakonda. Seetõttu läks Liivimaa maapäeval (1797) läbi talurahva-kaitseseaduse projekt ja Eestimaa maapäev määras a. 1795 kindlaks talurahvakaitse sihtjooned. Tegelikku tulu polnud talupojal kummagi maapäeva otsuseist, sest Katariina II-le järgnenud tagurliku Paul I ajal jäi liivimaalaste projekt seaduseks kinnitamata, eestimaalaste omä avalikult välja kuulutamata. Nii võttis mõisnikkond algatuse talupoegade olukorra parandamise suhtes enda kätte, et seega Vene keskvalitsust Baltimaadest eemal hoida ja ta assimileerimispoliitikat paralüüsida.

Talupoegade küsimus XIX s. algul.

150. **Talupoegade olukorra parandamise põhjus.** Aleksander I valitsuse algul püsis Eesti- ja Liivimaal möödunud sajandi raske majanduslik olukord. Mõisnike võlakoorem kasvas osalt luksusliku elu, osalt väga halbade *krediiditingimuste* tõttu. Mõisnike võlad olid võrdlemisi lühiajalised ja nende eest maksetav protsendimäär kõrge. Mõned *ikaldusaastad* XVIII ja XIX s. vahetusel panid suure osa mõisnikest väga raskesse majanduslikku seisukorda. Olukorra kergendamist lootsid Eestimaa mõisnikud vastastikuse krediitkassa asutamisest, mille jaluleaitami-

seks oli aga hädasti vaja suuremat toetust riigilt. Mõisamajanduslikes huvides otsustati kehtima panna talurahva-kaitseseadus. Viimane pidi ühtlasi looma riigivalitsuse ringkonnis vajalikud eeldused krediidi küsimuse lahendamiseks. Kehtestatud kaitseseadusel (1802) polnud kuigi suurt tegelikku väärtust Eestimaa talurahvale, sest see kandis peamiselt *deklaratiivset* iseloomu, uuenduste lubamist. Palju olulisem oli seejuures fakt, et kohalikud vabameelsemad mõisnikud võtsid initsiatiivi talurahva olukorra parandamises enda kätte.

151. **Mõisnike krediitkassa asutamine.** Eriti häid tulemusi andis regulatiivi vastuvõtmine krediidi küsimuses. Veel samal aastal kinnitas keiser Eestimaa mõisnike *krediitkassa põhikirja*. Riigi poolt finantseeriti uut rahaasutust pikaajalise laenuga ja varsti hakkas ta aadli juhtimisel tööle — abistama pankrotis olevaid mõisnikke.

152. **Liivimaa 1804. a. talurahva-kaitseseaduse saamiskäik.** Eestimaa rüütelkonna edukus oma majanduslike raskuste korraldamisel andis hoogu uuendusmeelseile ka Liivimaa rüütelkonnas. Siingi vajas aadel krediitkassat, mille ellukutsumiseks oli vajalik keisri poolehoid.

Aastal 1802 juhtisid keisri tähelepanu uue talurahvaseaduse vajadusele liberaalse aadli juht *Fr. v. Sivers* ja Tartu ülikooli rektor *G. Fr. v. Parrot*. Varsti tegigi Aleksander I Parrotile ülesandeks moodustada komisjon mõnest vabameelsemast mõisnikust uue *talurahvaseaduse* koostamiseks. Ka Sivers sai selle komisjoni liikmeks. Ühtlasi avaldas keiser omaltki poolt reformi soove. Sama küsimuse otsustamiseks kokkukutsutud Liivimaa maapäev a. 1803 (veebruaris ja märtsis) oli väga *tormiline*, sest nii uuendusmeelsed kui ka alalhoidlikud püüdsid oma seisukohti kaitsta suure ägedusega. Lõpuks vaatas talurahvaseaduse eelnõu läbi keisri poolt nimetatud uus komisjon, ja 20. II 1804 kinnitas keiser *Liivimaa talurahvaseaduse* komitee poolt esitatud kujul lõplikult. Aastal 1809 täiendati seadust mõnede uute paragrahvide lisamisega.

153. **1804. a. talurahvaseaduse sisu.** Liivimaa 1804. a. talurahva-kaitseseadus on üks *radikaalsemaid,* mis Baltimaades teostati. See andis talupojale teataval määral ka isiklikke õigusi. Talupoeg jäi maa külge seotuks, kuid teda ei tohitud müüa ega võõrandada. Erandeiks olid mõisateenijad ja maata-inimesed. Ka kaotati mõisnike vahelesegamisõigus talupoegade abiellumise puhul.

Majanduslikul alal tunnustati talupoja omandiõigust *vallasvarale* ning *pärandatavat valdusõigust oma talu suhtes.* Talust võidi peremees välja tõsta kahel juhul: kui ta ei majanda korralikult oma talu ega täida oma kohustusi mõisa vastu või kui mõis vajas maad põllupinna suurendamiseks. Kuid mõlemal puhul pidi mõisnik hankima vastava otsuse valla- ja kihelkonnakohtult.

Igasugused talude kohustused mõisa vastu pidi kooskõlastatama maa suuruse ja väärtusega ning selliseina kindlaksmääratult kantama *vakuraamatuisse.* Selle läbiviimiseks moodustati erilised *revisjonikomisjonid,* mis a. 1809 ühendati üheks üldiseks revisjoni- ja maamõõtmiskomisjoniks.

Talupoja õigusliku seisundi parandamiseks loodi uus *kohtukorraldus,* mis tegi õigusemõistmise otstarbekamaks. Ühtlasi piirati ka mõisniku kodukari-õigust.

154. **1804. a. kaitseseaduse tegelikud tulemused.** 1804. a. talurahva-kaitseseadus pakkus talupojale kaugelt rohkem kaitset võrreldes 1765. a. määrustega. Kuid talupoegi ei suutnud see siiski täieliselt rahuldada.

Pahe seisnes selles, et seaduse peaeesmärk — talurahva koormuste kergendamine — jäi tegelikult teostamata. Koormused stabiliseeriti küll, kuid võrdlemisi kõrgeina. Lõppeks oli järelevalve 1804. a. kaitseseaduse täitmise suhtes *väga nõrk,* mis tuli kahjuks talupoegadele.

Aastal 1809 lisandati 1804. a. seadusele täiendusparagrahvid, mis halvendasid maata-inimeste seisukorda. Sulaste palkade suhtes pandi kehtima kindlad normid ning vallakohtule anti

õigus sulaseid vajaduse järgi talude vahel jagada. Sellega püüti suurendada talude koormuste kandevõimet.

Seisukorra muutis halvemaks maamõõtmise ajal tekkinud *järsk murrang* põllumajanduslikus konjunktuuris. Venemaa ühinemine kontinentaalblokaadiga katkestas vilja väljaveo Venemaalt, mille tagajärjel langesid mõisade müügisaaduste, nii vilja kui ka piirituse *hinnad* poole võrra. Samal ajal ostukaupade hinnad tõusid. Lisaks majanduslikule surutusele tuli meie maal kanda erakordseid koormusi ühenduses Napoleoni-aegsete sõdadega a. 1809 ja 1812. Üldisest konjunktuurist tekkinud raskused tuli suuremal määral kanda talupoegadel.

Ei saa aga jätta mainimata, et 1804. a. talurahva-kaitseseadus ei jäänud siiski mõjuta. Ta pakkus õiguslikku kaitset talupojale ning hoidis ärkvel nii mõisnikke kui ka keskvalitsust. Tegelikult vähenes mõisnike kodukari-õigus, mis vähendas teravusi mõisniku ja talupoja vahelisis suhteis. Eriti tähtis talumajanduse seisukohalt oli aga *pärandatav valdusõigus oma talu* suhtes, mida varem talupojal ei olnud.

155. **Eestimaa 1804. a. talurahvaseaduse kujunemine.** Liivimaa talurahva-kaitseseaduse teostamine mõjustas kaudselt ka *Eestimaa* agraaruuenduste käiku. Uue seadusega oli Liivimaa rüütelkond Eestimaa omast tunduvalt ette jõudnud. Nüüd asus Eestimaa maapäev ise teostama uuendusi ja valis komisjoni regulatiivi väljatöötamiseks, mille ülesandeks oli talurahva olukorra kindlustamine. 1804. a. *maapäeval* võeti Eestimaa regulatiiv ägedate vaidluste järel vastu ja kinnitati samal aastal keisri poolt.

156. **Talurahvaseaduse sisuline külg.** Uue seadusega jäi Eesti ala talupoegade seisund *halvemaks* Liivimaa omast. Küll toonitati uuesti talupoja õigust vallasvara omamisel ja õigust mõisnike peale kaevata, ent nii isiklikud õigused kui ka omandiõigus olid kitsamad Liivimaa talupoegade omadest. Siin võis mõisnik talupoegi müüa ka ilma maata ja neid omavoliliselt mõisa võtta. Talupojal polnud õigust kinnisvara omandada. Ka ei takistanud uued määrused talupoja väljatõstmist oma talust.

Samuti jäi halvemaks talupoja õiguslik kaitse. Eestimaa kaitseseaduse järgi oli kohtukorraldus mõisnikule tunduvalt soodsam kui Liivimaal. Ka kodukari-õigus oli mõisnikul siin suurem: ta võis talupoega karistada kuni 30 kepihoobiga.

Maa üldist hindamist ja koormuste kooskõlastamist maa väärtusega ei võetud ette, mispärast vakuraamatud ei suutnud oma ülesannet täita.

157. **Talurahva rahutused Eestimaal 1805. a.** 1804. a. kaitseseaduse väljakuulutamine tekitas Eestimaa talupoegade hulgas mitmel pool ärevust ja *rahutusi*. Põhjusi selleks oli mitmesuguseid. Olles osalt tuttavad Liivimaa regulatiiviga, oldi pettunud Eestimaa talurahvaseaduse ebamäärasest ning kasinast sisust.

Käärimine Kose-Uuemõisas sai alguse teoliste tõrkumisest *öise rehepeksmise* vastu. Rahutuste likvideerimiseks kutsuti kohale sõjaväge, kellega talupoegadel tekkis kokkupõrge. Kose talupoegade mässukatse äratas suurt tähelepanu mõisnikkonnas ja Peterburis.

VAIMNE ELU XVIII SAJANDIL EESTIS.

Kirik ja usuelu.

158. **Luteri kiriku õiguslik olukord.** Meie kodumaa minek Vene valitsuse alla ei toonud mainimisväärseid muudatusi *luteri kiriku* õiguslikus olukorras. Evangeeliumi-usule kindlustati täieline puutumatus Eesti- ja Liivimaal. Luteri kirikud siin jäid võrdlemisi *autonoomseiks* asutusteks. Suured ei olnud muudatused ka kirikuvalitsuse struktuuris. See jäi enamvähem samaks, mis oli Rootsi ajal.

159. **Kiriklikku usukuulutamist halvavad nähtused.** Hoolimata suurtest õigustest oli luteri kiriku olukord Vene aja algul üsna vilets — nii tööjõu kui ka hoonete poolest. Siiski edenes õige ruttu tühjade kirikute täitmine *uute pastoritega*. Kuid hädaolukorras ametisse seatud õpetajad jätsid palju soovida nii oma usuteaduslikult ettevalmistuselt kui ka elukombeilt. 50 aasta jooksul pidi Liivimaa konsistoorium — hoolimata leplikust suhtumisest õpetajaisse — *kõrvaldama* ametist 30 õpetajat, rääkimata noomitustest ja muist väiksemaist karistustest. Ametist kõrvaldamise põhjuseks olid sellised pahed, nagu liigjoomine, abielurikkumine, talupoegade toores kohtlemine jms.

Üsna aeglaselt paranes *õpetajaskonna* koosseis. Samuti visa oli kaduma ka kirikute majanduslik viletsus. Veel a. 1739, seega umbes 30 aastat pärast Põhjasõda, selgus kirikuvisitatsioonil Liivimaal, et enamik kirikuid on väga lagunenud ja mitmel pool kirikumaad ikka veel tagasi saamata mõisnikelt, kes need sõjaolukorras või hiljemini olid võtnud oma kasutusse.

Kuid isegi siis, kui äärmised väärnähtused kirikuelust kadusid, ei muutunud õpetajate evangeeliumi-kuulutamine kuigi viljakaks. Selleks oli mitmesuguseid põhjusi. Õpetajad ei suutnud end sisse tunda pärisorjade olukorda. Tihti ei osanud nad korralikult rahvakeeltki. Vastumeelt oli talupoegadele ka pastorite komme — alati õigustada ja kiita mõisnike tegevust.

160. **Maailmavaatelised voolud kirikus: ortodokslus, pietism ja ratsionalism.** Samad maailmavaatelised voolud, mis levisid Lääne-Euroopa, eriti Saksamaa usuteadlaste keskel XVIII s., kajastusid meiegi kodumaal. Sajandi esimesel poolel valitses Balti õpetajaskonnas ortodokslik-luterlik vool. Selle kõrval avaldas tugevat mõju ka pietistlik vool, mis levis eriti 30-ndail ja 40-ndail aastail. Sajandi keskpaiku, eriti aga teisel poolel, leidis rohkesti pooldajaid ratsionalistlik mõistuseusk. *Ortodokslik* vool rõhutas kõigi usupuhastaja eluajal väljakujunenud kiriklike dogmade tähtsust. Nende tunnustamises ja teadmises nähti peateed õndsusele. *Pietistid* seevastu arvasid, et õige ning

elav ristiusk ei seisne mitte dogmade teadmises, vaid vagades tunnetes ja tegelikus ligimesearmastuses. Nad uskusid, et peale oma tahte avaldamise ajaloos Kristuse ja prohvetite kaudu ilmutab Jumal praegugi oma soove ärganud hingedele vagades elamustes. *Ratsionalistlik* teoloogia nägi ristiusu tuuma mõistuspärases kõlblusõpetuses. Imesid ja üliloomulikke prohvetikuulutusi ratsionalistid eitasid ja arvasid, et puhta mõistuse abil võib jõuda samadele kõlbelistele tõdedele, mida õpetas Kristus. Seega hindasid nad veel vähem Jumala tahte ilmutust ajaloos kui pietistid. Nad nägid Jumala käskude täitmist mõistlikus elus, nii nagu pietistid leidsid seda härdas ja tundeküllases elus. Kõigil neil vooludel oli pooldajaid meie õpetajaskonnas, kuid ei ühed ega teised suutnud kuigi palju korda saata rahva usuelu kristlikumaks muutmiseks.

161. **Vennastekoguduse liikumine.** Palju rohkem vastukaja talupoegade hulgas leidis XVIII s. hernhuudi ehk *vennastekoguduse liikumine*. Pietistliku vagaduse viimine rahva hulka, mis hästi ei õnnestunud pietistlikel õpetajail, läks korda hernhuudi-vendadel. Aastal 1729 saabusid Saksamaalt Liivimaale esimesed vennastekoguduste kuulutajad ja jäid peatuma Volmari mõisa kindraliproua juurde. Aastal 1736 külastas vennastekoguduse juht krahv Zinzendorf isiklikult Liivi- ja Eestimaad ja võeti siin suure vaimustusega vastu. Tähtsamaiks hernhuutlaste keskusteks kujunesid Volmari mõis Läti alal ja Krüüdneri mõis Tartumaal Eesti alal.

Vendade lihtsus, talupoegade sõbralik kohtlemine ja salapärasus õpetuses, kui nad kõnelesid näiteks *Talle* kannatustest või Jumala armu ja valgustuse väljavalamisest, haaras talurahva tundeid ja tegi nad talupoegadele sümpaatseks.

Nagu vennaste õpetuse sisuline külg, nii meeldis talupoegadele nende *koguduse võrdlemisi rahvapärane korralduski*. Seisuse, elukutse ja rahvuse vahedest hoolimata oli igal vennal õigus *kaasa rääkida* ja *hääletada* koguduse asjus ning kõik kohad koguduses olid talle lahti, kui ta oli vaid küllalt tark ning

vaga. Siin võis rahvas pisutki teostada *omavalitsust*. Vennastekoguduse kaudu tundis talupoeg end seotud ühiseks pereks naaberkihelkondade vendadega, isegi veel rohkem — vagadega muudelgi maadel. Muidugi tõstis selline tunne pärisorja iseteadvust. Neil põhjusil levis uus liikumine kiiresti. Hernhuudi liikumise kõlbeline tähtsus oli õige suur. Seal, kus vennaste mõju levis, vähenesid kuriteod. Saaremaal näiteks ei teata aastail 1740—1745 kohta ainustki kriminaalsüütegu.

Vennastekogudusel oli küllalt poolehoidjaid ka kirikhärrade keskel, kuid paljud olid neist siiski uue usuliikumise vastu. Viimaste arvates ei pidanud vennad küllalt lugu ametlikust luteri kirikust ja usuteaduslikest teadmistest, vaid hindasid liialt oma isiklikke ilmutusi ja südamehäält.

Vennastekoguduse vastaste mõju oli üsna suur. Aastal 1748 *keelati hernhuutlaste* töö Eesti- ja Liivimaal ja keelatuks jäi see aastani 1764. Saksamaalt tulnud „vennad" saadeti maalt välja, mõned hernhuudi-sõbralikud pastorid vangistati. Paariks aastakümneks muutus uus liikumine põrandaaluseks.

Koolid ja kirjandus.

162. **Kooliolud maal.** Veel raskema hoobi kui kirikuelule andis Põhjasõda meie *rahvakoolile*. Aastal 1713 leidus Liivimaal 20 kihelkonna kohta ainult üks kool — ja sealgi oli ainult 8 õpilast. Koolimaad olid mõisnikud enamasti eneste kätte kiskunud ega tahtnud neid tagasi anda. Et mõisnikud ei tahtnud kanda koolidega seotud kulusid ja nende asutamise sundust polnud, siis kasvas koolide arv visalt.

XVIII s. 30-ndaist aastaist alates saab kooliküsimus siiski suurema tähelepanu osaliseks. Nimelt hakkab kirikuvalitsus nüüd üha rohkem nõudma esimest korda armulaualkäijailt lugemisoskust. Seda omandasid lapsed kas *kodus* või köstrikoolis. Kohati olid *köstrikoolil* kindlad ruumid, teisal aga rändas kös-

ter külast külasse, õpetades lugemist kord siin, kord seal. Kuid nüüdki jäid paljud lapsed ilma väikseimastki kooliharidusest. Koolisundus puudus — ja paljud vanemad ei tahtnud lapsi kooli saata, sest nad võisid töö juures neile abiks olla. Tihti asetses aga köstrikool lapse asukohast liig kaugel.

Suuremat edu koolikäsimuses märkame alles 60-ndail aastail. Aastal 1765 otsustab *Liivimaa maapäev*, et igas kihelkonnas peab olema köstri- ja kihelkonnakool ja igas mõisas, mis üle 5 adramaa suur, — mõisa- või külakool. Pandi kehtima *koolisundus* kõigi laste kohta, kellele vanemad kodus ei suutnud lugemist ega katekismust õpetada. Kontrolli teostamine laste õpetamise üle jäi kirikuõpetajate hoolde.

Samuti hakati *Eestimaal* 1760-ndate aastate lõpul asutama külakoole. Siin aga toimus nende rajamine veelgi aeglasemalt kui Liivimaal. XVIII s. lõpul oli üle veerandi Eestimaa kihelkondi ilma ühegi koolita.

Asutatud koolide olukord jättis soovida nii ruumide kui ka õpetajate pedagoogilise taseme poolest. Kooli õppekava nii küla- kui ka kihelkonnakoolis oli halb: piirduti piiblilugudega, katekismuse ja kirikulaulude lugemise ja õppimisega. Kirjutamise ja arvutamisega ei tutvustatud talulapsi üldse.

163. **Linnakoolid.** Rutem kui maakoolid kosusid Põhjasõjas saadud lõõkidest linnakoolid. Nende korraldus jäi asehalduskorra sisseseadmiseni umbes niisamasuguseks kui Rootsi ajal. Igal linnal oli võrdlemisi palju ütelda oma kooliolude korraldamise suhtes. Asehalduskorra ajal (1784) allutati linna- ja kõrgemad koolid üldisele hoolekandekolleegiumile, ka korraldati koolid mõnevõrra ümber ja anti neile uued nimed. *Gümnaasium* jäeti alles ainult Tallinna kui kubermangulinna. Samaväärse koolina tegutses Tallinnas ka toomkool. Muudes linnades võeti koolidevõrku *pea-* ja *alam-rahvakoolid*. Peale mainitud koolide leidus XVIII s. teisel poolel meie linnades tütarlastekoole ja rida erikoole, nn. „nurgakoole". Alamais rahvakooles ja nurgakooles õppis väga palju eestlasi, nende arv kõrgemais linna-

kooles aga oli väike. Ikka veel jäi tõsisem haridus meie kodumaal ülemkihi eesõiguseks.

164. **Kirjandus.** Üheks takistuseks rahvahariduse edendamisel oli *eestikeelsete raamatute* vähesus. XVIII s. ilmus eesti keeles ainult 220 raamatut ja brošüüri[1]. Needki ei suutnud sisult pakkuda rahvale palju. Suure osa neist raamatuist moodustasid väikesed kalendrid, milledest kõige vanem oli määratud 1780. ja 1781. aasta tarvis. Tähtsaimaks raamatuks vaimuliku kirjanduse alal oli a. 1739 ilmunud *Piiblitõlke* esimene trükk. Samal aastal ilmus Piibliga ühes ka esimene eestikeelne vaimulik juturaamat *Hanso ja Mardi jut*, ja a. 1766 tähistab eestikeelse ajakirjanduse algust. Nimelt hakkas tol aastal Põltsamaal ilmuma ajakiri *Lühike õppetus mis sees mõnned head rohhud ning nouud teäda antakse*. Pärisorjuse-sajandisse langevad seega meie jutukirjanduse, ajakirjanduse ja populaarteadusliku kirjanduse esimesed alged, samuti kui eestlaste esimene sügavam tutvumine ristiusuga vennastekoguduse kaudu. Seepärast omab XVIII s., hoolimata pärisorjusest, küllaltki suurt tähtsust meie kultuuriloos.

EESTI TALURAHVA VABANEMINE PÄRISORJUSEST.

Vabastamise põhjused ja käik.

165. **Talurahva rahulolematus seniste talurahvaseadustega.** Aastail 1804—1805 antud talurahvaseadused ei rahuldanud ei

[1] Võrdluseks meie-ajaga võiks tähendada, et näit. 1934. a. jooksul ilmus eesti keeles 1372 raamatut ja brošüüri, s. o. ühe aastaga umbes 6 korda rohkem kui kogu XVIII s. kestel.

talupoegi, ei mõisnikke ega riigivalitsust. Kõige rohkem kannatasid küll talupojad. *Koormused*, mis Eestimaal vakuraamatusse üles tähendati ilma talumaad mõõtmata ja hindamata, olid enamasti kõrged. Liivimaal, kus talurahvaseadus nõudis talumaade hindamist enne koormuste kindlaksmääramist, venis talupoja kohustuste kooskõlastamine maa väärtusega väga pikale. *Maahindamine* viidi lõpule alles aastaks 1823. Kuni maahindamiseni nõuti talupoegadelt koormusi XVIII s. maahinnete alusel või koguni umbkaudse äranägemise järgi.

Talurahva seisukorda raskendasid *nälja-aastad* (1807 ja 1808), mõningate vajalike tarbeainete, näiteks soolahinna tõus kontinentaalblokaadi tagajärjel ning suuremate Vene vägede toitmine ja majutamine meie kodumaal a. 1812. Samal ajal langes viljahind *kontinentaalblokaadi* mõjul. Rahulolematust kogu maal süvendasid kuulujutud, et mõisnikud olevat uue seaduse ära moonutanud ja uued vakuraamatud polevat sisse seatud keisri, vaid mõisahärrade soovil.

166. **Mõisnike rahulolematus.** Samuti nagu talupojad, polnud uute seadustega rahul ka suur osa mõisnikke, ja nende rahulolematute arv kasvas aastast aastasse. Uued seadused ei võimaldanud küllalt vabalt suurendada mõisa sissetulekuid. *Mõisapõlde* ei võinud härra enam laiendada talupõldude arvel, samuti ei tohtinud ta omavoliliselt *tegu* suurendada. Seal, kus Liivimaal oli maahindamine alles teostamata, panid mõisnikud küll esialgu talupoegadele suuri kohustusi, kuid seadus nõudis, et nad maksaksid talupoegadele kahjutasu, kui ametlikul maahindamisel selgub, et mõisnik on talumaa ja teomäärad hinnanud liig kõrgelt. Sellist *kahjutasumaksmist* kartsid paljud mõisnikud, ning mõisnikkond püüdis korduvalt valitsust mõjutada, et viimane kustutaks nende võlad talupoegadele.

167. **Adam Smithi ja Preisi talupoegade vabastamise mõju.** Neist kammitsaist, mida mõisnik tundis olevat asetatud oma tulundusele, tõotas väljapääsu Adam Smithi poolt propageeritud *vabamajanduslik kord*. Smith nõudis majanduselus igasu-

guse sunnikorralduse ja iganenud eesõiguste kaotamist. Tööandja ja töövõtja, maaomaniku ja maarentniku vahekorda pidi korraldama ainult vaba kokkulepe. Adam Smithi ideede ja paljude teiste asjaolude mõjul vabastati XVIII ja XIX s. murrangul mitmel pool *Euroopas* talupojad pärisorjusest. Euroopas teostunud reformide ja vabamajanduslike ideede mõjul hakati ka Vene valitsevais ringkonnis üha rohkem huvi tundma talupoegade vabastamise vastu. Vabameelse Aleksander I ajal avardusid võimalused küsimuste arutamiseks trükisõnas. Venemaal pärisorjuse vastu kirjutavad autorid leidsid, et talupojad tuleb vabastada, kuid talu maa tuleb kuulutada mõisniku omaks.

Ühtlasi võtsid balti mõisnikud, tutvudes uute majandusteaduslike ideedega, initsiatiivi talupoegade vabastamise küsimuses enda kätte ja toimisid enamvähem *Preisi* eeskujul. Aegamööda hakkas kasvama nende arv, kes leidsid, 1) et pärisorjus on oma aja üle elanud, 2) et *talupoegade vabastamine* oleks mõisnikele tulus, kui talumaad läheksid kõik mõisniku valdusse.

Samuti ei olnud Vene valitsus rahul a. 1804 loodud olukorraga. Eriti ei meeldinud Peterburis Eestimaa talurahvaseadus kui liig *tagasihoidlik uuendustega* ja *ebamääraselt sõnastatud.* Aleksander I oli selle kinnitanud tingimusel, et seadusel tehtaks edaspidi parandusi.

Talurahva rahutused juhtisid nii vabameelsemate mõisnike kui ka võimude tähelepanu mainitud seaduse puudustele. Korduvalt võrreldi seda Liivimaa talurahvaseadusega ja leiti, et ta kaitseb talupoegi palju vähem.

168. **Pärisorjuse kaotamine Eestimaal (1816).** Aastal 1810 tõstiski maapäev üles talupoegade täielise *vabastamise mõtte,* milleks aitas kaasa tahe pääseda kulukast maahindamisest ja teha talumaa piiramatuks eraomandiks. Peterburis suhtuti vabastamiskavatsusse heatahtlikult. 1811. a. maapäev võttis vastu vabastamise üldised põhimõtted, millede alusel Tallinnas hakkas seadust välja töötama komisjon, millesse kuulusid nii keisri poolt nimetatud kui ka maapäeva poolt valitud liikmed.

Alles 23. mail (4. juunil) 1816 kinnitas keiser uue seaduse, mis oli varem maapäeva poolt heaks kiidetud. *Eestimaa Tallorahva Seädmissed* andsid talupoegadele *isikliku priiuse*, kuid vastutasuks pidid talupojad loobuma *maast*. „Alles a. 1816 viidi lõpule maa vallutamine saksa rüütlite läbi," ütelnud tabavalt uue vabastamisseaduse kohta üks seadusekomitee liige.

169. **Pärisorjuse kaotamine Liivimaal (1819).** Pärisorjuse kaotamine naaberkubermangudes kehutas ka Liivimaa aadlit küsimuse üle tõsiselt järele mõtlema. 1817. a. suvel algas elav mõtetevahetus pärisorjuse kaotamise üle trükisõnas, mis kestis umbes aasta aega. Peaaegu kõik autorid olid talupoegadele isikliku vabaduse andmise poolt; vaieldi aga peamiselt selle üle, kas rajada mõisniku ja talupoja vahekord täiesti vabalepingu alusele või anda talupoegade kaitseks mõningaid kaitsemäärusi, näiteks pärandatav õigus oma talu kasutada kohustuste korraliku täitmise korral.

Eriti aktiivselt nõudis talurahva vabastamist Samson v. *Himmelstierna*, kes oli omaaegse Liivimaa silmapaistvamaid juriste ja kes juba 1804. a. seaduse valmimisel oli etendanud tähtsat osa.

Küsimuse arutamisel 1818. a. maapäeval tuli aga kuuldavale opositsioonilisi hääli talurahva vabastamise vastu. Leidus küllaltki saadikuid, kellede arvates 1804. a. seadus, mis koguulatuses ei olnud veel mõjule pääsnudki — poolelioleva maahindamise tõttu, olevat kasulik nii mõisnikele kui ka talupoegadele. Asi kujunes siiski teisiti, milleks kaasa aitas kindralkuberner *Paulucci*, kes soovitas talupoegade vabastamist. Maapäev otsustaski nüüd Liivimaa talurahva kuulutada isiklikult vabaks. Seaduseelnõu väljatöötamiseks valiti maapäeva poolt komisjon, mille liikmed kinnitas ametisse keiser. Sama aasta detsembris võttis *maapäev* seaduseelnõu vastu ja keisri poolt kinnitati see 1819. a. Järgmisel aastal ilmus seadus eestikeelses tõlkes *Livlandima Tallorahva Seäduss* ning kuulutati talurahvale pidulikult välja.

Saaremaa rüütelkonna soovil pandi sama seadus mõningate lisanditega kehtima ka Saaremaal.

Vabastamisseaduste sisu ja elluviimine.

170. **Põhialused.** Üldised *põhimõtted* olid nii Eestimaa kui ka Liivimaa talurahvaseaduses *samad*, nimelt 1) isikliku vabaduse andmine talupoegadele, 2) kogu küla maa tunnustamine mõisnike piiramatuks eraomandiks, 3) vaba kokkulepe mõisnike ja talupoegade vahelistes majanduslikes vahekordades. Renditingimused ei allunud mingeile kitsendustele, või olgu siis, et Liivimaa talurahvaseadus keelas ära rendilepingud pikemaks kui 50 aastaks, et vältida sunnismaisuse tekkimist. Kuid neid põhimõtteid ei teostanud uus seadus kaugeltki kohe täies ulatuses. Talupoegade täielise *liiklemisvabaduse* saamine võttis veel võrdlemisi palju aega. Liiklemiskitsendused pandi kehtima selleks, et tööjõu pakkumine mõisnikule püsiks suur. Alles jäi ka *kodukari-õigus*. Samuti talupoegade omavalitsus ja kohus jäid uute seaduste järgi mõisnike mõju ja järelevalve alla.

171. **Kogukondliku omavalitsuse korraldus.** Oli täiesti loomulik, et uued seadused andsid talupojaseisusele — nagu *teistelegi vabadele* seisustele — kogukondliku omavalitsuse, mille ametnike valimisest võtsid osa kõik täisealised mehed kogukonnas. Kuid kogukonnad jäid *mõisniku järelevalve* ja *hooldamise alla*. Nii Eesti- kui ka Liivimaal jagati talurahvas mõisade järgi kogukondadesse.

Kogukonna asju juhtisid kolmeks aastaks valitud ametnikud: Eestimaal talitaja ja kolm „nõuandjat meest“ ehk „eestkostjat“, Liivimaal kaks „vöörmündrit“. Kogukonna-ametnikud valvasid selle järele, et kogukonnas ei rikutaks seadusi, et talupojad täidaksid oma kohustusi mõisa vastu, et kroonu (ja ka rüütelkond) saaks kätte oma seaduslikud maksud ja nekrutid. Maksude ja nekrutite andmise eest oli vastutav kogukond kui tervik,

samuti hoolitsesid kogukonnaliikmed ühiselt haigete ja vaeste eest ning kogusid vilja magasiaita, kust seda häda korral anti abivajajaile. Kogukondade hooleks oli ka rahvakoolide ülalpidamine.

Varem olid mõisnikud kohustatud abistama talupoegi näljahäda ja muude looduslike õnnetuste korral, samuti hoolitsema muidu viletsusse sattunud inimeste eest oma mõisa piirkonnas. Pärisorjuse kadumisega kadusid ka sellised mõisniku feodaalkohustused.

172. **Kohtu- ja politseikorraldus.** Suureks jäi ülemkihi mõju ka kohtu asjus. Mida kõrgem oli talupoegade kohtuasutus, seda rohkem oli aadli soost liikmeid. Eestimaal polnud üldse kohut, kus oleksid kohtunikeks olnud ainult talupojad ilma mõisnikeeta; Liivimaal olid selleks ainult alamad kohtud—kogukonnakohtud.

Eestimaal oli kohtukorraldus järgmine: alamaks astmeks igas kihelkonnas oli *kogukonnakohus*, millele järgnes kreisikohus ja ülem-maakohus, kus puudusid talupoegadest kohtunikud täiesti.

Liivimaal oli alamaks kohtuinstantsiks *vallakohus*, mille liikmed valiti kogukonnaliikmete hulgast, kuid kuulusid mõisniku kinnitamisele. Vallakohtu järele valvas kohalik mõisavalitsus. Teise astme kohtuks oli kihelkonnakohus. Kolmanda astme kohtuna järgnes sellele kreisikohus. Mainitud kohtuasutustest võtsid osa ka talupoegadest kohtunikud. Täiesti aga puudusid nad Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade departemangus, mis oli talupoegadele revisjonikohtu viimseks instantsiks.

Politseivõimu teostasid Eestimaal alama astmena kogukonnatalitajad, kes allusid mõisapolitseile. Mõisapolitsei omakorda allus kihelkonnapolitseile ja haagikohtunikele. Liivimaal oli esimese astme politseiasutuseks kogukonnakohus, sellele järgnesid mõisapolitsei ja kihelkonna- ja sillakohtud.

Talupoegade vabastamine ei toonud veel kodukari-õiguse kaotamist. Mõisnik võis oma äranägemise järgi talupoegi karistada, kui need tööl olles oma kohustusi korralikult ei täitnud

või muul viisil korda rikkusid. Kuid ihunuhtluse lubatud ülemmäär ei tõusnud kummaski kubermangus nüüd enam üle 15 kepihoobi meestele või 30 vitsahoobi Eestimaal ja 15 vitsahoobi Liivimaal naistele, lastele ja kehaliselt nõrkadele meestele. Ka võis mõisnik Liivimaal määrata süüalusele kaks päeva aresti.

Talurahva vabastamine toimus järk-järgult, mitte korraga. Talurahvaseadusi ei kuulutatud välja nende kinnitamisaastail, vaid Eestimaal a. 1817 ja Liivimaal a. 1820. Seaduste väljakuulutamisega ei saanud talurahvas veel vabaks. Esimesed kolm aastat pärast vabastusseaduste väljakuulutamist kuulusid nii Eesti- kui ka Liivimaal ettevalmistuste tegemiseks pärisorjuse kaotamiseks. Sellele järgnes *järk-järguline vabastamine,* mis Eestimaal kestis 14 aastat, jõudes lõpule alles a. 1831. Liivimaal toimub pärisorjuse kadumine rutemini. Peremehed astusid uude õiguslikku olukorda kahes osas: esimene a. 1823 ja teine a. 1824. Teenijad said vabaduse a. 1825 ja 1826.

Kuid nn. vabade talupoegade *liiklemisvõimalused* jäid piiratuks. Juba talupoegade asumine ühest kogukonnast teise võis toimuda ainult kogukonna ja mõisahärra loal. Loa ja uude kohta asumiseks vajaliku *passi* aga said talupojad ainult siis, kui neil polnud mõisnikule ega kogukonnale mingit võlga. Veel enam oli raskendatud pääsmine linnadesse.

Eestimaa talupojad võisid kohalikesse linnadesse asuda ainult siis, kui kubermangu meeshingede koguarv ulatub 120 000-ni. Väljapoole kubermangu piire aga võis rännata siis, kui see arv ületas 140 000. Kubermangust väljarändamiseks oli vaja kuberneri ja rüütelkonna peamehe poolt ühiselt antud passi.

Liivimaal avanes a. 1832 talurahvale õigus vabalt liigelda kubermangu piires. Linna asumiseks aga oli vaja hankida luba sealselt raelt. Kuid kubermangu piirid jäid talupoegadele endiselt suletuks.

173. **1816. ja 1819. a. seaduse üldhinnang.** Eesti talupoegkonna pärisorjusest vabastamise seadusel olid kindlad negatiiv-

sed ja positiivsed tagajärjed. Koos pärisorjusest vabastamisega jäi talupoeg ilma ka mitmesuguseist õigustest. Ta ei tohtinud enam vaadata talumaale kui *omale maale*, ta ei tohtinud ka oma metsavajadust vabalt rahuldada olemasolevaist metsadest nagu seni. Talupoja lahutamine maast ja muutmine *lühiajaliseks rentnikuks* tegi ta tuleviku väljavaated lootusetuks. Tol ajal ei tuntud veel meie-aja tõekspidamist, et vaba ning iseseisev põllupidaja-maaomanik on rahva ja *rassi eluallikaks (Darrè)*. Et maa rentijaid oli palju, siis kasvas iseendast teorent.

Teiselt poolt oli eesti talupoja vabastamisel pärisorjusest rida positiivseid tagajärgi. Ühes isikliku vabadusega ja liiklemisvõimaluste avardumisega kasvas talupojal inimväärtustunne. Teiseks võis talupoeg koguda endale vara ja kindlustada end majanduslikult. Kolmandaks võis talupoeg oma tööjõudu ja oskusi ning teadmisi rakendada teistel tööaladel — vastavalt aja- ja turunõudeile. Üldiselt võttes hakkas talupoja iseteadvus kasvama, mis virgutas teda järjekindlale loovale tööle, millest oli tulu kogu põllumajandusele.

Nii oli Eesti- ja Liivimaa talurahva küsimuses kaugelt *ette jõudnud Venemaast*, kus valitses raske pärisorjus veel ligi 40 aastat.

TEORENDI-AEGNE MAJANDUSELU.

Püüd mõisamajandust intensiivistada.

174. **Põhjused ja tõukejõud põllunduslikeks uuendusteks.** Teorendiaja esimesed aastakümned kujunesid meie mõisadele majanduslikult üsna *ebasoodsaiks*. Viljahinnad, mis pärast

Napoleoni-sõdade lõppu olid mõne aasta üsna kõrged, hakkasid kahekümnendail aastail kiiresti *alanema*, langedes umbes poole peale endisest. Hiljem osutasid viljahinnad küll teatavat tõusu, kuid ei saavutanud kaugeltki endist taset. Viljahindade langemisel oli mitu põhjust, milledest kõige tähtsam ja püsivam oli *uute tootlusviiside* tarvituseletulek põllumajanduses. Euroopa mandri suurmaapidamises levis üha rohkem *Norfolk'i* ehk *viljavahelduse süsteem*, mis nõudis kolmeväljasüsteemi asemele suurema vaheldusega külvikorda, uute viljasortide kasvatuselevõtmist, otstarbekohasemaid väetamisviise ning karjanduse ja põllunduse tihedamat sidumist, kusjuures karjasööta kasvatatakse põldudel ja suurenenud karjasõnnikut kasutatakse omakorda edukalt põldude väetamiseks. Saksamaal propageeris eriti edukalt ning loodusteaduslikult põhjendatult uut süsteemi *Albrecht Thaer* († 1828), kelle teosed said varakult tuttavaks meiegi mõisnikkonnas. Kõikjal, kus levis uus, ratsionaalsem põlluharimisviis, kasvas saagi kogum põllupinnalt. Mõned maad, kes varem vedasid vilja sisse, muutusid nüüd vilja väljaveomaadeks, nende seas ka Rootsimaa, kuhu seni Baltimaadest oli veetud suuri hulki vilju. Viljaeksporti Inglismaale aga takistasid kõrged sisseveotollid.

Koos viljahindadega langesid *piiritusehinnad*, milleks omakorda kaasa aitas Vene sisemaa viinavabrikute kõvenev konkurents.

Teravilja- ja viinahinna langus mõjus väga raskesti mõisamajapidamistesse, mis varemini olid *võlgadega üle koormatud*. Paljud mõisad läksid haamri alla.

Väljapääsmiseks tekkinud raskustest otsisid mõisnikud uusi sissetuleku-allikaid. Mõisade tulukust püüti suurendada teravilja *külvipindala laiendades*, aga ka rõhku pannes seni puudunud majandusalade viljelemisele.

Uute tuluallikate leidmiseks aitas tunduvalt kaasa mõisnike *haridustaseme tõus*. Aastal 1802 uuesti avatud Tartu ülikool tihendas nende sidemeid Lääne-Euroopaga, mõisnike põllun-

duslikud seltsid[1] tutvustasid oma väljaandeis ja koosolekuil neid uuemate vooludega agronoomias. Kõik see ei jäänud mõjuta meie tegelikus põllumajanduses.

175. **Külvipindala laiendamine.** Üheks äraproovitud võtteks majanduslike raskuste vastu oli aadlil külvipindala laiendamine. Seda katsuti teostada nüüdki — nii *talumaade mõisastamise* kui ka *uudismaa ülesharimise* teel. Mõnikord asusid talud mõisale nii lähedal, et oli otse võimatu suurendada mõisapõlde — nendega talusid liitmata. Eriti esines selliseid juhtumeid Eestimaal. Muidugi oli mõisnikul majanduslikult ka hulga kasulikum olemasolevaid põlde mõisaga liita, kui et suure tööjõukuluga lasta põlluks harida metsamaid. Kuigi esineb juhtumeid, kus teorendi ajal *mõisastati* terved külad, ometi polnud kogu maa seisukohalt mõisastatud talumaade pindala suur.

Üheks mõjuvaks põhjuseks, miks Liivimaal mõisastati vähe talumaid, olid sealse mõisnike krediitkassa laenutingimused. Krediitkassast saadud laenu eest oli kindlustuseks mõis. Mõisa hinnates arvestas krediitkassa aga ühe-adramaa-talupojale väljarenditud maad umbes kolm korda kallimaks kui sama ühiku mõisa enda harida jäänud maad. Selline rendile antud maa kallimaks hindamine pidurdas talumaade mõisastamist.

Kõige öeldu tõttu pidi mõis rohkem rõhku panema *uudismaade* ülesharimisele. Eestimaal kasvas teravilja-külvipindala mõisa- ja talumail a. 1880—1845 29% võrra sajandi algul olemasolnud külvipindalast. Tunduv pidi olema külvipindala kasvamine ka Liivimaal.

176. **Kartulikasvatus.** Vähemalt samal määral kui teraviljapõldude laiendamine suurendas mõisade tulukust *kartulikasvatuse levik* a. 1820—1840. Lääne-Euroopas kasvatati kartulit üsna palju juba XVIII s. teisel poolel; meil levib ta suuremal määral alles nüüd.

---

[1] Liivimaa Üldkasulik Sotsieteet (asut. a. 1796) ja Eestimaa Põllumajanduslik Ühing (asut. a. 1839).

Kartul andis samalt maatükilt mitu korda rohkem saaki kui teravili, kuid ta harimiseks ei kulunud tol ajal, kui teraviljapõldudel veel masinad ei töötanud, palju rohkem tööjõudu; pealegi lasksid kartulikasvatusega seotud tööd end paigutada hästi nii, et need ei langenud kokku muude tööhooaegadega.

Kartulit võidi tulusalt kasutada viinapõletamiseks, lammaste söötmiseks ja ka toiduks inimestele. Tolleaegsed põlluteadlased olid väga vaimustatud kartulikasvatuse tulukusest. Seepärast on täiesti loomulik kartulikasvatuse hoogus levik teoorjuse esimesil aastakümneil[1].

177. **Viinapõletamine.** Viinaturu olukord, mis oli teorendiaja algul meie mõisadele üsna halb, hakkas *paranema kolmekümnendail aastail*. Viinaajamine muutus jälle tasuvaks. Põhjused olid siin mitmesugused. Viinahinnad tõusid Vene turul, kartuli kasutamine viinapõletamiseks ja ajakohaste viinaköökide muretsemine vähendasid tootmiskulusid, samuti vähenesid transpordikulud Sise-Venemaale, sest sinna lubati nüüd vedada puhast piiritust 50%-lise viina asemel.

Meie *kodumaalgi* müüdi sadu tuhandeid pangi viina alkoholitarvitajaile, siin eriti kõrge hinna eest, et summutada liigjoomist. Liivimaa maapäev määras 1830-ndail aastail kindlaks *minimaalhinna* maakõrtsidest ja viinakeldreist müüdavale viinale, ja see hind oli 3 korda kallim sellest, mida mõisnikud said Vene valitsuse viinahangete puhul.

Viinapõletamise osatähtsus mõisamajapidamises oli üsna suur. Vist palju ei liialda ajaloolased, kelle arvates 1840-ndail aastail põletati viinaks mõisade teraviljasaagist Liivimaal ⅓, Eestimaal ½ ja peaaegu kogu kartulisaak.

Märksa väiksema tähtsusega kui viinaajamine oli mõisamajanduse seisukohalt *õllekeetmine*, millega varustati ainult sisemaist turgu.

---

[1] Kui Eestimaal oli kartulisaak a. 1809 umbes 17 000 setverti, siis a. 1842 oli see juba umbes 346 000 setverti ja Liivimaal samal aastal 770 000 setverti.

178. **Härgade nuumamine.** Viina- ja õlleajamisel järelejäävat praaka hakati üha rohkem kasutama *nuumloomade* pidamiseks. Viimaseid turustati peamiselt hoogsasti kasvavas Peterburis.

Et meie kodumaal puudusid veel raudteed, siis võttis härgade transport pealinna väga kaua aega. Näiteks Tudulinnast karja ajamine Peterburi kestis tervelt kaks nädalat. Saatjate raisatud teopäevile lisandusid öömaja- ja muud teekulud. Transpordiraskuste tõttu langes nuumkarja pidamise tasuvus turust kaugemal üsna tugevasti. Seepärast tegeldigi nuumkarja pidamisega peamiselt Kirde-Eesti mõisades (Viru- ja Tartumaal).

179. **Linakasvatus.** Üsna tähtsat osa meie teoorjusaegses majanduselus etendas *linakasvatus*, sest nõudmine lina järele oli kogu XIX s. esimesel poolel elav. Viljahindade kriis oli jällegi selleks ergutavaks teguriks, mis juhtis mõisnike tähelepanu linale kui tuluallikale. Et lina on põllupinna suhtes õige nõudlik, siis ei muutunud linakasvatus ülemaaliselt tähtsaks, vaid edenes ainult teatavais piirkonnis, nii *Lõuna-Eestis* Viljandimaal, Võrumaal ja Pärnumaal, Põhja-Eestis Vigala ümbruses. Tunduvalt kergendas linatoodangu tõstmist mõisadele seik, et linaharimisega seotud tööd lasksid end suurelt osalt paigutada väljapoole teraviljakasvatusega seotud tööhooaegu.

180. **Meriinolammaste pidamine.** Majanduslikust kriisist väljapääsu otsisid mõisnikud tihti ka *meriinolammaste* kasvatamise kaudu. XIX s. algul oli nõudmine peenvillasaaduste järele muutunud nii suureks, et Euroopa vanim villakasvatusmaa Inglismaa ei suutnud enam rahuldada turu nõudeid. Seepärast levis XIX s. esimesel veerandil meriinolammaste pidamine ka mandril Lääne- ja Kesk-Euroopas. Meil hakkas peenvillalammaste kasvatus hoogu minema *kahekümnendail* aastail. Esialgu tõi lammaste pidamine suuri kasusid. Eluslambad ja -oinad müüdi kõrge hinna eest neisse mõisadesse kodu- ja Venemaal, kus kari oli alles asutamisel; kalevivabrikud Kärdlas, Sindis, Tartus ja Riias maksid villa eest head hinda. Seetõttu kasvas kiiresti lammaste arv.

Neljakümnendail aastail saavutas lambakasvatamine oma *haripunkti.* Siis algas langus. Villahindade kõrgkonjunktuur maailmaturul möödus, sest villatootmine asumail ja sissevedu sealt kasvas mitmekordseks, viljahinnad tõusid — ja lammaste söötmine muutus vähetasuvaks. Kui uute karjade soetamine peatus, siis ei saadud senise hinnaga müüa ka suguloomi. Mõnel vihmasel suvel laastasid haigused lambakarju, nii et hukkusid tihti pooled endisest peade arvust. Suur osa lambakasvatusse mahutatud kapitali läks kaotsi.

181. **Ristikheinakasvatus.** Et peenvillalambad ei leppinud hariliku heinaga, siis hakati nende tarvis üha rohkem külvama *ristikheina.* Ristikheinakasvatamine levis varsti ka neisse mõisadesse, kus lambaid ei kasvatatud.

Ristikheina koristamine põllult nõudis umbes 6 korda vähem tööpäevi kui vastava kaalu aruheinte kokkupanek. Seepärast oli eriti tulus ristikheinakasvatamine neis mõisades, kus heinamaad olid halvavõitu ja mõisast kaugel. See ongi üheks põhjuseks, miks ristikheinakasvatus levis rohkem Põhja- kui Lõuna-Eestis.

182. **Kolmeväljasüsteem hakkab pragunema.** Uute põllukultuuride levides ei võinud senine külvikord jääda muutmata. Hoopis loobuda senisest kolmeväljasüsteemist (kus põllul vaheldusid talvvili, suvivili, kesa) oli mõisnikul raske, sest selle süsteemi kohaselt olid sajandite jooksul kujunenud kindlaks tööajad nii mõisas kui ka talus. Kuni teorent kestis, oli raske tuua siia muudatusi. Seepärast jätsid mõisnikud põhijoones kolmeväljasüsteemi alles, ainult kogu kesa ei jäetud nüüd enam kesaks, vaid osa sellest võeti uute kultuuride alla. Nii tekkis mingi moonutatud kolmeväljasüsteem, millelt siirduti selgejoonelisele *mitmeväljasüsteemile* alles raharendi tulekul.

183. **Tegurid, mis pidurdasid mõisamajapidamise intensiivistamist.** Mitmesuguste põllunduslike uuenduste tõttu kerkis mõisade müügisaaduste kogum *umbes 40—50% võrra.* Kuid võlgadega koormatud mõisade majanduslik olukord jäi nüüdki tihti

raskeks ja mõisade hinnad madalaks. Majanduslikust surutusest pääsmiseks oleksid mõisad veelgi pidanud suurendama oma saagikogumit. Aga kasvavaile püüdeile astus ette rida takistusi.

Üks neist oli *kapitalipuudus* mõisades. Krediitkassad ei tahtnud laenutada mõisnikele rohkem kui $^2/_3$ mõisa koguväärtuse ulatuses. Juba endistelt põlvedelt pärinevad laenud olid küllaltki rõhuvad, uuenduste teostamine mõisamajapidamises nõudis aga suuremaid kapitalimahutusi. Palju kulu võttis ka meriinolambakarja soetamine ja sellele hoonete ehitamine.

Teorendi paaril esimesel aastakümnel andis end mõisades eriti tunda tööjõu puudus. Aastast 1790 kuni a. 1820 valitses meie kodumaal *rahvaarvu kasvus terav seisak*. Teiseks püüdis suur osa maarahvast kiratsedes elatuda vabadikena talude äärmail, ilma et oleksid läinud endid taludesse sulaseiks pakkuma. Talusulaste vähesuse tõttu oli ka mõisnikel raske teorenti suurendada.

Teorendi-aegne talumajandus.

184. **Põllumajanduslikud uuendused tungivad taludesse visalt.** Teorendi ajal suurenes tunduvalt mitte ainult mõisa, vaid ka *talude põllupindala*. Kuid möödus hulk aega, enne kui uued viljasordid hakkasid tungima taludesse. Alles kolme- ja neljakümnendail aastail hakkavad üksikud talud oma väljadel ruumi andma kartuleile. Seni oli neid kasvatatud ainult pisut aianurgas. Alles *sajandi keskpaiku* muutub kartulikasvatamine talupõldudel võrdlemisi üldiseks. Veel visamini levis ristikheinakasvatus. Ainult Põhja-Eestis oli kohati *ristikheina* levimine võrdlemisi hoogus. Lõuna-Eestis oli alasid, kus taludes levis üsna kiiresti linakasvatus (eriti Mulgimaal), kohati isegi rohkem kui mõisades. Kohati leidus talupoegi, kes linu kasvatades harrastasid otse röövmajapidamist. Nad rentisid mõne talu, külvasid poole põldudest lina täis — ja mõne aasta pärast, kui lina oli maa täiesti ära kurnanud, rentisid uue talu. Säärase nähtuse

vastu võitlemiseks pidid mõisnikud mõnel pool rendilepingus kindlaks määrama lina külvipindala.

Üldiselt peab ütlema, et uued põllukultuurid levisid taludes aeglaselt ja teraviljakasvatus püsis endiselt domineerival seisukohal. Samuti ei näita *karjapidamine* taludes mainimisväärset edu. Kariloomade vähese arvu põhjuseks oli mõnel pool heinamaade vähesus, teisal tööjõu puudus nende harimiseks; üsna sageli aga lihtsalt talumehe hirm, et mõisnik tõstab rendi väga kõrgele, kui ta taludes näeb rohkemal arvul korralikult toidetud loomi.

Põllumajanduslik *inventar* püsis endiselt mannetu. Tarvitusel olid ikka veel harkader, karu- ja pakkäke, täiesti puust valmistatud vankrid ja muud pärisorjusajast tuttavad tööriistad. Alles teorendiaja lõpu poole hakkavad jõukamad peremehed endile soetama parematüübilisi põllutööriistu. Mitmel pool tehakse raudpulkadega äkkeid, puust harkadra asemele tekib *raudpöördader, nn.* „Saksamaa sahk". Rohkem kui nimetatud uuematüübilised põllutööriistad levisid rautatud *veoriistad* — reed ja vankrid. Käsiteldaval ajajärgul jäid need siiski enamasti jõukamate talupoegade asjadeks, — kehvemais taludes püsisid endiselt viletsad riistad, kohati peaaegu kogu XIX sajandi.

185. **Talupoegade kohustused mõisa vastu kasvavad.** Nagu nägime, ulatusid agronoomilised uuendused taludesse üsna aegamisi ja vähesel määral. Uus põllutulunduslik süsteem, lüües läbi ainult mõisas, ei toonud talupoegadele otseselt kasu, vaid pigemini raskusi. Seni oli tööpinge võrdlemisi lõtv neil teopäevil, mis langesid väljapoole teraviljakasvatusega seotud hooajatöid; nüüd aga tekkis juurde hulk uusi tööhooaegu — seoses kartuli-, lina-, ristikheina- ja peenvillalammaste-kasvatamisega. Seepärast kasvas teomeeste töökoorem. Et teomehi laisklemast takistada, seoti tihti aja järgi määratud tööd tükitööga: teatava aja jooksul pidi tehtud olema kindel hulk tööd. Tunduvalt suurenes nüüd nende teopäevade arv, millal teomees pidi mõisale andma oma täie tööjõu. Et mõisniku ja talupoja vahel valitses

vabalepingu vahekord, siis püüdsid mõisnikud suurendada teopäevade arvugi. Talusulaste palgad püsisid teorendi ajal võrdlemisi kõrged, ja suurema arvu teoliste väljasaatmine oleks taludele olnud tihti ruineerivaks lisakoormuseks. Seepärast püüti esmajoones *intensiivistada teomeeste tööd*.

186. **Talupoja elustandard.** Teo- ja loonusrendi kõrged määrad, oskamatu põlluharimine ei lasknud talurahva elustandardil teorendi ajal tõusta. Talurahva vabastamine ei avaldanud esialgu mingit mõju talude üldmajanduslikule olukorrale.

Vaba võistlus ei ergutanud suuremate kapitalide mahutamist tallu, sest oli karta, et talu tootvuse tõusule järgneb *rendi tõus*, — kui ta koguni sellest ette ei rutta. Sissetuleku ülejääke paigutati pigemini „sukasäärde" või mõisnike krediitkassasse kui tallu. 1840. a. paiku oli Eestimaa talupoegadel *hoiusummasid* rahaasutustes ja eraisikute käes 200 000 hõberubla ümber ja teist niipalju raha hoiti kodus „sukasääres". Liivimaa kui jõukama maaosa talupoegade säästetud summad olid kõrgemadki. Need rahalised kapitalid ei etendanud mingit osa talude tootvuse tõstmisel, sest neid selleks ei kasutatud.

Üldiselt oli talurahvas võrdlemisi *vaene*. Toitlus jäi esialgu pärisorjusaegsega võrreldes peaaegu samaks. Tähtsaimaks roaks oli ikka aganaleib ja mõningail talvekuudel ka soolaliha. Uudusena teoorjusaegses menüüs leiame mõnesuguseid *kartuliroogi*, nagu kartulikörti, kartuliputru, samuti suuremal määral silku.

Samal ajal on aga riietuses, töö- ja tarberiistade juures märgata ilutunde tõusu. *Riietusesemed* (eriti naiste omad) muutuvad värviküllasemaks, ornamendirikkamaks. Rohkem kaunistusi esineb nüüd ka töö- ja tarberiistadel. Nende ilustamisviisidki on mitmekesistunud. Esemete kaunistamisel esineb nüüd sageli kirjade sissepõletamist või mitmevärvilise puu kasutamist, — ei piirduta ainult kirjade sisselõikamisega nagu pärisorjuse ajal. Suurem hoolitsemine riietuse ja tarberiistade välimuse eest peaks osutama talupoegade enesetunde ja lootuste tõusu, võrreldes teo- ja pärisorjusajaga.

Kuigi vabadus polnud talurahvale toonud täielist hüvaolu, oli ometi tekkinud *tunne*, et olukorrad võivad muutuda, et senine feodaalne kord pole midagi igavesti püsivat. Peale teatud optimismi tõusu õhutas ilu eest hoolitsema kindlasti ka *vallasvara-omandiõiguse* parem kindlustamine talurahvaseaduse läbi.

Teorendi kriis.

187. **Rahulolematus talurendiga.** 1816. ja 1819. a. seaduse tagajärjed ei täitnud ei mõisnike ega talupoegade lootusi. *Mõisnike* poolt oodatud tormijooksu *renditaludele* ei tulnud ei teorendi algul ega lõpu poole, millal küll rahvaarv kasvas jõudsasti. Nagu teame, ei suurenenud koos rahva juurdekasvuga kuigi palju talusulaste arv ning seega mõisa võimalused tõsta teopäevi. Samuti ei muutunud paremaks teoliste *tööloomad* ega *tööriistad*. Neil juhtumeil, kui mõisnik kruvis rendimäära liig kõrgele, pankroteerusid talud kergesti. Seega läks mõisal jälle teopäevi kaotsi. Või peremehed, kasutades suurenevat liiklemisvabadust, otsisid *uut* kodu mõnes teises mõisas. Tühjaksjäänud talu täitmine polnud tihti lihtne, sest mõisnikul polnud võimu sinna sunniviisil maatamehi elama panna.

Teiseks ei olnud talupojad teoorjusega kaugeltki rahul. Rahulolematuseks andis põhjust see kindlusetus, mis ikka ähvardas talupoja majapidamist. Lühiajaliste lepingute tõttu pidi talupoeg alatihti kartma, et teonorme tõstetakse või ta koguni kohast välja aetakse, et see rentida teisele või liita mõisamaaga. Selline kindlusetus langetas tööindu ja huvi oma koha vastu. Ka oli talurahvasse tekkinud *veendumus*, et agraarseadused on muudetavad ja neid ka muudetakse. Seda veendumust kinnitasid kuuldused talupoegade soodsamast seisundist lääne- ja lõunapoolseis maades, mis levisid talurahva hulgas. Aastakümneid kestnud raskustest hoolimata jäi talurahvas ootama paremaid aegu. See lootus *aina tõusis*, kui pikkamööda kasvas

koos talurahva haridusega ja liiklemisvabadusega talupoja enda *inimväärtuse tunne*.

188. **Reaktsioonilised ja edumeelsed muutuste-taotlused.** Rahulolematus tekkinud olukorraga sundis mõisnikke mõtlema 1816. ja 1819. a. seaduse *revideerimisele*. Kuidas seda teha, selles küsimuses läksid balti aadli arvamused lahku.

Ühelt poolt soovitati osalist tagasipöördumist sajandi algul valitsenud olukorrale, teiselt poolt aga senisest julgemat edasiminekut vabamajanduse ja rahamajanduse suunas. *Alalhoidlikud* tahtsid osaliselt tagasi pöörduda sunnismaisuse juurde. Mõisa piirest oleks nende arvates pidanud lahkuda lubama ainult sellist „lahtist rahvast", kes sulasena talus või mõisas on teatava aja ära teeninud. Seega loodeti tööjõu pakkumise elavnemist. Samuti tahtsid alalhoidlikud ära keelata talude mõisastamise, sest see — kuigi harva esinedes — mõjus veelgi halvemini talupoegade töötahtele kui lepingute sage ülesütlemine.

Teiselt poolt nõudsid *liberaalsed mõisnikud* teorendisüsteemist loobumist, üleminekut *raharendile* ja *talude müümist*. Taluperemeestelt raha saades oleks mõis seda võinud kasulikult investeerida ning raha eest tööjõudu palgates vabaneda sõltuvusest taludest ja üldiselt kindlaks kujunenud teopäevadest. Suuremaks raskuseks liberaalide kava teostamisel oli rahavähesus mõisnike ja talupoegade juures. Lõppeks jäid nende seisukohad siiski tooniandvaks.

189. **Talupoegade rahutused a. 1841.** Aastal 1840 tabas Eestit raske viljaikaldus, mis jälle kord õhutas talupoegade kibestustunde üsna hõõguvaks. Aastal 1841 hakkas *Liivimaal*, esmalt Läti osas, levima kuuldus, et keiser jagab talupoegadele Lõuna-Venemaal maad. Lätist — ja varsti ka Lõuna-Eestist — hakkas talupoegi kogunema Riiga informatsiooni saamiseks. Arvatavasti oli selle kõmu peapõhjuseks juutide väljarändamine Lõuna-Venemaale.

Riias koheldi talupoegi esialgu humaanselt. Neile selgitati maasaamise lootusetust ja käsiti kodukohta tagasi pöörduda.

Kogukondadele oli teatatud ja kirikuis ette loetud kuberneri patent, milles maasaamise kuuldused ümber lükati. Õnnetuil lõunamaale-ihkajail tekkis aga kontakt kreeka-katoliku usu piiskopi *Irinarh*'iga, kes Riiga ilmunud talupoegi kohtles lahkesti ja püüdis äratada neis muljet, nagu oleks just tema õige vahendaja talurahva ja Vene keskvalitsuse vahel. Nüüd hakkasid talupojad suuri hulgi pöörduma Irinarhi poole.

Rahva rahustamiseks korraldas *kindralkuberner von der Pahlen* 1841. a. augustis ringreisi mööda ärevamaid maakondi ja manitses rahvast rahule. Kuid ärevus ei vaibunud, vaid aina kasvas, minnes paiguti isegi kokkupõrkeini sõdurite ja rahutute talupoegade vahel (nii Pühajärvel ja mujal).

Alles kui piiskop Irinarh Riiast välja saadeti, umbes 10 000 meest lisavägesid maale tuli ja sõjakohtud Tartus, Valgas ja Riias tegevusse astusid, rahunes maa. Sõjakohtu poolt karistati kuni 1841. a. lõpuni üle saja talupoja.

190. **Usuvahetuslik liikumine Lõuna-Eestis a. 1845—48.** Aastal 1841 ei soodustanud Vene valitsusvõimud siirdumist kreeka-katoliku usku, sest see püüe esines koos talupoegade rahutustega, millede vastu valitsus pidi võitlema. Kuid pärast ärevuse vaibumist maal hakati vaikselt tegema ettevalmistusi *uue usu levitamiseks* pärisrahva keskel. Pihkva vaimulikus seminaris hakati õpetama eesti ja läti keelt ja kõige hädavajalikumad kirikuraamatud tõlgiti eesti ja läti keelde. Aastal 1845 asus Riia uus piiskop *Filaret* õigeusu aktiivsele levitamisele. Aeg oli selleks eriti soodus, sest a. 1844 eriti ja üsna suurel määral ka a. 1845 olid olnud rängad *ikaldusaastad*, millede tagajärjel palju loomi ja inimesi suri toidupuudusse. On tavaliseks nähtuseks, et viletsusaegadel leiavad uued *religioossed voolud* kergesti pinda.

Eriti loodeti kreeka-õigeusult igasuguseid paremusi, nagu „hingemaa" saamist, teorendist ja pearahast vabanemist jne. Usuvahetuslik liikumine algas Lõuna-Eestis 1845. a. suvel Võrumaal. Siit levis see varsti Tartumaale ja aasta lõpu poole ka

Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaale. Kuigi ametlikes teadaandeis üldiselt kinnitati, et usuvahetusega koos ei saada mingeid majanduslikke soodustusi, ometi ei tahtnud talupojad nii kergesti loobuda oma õnneunelmaist.

Neljakümnendate aastate lõpul algas rahva hulgas kainenemine. Ent liikumise tulemusena oli ligi 17% lõuna-eestlastest vahetanud väheste aastate jooksul oma usu ja üle maa levinud päris tihe veneõigeusu-koguduste võrk.

Uued agraarseadused. Aadel pooldab talude päriseksostmist.

191. **Liivimaa 1849. a. talurahvaseaduse saamislugu.** 1841. a. talurahva rahutused tõmbasid endile nii rüütelkonna kui ka keskvalitsuse tähelepanu. Peterburis mõisteti, et talurahva rahutuste peapõhjuseks on *majanduslik raske seisukord*. Aastal 1842 kokkukutsutud maapäev ja eriline Peterburi komisjon arutasid talupoegade küsimust, kuid nende seisukohad ei toonud olulisi muudatusi kehtivasse olukorda.

Usuvahetuslik liikumine ja sellega kaasaskäiv ärevus tõmbasid endale uuesti vabameelsete mõisnike ja keskvalitsuse tähelepanu Liivimaa oludele. Talurahva seisukorra parandamise eestvõitlejaiks olid mõisnikkonnast Hamilkar von *Fölkersahm* ja *Samson v. Himmelstierna*. Suured teened agraarküsimuste lahendamisel oli Ruhja rüütlimõisa omanikul H. v. Fölkersahmil, kes oli ühtlasi ka maapäeva liige. Hiljem valiti ta maamarssaliks. Tema ja ta erakond, nimelt „Fölkersahmi partei", nõudsid talumaa eraomandiks müümist raharendile ja osa talumaa eraldamist (kvoote) mõisniku käsutusse. Nii Fölkersahm kui ka Himmelstierna kuulusid agraarreformi käsitlevasse komiteesse. Nende mõjul pääsid 1847. a. maapäeval *uuendusmeelsed ülekaalu*. Selle tulemuseks oli uus talurahvaseadus, mis keisri poolt kinnitati a. 1849 ning hakkas kehtima 1849. a. sügisel — esialgu katseviisil ainult 6 aastaks.

192. **1849. a. talurahvaseaduse sisu.** Liivimaal püüdis talurahvaseadus ühelt poolt kindlustada talumaad mõisastamise vastu, teiselt poolt aga soodustada raharendi ja *talude päriseksostmise* levikut ja kolmandaks — luua olukordi, mis sunniksid vabadikke end pakkuma sulasena tallu või mõisa. Talumaa ja mõisamaa piirid määrati kindlaks 1804. a. katastri alusel. Talumaast anti iga mõisa adramaa kohta 36 vakamaad *kvootemaa nime* all mõisa vabasse käsutusse. Ülejäänud talumaad aga tohtis mõis kasutada ainult talupoegadele rentides või müües. Kuid mõisniku ja talupoja suhted jäid endiselt vabalepingu alusele. Rendilepinguis soodustati raharenti sel teel, et raharendi kohta ei pandud kehtima mingit normi; küll aga määras seadus teatava ülemmäära teorendile.

Talude päriseksostmise soodustamiseks loodi talurahva *rentpank*, kes pidi ostjaile selleks raha laenutama. Ent osalt halva korralduse ja ka mõisnike krediitkassa vastuseismise tõttu püsis rentpanga pantkirjade kurss üsna madalal ja selle abil osteti ainult vähe talusid päriseks. (A. 1853 oli selliste talude arv 6, a. 1884 oli see jõudnud tõusta 193-le.) Kuigi hoogsam talude ostmine algas alles hiljem, jääb siiski 1849. a. seadus tähtsaks ettevalmistajaks iseseisvate *pärisperemeeste* kihi tekkimisele ja rahamajanduse lõplikule võidulepääsmisele maal.

193. **Eestimaa 1856. a. talurahvaseadus.** Eestimaa rüütelkond oli uue agraarseaduse küsimuse läbi töötanud juba varem kui Liivimaa, kuid kaua aega ei jõutud tulemuseni, kuigi küsimust arutati mitmesuguseis komisjonides ja maapäevadel, milledest mõni (nii a. 1847) kujunes üsna tormikaks. Uus *talurahvaseadus* kehtestati siin a. 1856, kui vahepeal keisriks saanud *Aleksander II-se valitsus* hakkas uuendusi nõudma. Aleksander II oli sunnitud Venemaal asuma uuenduste teele, et suurendada rahva jõukust ja koos sellega parandada riigi finantse, millede nõrkus oli küllaltki selgesti ilmnenud õnnetus Krimmi sõjas.

1856. a. seadus on oma sisult üsna sarnane Liivimaa 1849. a. seadusega. Nii siin kui seal eraldati mõisa- ja talumaa (Liivimaa

kvootele vastas Põhja-Eestis kuuendikumaa) ja soodustati raharenti. Kuid kehtima pidi uus seadus hakkama alles järk-järgult, selle järgi, kuidas kümne aasta jooksul maamõõtjad talud kruntidesse ajavad.

194. **Talupoegade rahutused Põhja-Eestis. „Mahtra sõda" (1858) ja Maltsveti väljarändamisliikumine (1860/61).** Eestimaa talurahvaseaduse aeglane kehtimahakkamine tegi ta väga ebapopulaarseks rahva hulgas. Osalt ei saanud rahvas aru (samuti kirikuõpetajad) uue seaduse tekstist ja seletas seda omamoodi. Nende arusaamatuste põhjal võttis a. 1858 maad arvamine, et mõisnikud juba nüüd peavad arvestama seadusega kehtimapandud *teonormè* ega tohi endisel määral nõuda teorenti. Mitmel pool tõrkusid talupojad tegemast *abitegu*, mistõttu mõisadesse komandeeriti sõjavägesid. Kõige kuulsamaks kokkupõrkeks kujunes nn. *Mahtra sõda* Juuru kihelkonnas.

Rahulolematuses hakkas rahvas otsima troosti *usuelust*. See on üks põhjus, mispärast palju poolehoidjaid leidis sajandi keskpaiku usulise äratajana Järvamaa talupoeg *Juhan Leinberg*, keda rahvas hüüdis prohvet Maltsvetiks. Ta nõudis palveharjutusi ja paastumisi, rõhutatult lihtsat riietust ja loobumist viinast, tubakast ja sealihast. Esialgu tegutses ta ainult usulise äratajana, sattudes seejuures vastollu luteri kiriku ja vennastekogudusega; hiljemini aga asus juhtima *väljarändajate salku* Eestimaalt Krimmi. Samal ajal kui a. 1861 Maltsvet oli esimeste pooldajatega teel Krimmi, ootasid tema pooldajad Lasnamäel salapärast „valget laeva", mis pidi viima „tõotatud maale".

Üksikuid väljarändamisi ja väljarändamiskatseid Venemaale esineb viie- ja kuuekümnendail aastail ka Eesti muudes osades, ent suurema ulatuse saavutas see nähtus alles hiljemini.

195. **Kuuekümnendate aastate reformikatsed. Teoorjuse lõpp.** 1849. a. seadus Liivimaal oli, nagu teada, pandud kehtima ainult ajutiselt. Alalhoidlikud ei olnud selle seadusega rahul ja nõudsid selle põhjalikku muutmist. Siiski pidi maapäev liberaalsete mõisnike ja keskvalitsuse mõjul välja töötama uue talurahva-

seaduse, mis hakkas kehtima a. 1860. Selle seadusega pääsis maksvusele sama kord, mille oli fikseerinud juba 1849. a. seadus.

Edasi rüütelkond ja keskvalitsus fikseerisid teorendi lõpetamise tähtajad. Keskvalitsus omalt poolt lühendas üleminekuaega, määrates teorendi lõpetamise sundtähtajaks a. 1868. Ainult kvoote- ja kuuendikumaal jäi teoorjus lubatuks, samuti ka mõisamaal.

Koos teoorjuse kaotamisega suurendati ka talupoegade omavalitsuse iseseisvust. Aastal 1866 anti rüütelkondade ja keskvalitsuse poolt Eesti- ja Liivimaale uus *vallakogukondade seadus*. Viimane kõrvaldas mõisavalitsuse mõju vallaomavalitsusele. Omavalitsuse tegevus ei käinud mõisnike järelevalve alla ja vallavolikogu otsused ei vajanud mõisnike kinnitust. Valla juhtivaiks organeiks tegi uus seadus vallavolikogu, milles oli võrdselt peremeeste ja maatameeste esindajaid, ja vallavanema 2—4 abilisega. Volikogu ja vallaametnikud valiti kogukonna meessoost liikmete poolt, kusjuures igal taluomanikul ja rentnikul oli hääleõigus, maatameestel aga ainult iga kümne mehe kohta ühel.

Juba aasta enne uue omavalitsusseaduse tulekut oli Liivimaal täiesti kaotatud mõisnike *kodukari-õigus*. Aastal 1866 kitsendati ka väga tunduvalt kohtute õigust talupoegadele *ihunuhtlust* anda.

Nii võttis agraarküsimuse lahendamine 40.—60. aastail üsna kiire tempo. Eestlased võisid asuda oma *tahte teostamisele* nii omavalitsustes kui ka majanduselus. Orienteerumine uutes elusuhteis ja enda majanduslik ülestöötamine ei olnud kerge, ent rahval küündis selleks *optimismi* ja *sitkust*.

Agraarreformi kaudu jõuti välja eesti iseseisva ning vaba maaomanikuni, kes on maaga seotud ja oma loova tööga moodustab rahva eluallika. Eesti maaomanik osutus üheks kandvaks teguriks, mis tugevdas eesti rahva olemasolu nii venestamise kui ka Lääne-Euroopa kultuurile vaenulise kommunistliku panslavismi vastu.

196. **Linnade jõuetu kasvamine.** XIX sajandile on iseloomustavad väga kaugele ja sügavale ulatuvad majanduslikud ja ühiskondlikud muudatused. Koos feodaalkorra jäänuste hävimisega ning teaduse ja tehnika arenemisega kasvas kiiresti *rahvastik*, eriti silmapaistvalt *linnades*, ning majanduselu muutub kiiremaks ja mitmekesisemaks. Kõige kiiremini toimusid siin nimetatud suured protsessid Lääne-Euroopas: Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal, kõige visamalt Euroopa riikidest aga *Venemaal*, kus alles õnnetu Krimmi sõja kogemused sundisid Aleksander II-st asuma põhjalikumate reformide teele.

Kuni 60. aastateni oli majanduselu Vene- ja Baltimaades õige *soikus*. Rahvamajandus võttis väga visalt pinda. Teorendiga väljakurnatud talurahval oli vähe müüa ja vähe osta. Elati ikka veel üsna *primitiivselt*. Kõik elutarbed, riided, põllutöö- ja veoriistad valmistati kodusel teel. Kuigi suuri oste ei teinud linnades ka mõisnikud, kel oli kasutada küll talupoegade tööjõude ja tööriistu, kuid vähe raha. Seesuguseis primitiivseis oludes polnud pinda ega tõukejõudu laialdasemate ettevõtete ja kaupluste asutamiseks. Linnade arenemise kunstlikeks tõkkeiks olid ka käsitööliste tsunftid ja kaupmeeste gildide *monopolid* ja *privileegid* ning talurahva liiklemisõiguste *kitsendused*. Seetõttu ei arenenudki meie linnad. Eesti maa-alal asetses tol ajal ainult kolm keskust, mis väärivad linna nime ja kus elu pulbitses natuke elavamini, — need olid sadamalinnad Tallinn ja Pärnu ning ülikoolilinn Tartu.

197. **Tööstus ja kaubandus.** Kõneldes teorendiaegsest tööstusest mõistame selle nime all kõigepealt *käsitööstust*, mis kuni a. 1866 oli surutud kindla tsunftikorra kitsaisse raamesse. Selle kõrval tekivad aegamööda linnades ja osalt ka maal üksikud kesktööstused. Need võrsuvad eeskätt uutel töötlemisharudel ja aladel, kuhu tsunftide mõju ei ulatunud. Kõige suuremat kaalu *vabrikutööstuses* XIX s. esimesel poolel omas villa- ja kalevi-

tööstus, mida hoogustas kultuurlammaste pidamine mõisades. Nii töötas Narvas kalevivabrik. Maal asutatud käitistest peaks nimetama Hiiu-Kärdla ja Sindi kalevivabrikut. Siiski polnud kõik nimetatud vabrikud kuigi suured ettevõtted. Tähtsaimadki neist töötasid paarikümne töölisega. Üldiselt oli aga kogu tööstuslik tegevus üpris algeline. Tööstuse *arenemist pidurdasid:* turu piiratus, halvad liiklemis- ja transporditeed, tsunftikorra tõkestavad määrused, kapitalide vähesus. Alles hiljemini, alates 70-ndaist aastaist, näeme tööstuse elavnemist. Mitmesugused tegurid mõjusid selleks kaasa, eriti aga 60-ndail aastail antud reformid. Tunduval määral soodustas tööstuse, ka käsitööstuse arenemist iganenud tsunftikorra kaotamine, mida asendasid käsitöö täieline vabadus ja vabavõistlus.

Nagu tööstus, nii oli ka teorendiaegne *kaubandus* madalal järjel. Põhjusedki on samad. Kaubanduse arenemist pidurdasid rahva üldine vaesus ja ebasoodsad konjunktuurid väljaveo alal. Kõigis sisemaal asetsevais linnades piirdub kauplemine vaid lähema ümbrusega. Laiaulatuslikum on see vaid *sadamalinnades Tallinnas* ja *Pärnus,* ja nimelt eksportkaubanduse arvel. Nende kaudu eksporditi peamiselt meie mõisade põllumajanduslikud saadused, nagu vili, viin, linakiud jne. Võrreldes käesoleva sajandiga paistab eriti silma suur lina-väljavedu. Lina ja linaseemne tähtsaimaks väljaveo-keskuseks oli Pärnu. Aastal 1875 veeti Pärnu kaudu linu välja 19,7 miljoni kg raskuses. 70-ndate aastate lõpu poole hakkab linaeksport vähenema. Märksa odavam puuvill tõrjub lina maailmaturgudelt. Siiski jäi Eesti linakaubandus edaspidigi tähtsaks majanduslikuks teguriks.

198. **Rahvuslikud erinevused rahvastikus.** XIX sajandi esimesel poolel domineerisid meie linnades sakslased — mitte ainult poliitiliselt ja majanduslikult, vaid ka arvuliselt. Alles sajandi keskpaiku hakkab eestlastest linnakodanike arv ületama sakslaste oma.

Eestlaste arvu kasvamisest hoolimata jäi nende *majanduslik* ja *sotsiaalne osatähtsus* väikeseks. Eestlased leidsid kaua aega

vaid raskemaid ja vähetulutoovaid töö- ja tegevusalasid: nii tegutsesid nad peamiselt majateenijaina ja päevatöölistena. Õnnelikud olid juba need, kes omasid jõudu hakata iseseisvalt piima- ja vürtspoe omanikuks või lihtkäsitööliseks. Et kehtivate seaduste tõttu kogu linna juhtimine püsis jõuka saksa kodanluse käes, siis polnud eestlastel mingit võimalust kaitsta oma majanduslikke ja kultuurpoliitilisi huve. Sääraseis tingimustes tekkis nn. „kadakasaksastumine", mis seisnes selles, et eestlased, kes olid tõusnud veidigi paremale elujärjele, häbenesid jääda eestlasteks ning püüdsid igal viisil paista „saksana" (s. t. sakslasena), mis neile tihtipeale väga vähe sobis. Saksastunud eestlasi oli kõige rohkem linnades.

Vaimne elu.

199. **Kooliolud maal.** Pärisorjuse ajal olid kooliolud *väga halvad.*

Veidi nihkuma hakkas rahvakooli arendamise asi talurahva *vabastamisseadustega.* 1819. a. talurahva vabastamise seaduse põhjal nähti ette, et igas suuremas vallas (vähemalt 500 meessoost hinge) olgu oma *vallakool.* Selles käimine oli kõigile 10-a. lastele sunduslik. Õppeaineiks olid: lugemine, katekismus ja kirikulaul. „Koolmeistri" määras kohalik mõisahärra kokku leppides kirikuõpetajaga. Vallakoolgi jäi kirikuõpetaja ja mõisniku järelevalve alla. Peale vallakoolide tuli igasse kihelkonda, milles 2000 hinge, asutada nn. *kihelkonnakool.* See kujutas rahvakooli kõrgemat astet. Selles edasiõppimine oli vabatahtlik ja võimaldatud ainult jõukamaile, sest ta oli tasuline. Õppeaineiks siin olid: kirjutamine, arvutamine ja mitmesugused praktilised üldteadmised „ebausu eemaldamiseks, hädaohtude ärahoidmiseks ja kutseülesannete mõistlikuks toimetamiseks". Kihelkonnakooli-õpetajaks oli harilikult köster.

Uus Liivimaa koolikord ei pääsnud kaua täiele maksvusele,

sest polnud vajaliku ettevalmistusega *kooliõpetajaid*. Kuid hoolimata kõigist puudustest algas nüüdsest peale vähemalt Lõuna-Eestis kavakindlam lugemisoskuse levimine.

Mis puutub *Eestimaa* koolioludesse, siis on need, võrreldes Liivimaa omadega, märksa viletsamad. Eestimaa 1816. a. talurahvaseadus määras küll, et iga 1000 hinge kohta (mõlemast soost) tuleks asutada üks „talurahvakool", kuid lähem koolikorraldus jäi kindlaks määramata ja koolid jäid tihti ainult paberile.

Teatavaks pöördepunktiks rahvakoolide arengus (eeskätt Liivimaal) sai talurahva massiline *usuvahetuslik* liikumine 40-ndail aastail. Et vene mõju suurenemist Baltimaal ära hoida, hakkasid mõisnikud ja kirikuõpetajad talurahvast soovitavas suunas mõjutama ja valgustama. Seepärast hakati rohkem rõhku panema *kooliolude* parandamisele; eriti kui Vene valitsus, alates a. 1845, tagasihoidlikke katseid tegi veneusuliste koolide asutamiseks, milledesse vastu võeti ka teiseusulisi. Sajandi keskpaiku antud Liivimaa ja Eestimaa talurahvaseaduses leiame juba mitmeid tähtsaid uuendusi maakoolide asjus. Aastast 1851 peale hakati vallakoolides õpetama ka kirjutamist ja arvutamist[1]. 70-ndail aastail pandi Liivi- ja Eestimaal kehtima uued ajakohased *õppekavad*. Kihelkonnakoolis õpetati üsna rohkesti saksa keelt ja vähemal määral ka vene keelt. Vallakooli uueks õppeaineks oli maadeteadus; võimaluse korral soovitati õpetada poistele võimlemist ja tütarlastele näputööd.

200. **Õpetajad.** Valusaks küsimuseks oli ettevalmistatud õpetajate puudumine. Õpetajaamet ise polnud kuigi kadestamisväärne — palka makseti vahel kokkuleppel vähempakkumise põhimõttel. Alles a. 1868 normiti Eestimaal vallakooliõpetaja tasu „hea sulase palga" tasemele, s. o. 80 rubla aastas. Liivimaal olid õpetajate palgad pisut paremad. Ka omasid õpetajad teatavaid eesõigusi, nii näiteks juba teorendi ajal olid nad ihu-

[1] Liivimaa algkoolides; Eestimaal hiljem.

nuhtlusest ja sõjaväekohustustest vabad, neilt ei võetud ka pearahamaksu.

Aegamööda tõusis ka kooliõpetajate hariduslik tase, sest neile võimaldati vastavais seminares omandada kutselist haridust. Oma-aja kuulsaim kihelkonnakooliõpetajate- ja köstriteseminar tegutses Valgas (asutatud a. 1849). Siit võrsusid paljud silmapaistvad eesti ja läti haridus- ja kultuuritegelased (näit. C. R. Jakobson jt.).

Kokku võttes peab toonitama, et alates 50-ndast aastast hakkab eesti rahvakool — niihästi Liivi- kui ka Eestimaal — arenema üsna hoogsasti ning järjekindlalt, milleks aitasid kaasa eestisõbralikud mõisnikud ja kirikuõpetajad.

201. **Kooliolud linnades.** Aleksander I muutis oma valitsuse ajal meil kehtivat linnakooli-korraldust kahel korral. Esmalt reformeeriti koole liberaalses, hiljemini reaktsioonilises vaimus.

Aastal 1802 loodi Venemaal iseseisev haridusministeerium, kellele allusid vastavad õppekonnad, ja pandi kehtima *ühtluskooli* põhimõte. Aastal 1820 loobuti ühtluskooli põhimõttest. Selle asemel pääsis maksvusele *eri rahvakihtide* (seisuste) järgi liigitatud koolisüsteem. Vastavalt uuele koolikorraldusele määrati elementaarkool kehvema kihi tarvis, kes teenis endale elatist kehalise tööga. Kreiskool oli keskmise kodanikukihi tarvis (väikekaupmehed ja -töösturid, peenemad käsitöölised). Gümnaasium aga oli jõukamate kodanike ja aadli tarvis. Ta valmistas nende noorsugu ette seltskondlikuks ja kõrgemaks riigiteenistuseks ning avas tee ülikoolile. Iga koolitüüp taotles anda teatavat ümmargust haridust, silmas pidades vastava rahvaklassi erinõudeid. See koolikorraldus püsis üldjoontes kuni venestusajani[1].

---

[1] Mis puutub eesti keele õpetamisse, siis vaadati sellele kui vabatahtlikule õppeainele neiski kooles, kus ta üldse esines. Tallinna vene Aleksandri gümnaasiumis (asutatud a. 1871) õpetati eesti keelt juba korralikult eriõpetaja poolt.

202. **Tartu ülikool.** Põhjasõja ajal hingusele läinud Tartu ülikooli uuestiasutamiseks astuvad sakslased järjekindlalt samme. Uus teadustempel avatakse Aleksander I ajal 1802. a. kevadel. Omades laiaulatuselist *autonoomiat* kujunes Tartu ülikool täiesti *saksa ülikooliks*. Õppeasutuse varustus ja sisustus oli oma-aja kohta eeskujulik. Ülikooli juurde kutsuti rida nimekaid saksa teadlasi. Varsti oli Tartu ülikoolil kõlav nimi ka väljaspool Venemaad, eriti arstiteaduse alal. Väljapaistvad õpetlased sel alal olid *K. E. v. Baer* ja *E. v. Bergmann*. Aleksander I suhtus ülikoolisse väga heatahtlikult ja heldelt. Selleks mõjus tunduval määral kaasa ta isiklik sõprus rektor *G. F. Parrotiga*. Üliõpilaste arv tõusis järjekindlalt kuni venestuse alguseni. Tolleaegse üliõpilaskonna valdava ning tooniandva enamiku moodustavad aadli ja jõukamate linnakodanike pojad. Väga harva sattusid nende sekka ka mõned eesti soost talupojad, kes — osalt truuks jäädes oma rahvale — said tema esimesiks kultuuripioneerideks.

Kaudselt mõjus ülikool kaasa *Õpetatud Eesti Seltsi* asutamisele a. 1838. See oli esimene teaduslik selts, milles esineb nimi *Eesti*. Ta ülesandeks oli „eesti rahva mineviku ja oleviku, ta keele ning kirjanduse ja asupaiga tundmise edendamine". Seltsi liikmeiks olid mitmed ülikooli õppejõud, kiriku- ja kooliõpetajad ja teised haritlased. ÕES-i väljaandel ilmus ka Fr. R. Kreutzwaldi koostatud eepos *Kalevipoeg* (1857—1861) ühes saksakeelse tõlkega.

Lõpuks olgu rõhutatud, et uuestiasutatud ülikool kujunes aegade kestel selleks *teaduslikuks taimelavaks*, kus oma ettevalmistuse said ka eesti haritlased ja õpetlased, tulevased eesti elu korraldajad ja juhtijad.

203. **Luteri kirik.** Luteri kirik jäi üldiselt nüüdki veel rahvale teataval määral *võõraks*, kuigi vennastekoguduse liikumise ja vene-õigeusku siirdumise mõjul paljud õpetajad teevad katset kogudusele läheneda. Üheks tähtsaks põhjuseks, miks kirik XIX s. meil rahvapäraseks ei saanud, olid mõisnike mõned õigused kiriku valitsemisel. Aastal 1832 kehtima hakanud uues ki-

rikuseaduses säilitati vana *pastoraadi-õigus*, mille järgi kiriku patroonidel (hooldajail) oli ainuõigus määrata vastava koguduse hingekarjaseks õpetaja oma äranägemise järgi. See aga eestlastele ei meeldinud. Säärane õigus kehtis paljudes Eestimaa ja Liivimaa kogudustes. Teistes kogudustes valiti pastoreid tavaliselt *kiriku konventidel*. Ent konventidelgi olid hääleõiguslikud ainult rüütlimõisade omanikud. Konventide peaülesandeks oli hoolitseda maakoguduse majandusliku elu korraldamise eest. Konvendi otsuste täidesaatjana tegeles konvendiliikmete hulgast valitud kiriku-eestseisja. Kirikuelu kõrgeim vaimulik juht *kindralsuperintendent* määrati aadli poolt esitatud kandidaatide hulgast. Kindralsuperintendentide (resp. superintendentide) ülesandeks oli kirikuelu korraldamine ja järelevalve. Neile allusid vastava ringkonna praostid ja kirikuõpetajad.

Kuigi meie kirikuellu ei saabunud erilist elevust, kadusid nüüd aegamööda XVIII s. esinenud groteskseimad väärnähtused. Koguduste majandusliku elu seadis 1832. a. kirikuseadus kõigiti kindlale alusele. Kirikuõpetajaile anti kasutada laialdased *maaalad* ning kirik ja ta teenijad said pealeselle makse talu- ja mõisamailt.

XIX s. tegi teoloogia Baltimaades läbi kõik need muudatused, mis toimusid samal ajal ka Lääne-Euroopas. Sajandi algul oli meie kirikuõpetajate keskel palju ratsionaliste ja deiste. Pärast Napoleoni-sõdu ühes algava poliitilise ja kultuurilise reaktsiooniga pääsis mõjule *pietism*, mida ka valitsusvõimud agarasti toetasid. Mitmed ratsionalistid — ülikooli õppejõud ja pastorid — tagandati tol ajal ametist ja asendati pietistidega.

40. ja 50. aastail aga võidab kirikuõpetajate seas poolehoidu *kiriklik konfessionaalne* (ortodoksne, õigeusklik) vool, mis asus kindlal dogmaatilisel seisukohal. Hoolimata eri vooludest usuelus oli luteri kirik Eestis ja kogu Baltimaal selleks mõjukaks teguriks, mille abil toimus järjekindel *tõrjevõitlus* üha sügavneva kreeka-katoliku kiriku pealetungi vastu. Viimane tahtis olla üheks võimsamaks eestlaste venestamise ja assimileerimise

vahendiks Vene riigivalitsuse käes. See tõrjevõitlus andis tulemusi — kreeka-katoliku usku siirdujate arv redutseerus peaaegu nullini. Pealegi kaitses kohalik seisuslik omavalitsus luteri kiriku kaudu *süümevabadust* ja *õpetust rahvakeeles*, mida aga venestamise poliitikud ei tunnustanud.

204. **Kreeka-katoliku kirik.** Vene usk oli ja jäi talupoegadele võõraks ja tundmatuks, sest mõnd aega ei leidunud rahvakeelt oskavaid preestreid ega rahvakeelset vaimulikku kirjandust. Kui lõpuks selgus, et usuvahetamine ei too endaga kaasa mingit ainelist paremust, oli üldine *pettumine* usuvahetusest paratamatu. Paljud kahetsevad nüüd oma sammu ja püüavad tagasi tulla luteri usku. See aga oli seaduse poolt keelatud. Sel pinnal tekkisid paljud rasked hingelised tragöödiad ja aastaid kestvad tülid kreeka-katoliku ja luteri kiriku vahel. Kohalikud mõisnikud ja pastorid püüavad saavutada talupoegadele õigust tagasipöördumiseks kreeka-katoliku kirikust luteri kiriku rüppe, kuid Vene vaimulikkond ja valitsus on kindlasti selle vastu. See vene ja luteri kiriku tüli ulatub viimaks balti mõisnike kaudu isegi välismaale ja põhjustab *Preisi diplomaatilise* tagajärjeka vahelesegamise luteri usu kaitseks. Aleksander II annab luteri kirikule mitmes suhtes järele. Segaabielulistele lubatakse oma lapsi ristida ja kasvatada luteri usu aluseil ja antakse rida muidki soodustusi luteri usku tagasipöördumiseks. Teiselt poolt aga hakkas *Vene valitsus toetama* ning agaramalt parandama õigeusuliste seisukorda Baltimaades. Koolide ja kirikute ehitamiseks anti suuri rahasummasid. Ka jagati mitu kroonumõisa veneusulistele talupoegadele.

Vene usk oli suutnud vahepeal juba juurduda. Riias a. 1847 asutatud vene vaimulik seminar andis rea preestreid-eestlasi, kes kohe leidsid kontakti oma kogudusega. Ehkki kreeka-õigeusulised preestrid hariduslikult tasemelt ei küündinud luteriusuliste pastoriteni, oli neil siiski mõnesugune mõju.

205. **Vennastekogudus.** Vennastekoguduse tegevus jatkub ka teorendi ajal, mil püsisid selleks sotsiaalsed eeldused.

Eriti soodustati kogu liikumist Aleksander I poolt a. 1817 antud „armukirja" läbi. Viimase põhjal kindlustati *vennastekogudustele* nende jumalateenistuse kord ja palvemajade ehitamise õigus. Formaalselt jäid vennastekogudused edasi luteri kiriku liikmeiks, ent sisuliselt oli neil omaette koguduslik korraldus, iseseisvate usutalitusviiside ja -kommetega.

Vennastekoguduse liikumine tõuseb pidevalt, hoolimata hiljemini kasvavast *ametliku kiriku tagakiusamisest*, kes näeb temas ohtlikku võistlejat, kuni XIX s. keskpaigani. Siitpeale hakkab liikumine pikkamööda vaibuma. *Allamineku* põhjused on mitmesugused. Kõigepealt on selles süüdi noil aegadel toimuv üldine majanduslike ja sotsiaalsete olude paranemise protsess. Paljude inimeste huvid koondusid nüüd rohkem tulunduslikele ja hariduslikele küsimustele. Teiselt poolt tekivad vastolud ja hõõrumised vennastekoguduses endas, mis võõrutavad rahvamasse liikumisest. Kolmandaks püüab luteri kirik üha rohkem kohaneda areneva eluga. Ta muutub veidihaaval *rahvapärasemaks*. See nähtus vähendab vajadust vennastekoguduse järele ja soodustab edukat võitlust kreeka-katoliku kirikuga.

RAHVUSRIIKLUSE MÕTTE TEOSTAMINE KESK-EUROOPAS.

Teine keisririik Prantsusmaal (1852—70). Napoleon III.

206. **Napoleon III välispoliitika autokraatsel perioodil.** Juulimonarhia ajal oli Prantsusmaa ajanud väga rahusõbralikku poliitikat, kuid Napoleon III keisriks saamisega muutus järsku Prantsusmaa *välispoliitika pale*.

Oma esimese sõja pidas Napoleon III *Venemaaga*, kus valitses Nikolai I, kes mittelegitiimsesse Prantsuse keisrisse suhtus alati väga üleolevalt. Sõja ajendiks oli *ida küsimus*.

Tekkinud Krimmi sõda (1853—56) lõppes Venemaa täielise kaotusega ja Napoleon III oli oma eesmärgi saavutanud, sest Venemaa kaotas oma senise rahvusvahelise tähtsuse ning väljapaistvat osa Euroopa mandririikidest hakkas etendama Prantsusmaa.

Sardiinia-Austria sõda a. 1859, kus Prantsuse vägede abiga vabastati Lombardia, tõstis veelgi Napoleon III-nda kuulsust. Nii esines Napoleon III Euroopa ees rahvaste enesemääramise printsiibi asutajana. Toetades Sardiiniat Itaalia ühendamisel lootis Napoleon III Itaaliat oma mõju alla saada. Ent tema poolikus uue ühendatud Itaalia eest võitlemisel tekitas seal sügava pettumuse. Itaalia patrioodid ei andestanud Napoleonile, et ta, vallutades Lombardia, jättis Veneetsia siiski austerlastele ja takistas paavstliku Rooma ühendamist uue kujuneva Itaaliaga, hävitades sel puhul isegi Itaalias nii armastatud Garibaldi vabatahtlikud. Teisalt oli ta lasknud Viktor Emanueli okupeerida küllalt suure osa Kirikuriigi territooriumist, mispärast ta kaotas kodumaal paljude katoliiklaste poolehoiu. Seega tõi Itaalia-poliitika Napoleonile rohkem kahju kui kasu. Inglismaaga sõlmitud kaubaleping, mis soodustas Inglise kaupade sissevedu, pahandas Prantsuse tööstureid. Nii ei meeldinud keisri välispoliitika just tema seniseile pooldajaile — katoliiklikele rahvamassidele ja tööstureile, küll aga ta sisepoliitilistele vastastele, vabariiklastele ja liberaalidele. Kaotanud ikka enam oma senist pooldajaskonda, oli keiser sunnitud kuuekümnendail aastail otsima opositsiooni toetust, tehes sellele järeleandmisi.

207. **Absolutismi võitlus opositsiooniga. Lähenemine parlamentaarsele korrale.** Napoleoni valitsusaja esimesel poolel, viiekümnendail aastail, valitses Prantsusmaal absolutism. Seadusandev korpus, mis küll valiti üldise valimisõiguse põhjal, oli oma õigustes võrdlemisi piiratud ega suutnud küllaldaselt mõjutada va-

litsuse tegevust. Ministrid polnud vastutavad rahvaesinduse ees, viimasel polnud isegi seadusandluse initsiatiivõigust. Pealegi avaldas valitsus valijaile valimistel survet ja kasutas ametlike kandidaatide süsteemi, mispärast saadikutekogu polnudki vastav kodanike soovidele.

Kuigi keisririigi-aegne materiaalne hüvaolu avaldas suurt mõju kogu rahvasse, ei suutnud ta ometi murda *opositsiooni* absolutismi vastu. *Vabameelseid* haritlasi ja sotsialismi kalduvaid töölisi ärritas eriti trüki- ja koosolekuvabaduse piiramine valitsuse poolt.

Opositsioon suurenes veelgi, kui Napoleoni välispoliitika kuuekümnendail aastail hakkas ebaõnnestuma — nii *Ameerikas* kui ka *Euroopas*. Katse Mehhikos luua Prantsusmaast sõltuvat keisririiki nurjus Ühendriikide vahelesegamise ja mehhiklaste mässu tõttu. *Poola* mässajate suhtes osutas keiser lubamatut kõikumist ja otsustamatust. *Itaalia* jatkuv ühinemine toimus ilma Napoleoni abita, nüüd juba Preisimaa toetusel. *Austria* ja *Preisi* vahelist sõda ei osanud ta vältida ega ühel või teisel kujul oma huvides kasutada. Keisri kõikuv iseloom ja küündimatus seisukorra hindamises muutusid ikka selgemaks, ning diplomaatilises maailmas läks Prantsusmaa juhtiv osa kaotsi.

Pärast välispoliitilisi ebaõnnestumisi püüdis Napoleon rohkem vastu tulla seltskonna *liberaalseile* püüdeile. Ta muutis riigi põhiseadust vabameelses vaimus: seadusandvale korpusele anti õigus esineda uute seaduseprojektidega (initsiatiivõigus), valida enesele presiidium, vastu võtta üldise iseloomuga resolutsioone; ministrid pidid vastutavad olema seadusandva korpuse ees. Uude valitsusse kutsus Napoleon peamiselt vabameelseid bonapartlasi.

Kuid need kuuekümnendate aastate lõpul antud uuendused ei suutnud Napoleoni vastu sümpaatiat tekitada, andsid aga opositsioonile võimaluse vabamalt avalduda. Mõõduka opositsiooni etteotsa astus *Thiers*. Radikaalsete vabariiklaste, nn. leppimatu opositsiooni ridades etendas peaosa juudi soost advokaat ning

ajakirjanik *Gambetta*. Viimased arvustasid käredasti valitsuse poliitikat, riivates seejuures tihti Napoleon III-t ennast, niiviisi seltskonda ette valmistades võitluseks põhjalikumate uuenduste eest.

Napoleon III-nda seisundit raskendas veelgi tunduvalt välispoliitilise horisondi pilveminek. Teisel pool Reini oli tekkinud võimas ning vaenuline *Põhja-Saksa liit*. Keisrile oli selge, et viimasega on kokkupõrge vältimatu, kuid ettevalmistus eelolevaks võitluseks polnud küllaldane. Saksa-Prantsuse sõda ei lasknud end kaua oodata.

208. **Muudatusi ainelistes elutingimustes ja seltskonnaelus.** Paljude sõdade kõrval ei unustanud keiser rahulikku tööd majanduselu edendamiseks. Seejuures pidas ta silmas mitte ainult suurkodanluse huve, nagu Louis Philippe, vaid ka *talupoegade, tööliste* ja *väikekodanluse* omi. Valitsus toetas laenuasutuste ja põllumajanduslike ühingute asutamist, edendas teede, eriti raudteede ja Suessi kanali ehitamist. Süvendati jõgesid ja parandati sisevete süsteemi. Suurejooneliselt kuivendati soid ja istutati metsi. Prantsusmaal kasvas kiiresti mäe- ja metallurgiatööstus. Kivisöe-, raua- ja terasesaak kasvas umbes kahekordseks. Tööstuslik tõus andis töölistele tööd ja lubas Napoleoni koguni vabakaubanduspoliitikale üle minna, kuigi enamik tööstureid seda ei soovinud. Tööstust ja raha ringkäiku elustas mitmesuguste vabrikutoodete tungimine suurtesse rahvahulkadesse. Tekkis tarbimise ning komfordi suur tõus. Üsna üldtarvitatavaks muutusid näiteks sellised kaubad, nagu odav naerisuhkur (ja koos sellega tee ja kohv), vabrikus valmistatud riided, kivisüsi kütteainena, mitmesugused metallist tarberiistad, muu seas ka terassuled jne.

Prantsusmaa tööstusliku tõusu demonstreerimiseks välisriikide ees korraldati Pariisis a. 1855 ja 1867 ülemaailmsed näitused, mis tõmbasid kogu Euroopa tähelepanu enesele.

Koos majanduselu ülikiire tõusuga kasvas kaubandus-tööstuslikes kihtides ka luksus. Prantsuse õukond muutus Euroopa

toreduse ja hiilguse keskuseks. Kõigist Euroopa maadest voolasid Pariisi need, kes armastasid lõbusat elu ja lootsid Prantsusmaal üleöö rikkaks saada.

Kirjanduses asendus romantism üha enam *realismiga* ning hiljem koguni naturalismiga.

Itaalia ühendamine (1859—70).

209. **Saksamaa ja Itaalia killustatus.** Uue aja kestel toimus Lääne-Euroopa riikide nii väline kui ka sisemine kindlustumine, mille lõpule viis Prantsuse revolutsioon. Nüüd ei olnud suletud rahvusriik mitte ainult valitseja poliitiline eesmärk, vaid rahva kindel nõudmine. Saksa patriootide ja riigi juhtide mõte teha Saksamaast Lääne-Euroopas juhtiv riik kaotas aga ajutiselt oma pinna ja riik ise sattus poliitilisse killustatusse. Selline saatus tabas ka Itaaliat. Mõlemas riigis aga kujunes üha tugevamaks rahvusliku ühinemise mõte, millele tugevasti vastu seisid maahärrad, väikeriikide valitsejad. Itaalia oli Metternichile ainult üks „geograafiline mõiste", aga mitte riik. Rahvuslikud vastuhakud Itaalias suruti Habsburgide poolt maha a. 1848 ja Itaalia jäi endiselt killustatud olekusse.

Napoleon III tahtis Prantsusmaa hegemooniat kehtima panna ladina rahvaste juures. Ta esines rahvaste enesemääramise õiguste kaitsjana ja tegi katset Ülem-Itaaliast Austria mõju kõrvaldada ning kindlustada see Prantsusmaale. Veel kord puhkes võitlus Prantsusmaa ja Habsburgide vahel. Sellises olukorras ja oma piiratud jõudude tõttu lähenes Sardiinia Prantsusmaale.

210. **Rahvusliku ühisrinde tekkimine.** Viini kongress killustas Itaalia väikesteks riigikesteks, kusjuures osa neist alistati võõraile dünastiaile. Pealegi kuulus osa Põhja-Itaaliat Austriale. Selline poliitiline killustatus takistas Itaalia loomulikku arenemist. Rahvuslik liikumine tekkis siin juba Napoleoni ajal, mis

aga Austria poolt hiljem maha suruti. Aegade kestel kujunes Itaalias suur rahvuslik ärkamine *resorgimento*, mille eesmärgiks oli Itaalia ja itaallaste kui rahvuse ühendamine. Ent küsimuses, milline peaks olema tuleviku Itaalia, tekkis kolm erakonda. Kõige tugevamad neist olid konstitutsioonilise monarhia pooldajad, kes lootsid Sardiinia kuningale Karl Albertile. Revolutsioon algas Itaalias juba enne Veebruarirevolutsiooni Prantsusmaal. See aga lõppes tagajärjetult, sest Sardiinia väed purustati austerlaste poolt ja Karl Albert pidi loobuma troonist poja *Viktor Emanueli II* kasuks, kes tegi Austriaga rahu. Itaalia probleem jäi nii lahendamata peamiselt seetõttu, et vabadusvõitlejail *puudus üksmeel* ja süstemaatiline koostöö. Ei osatud luua tarvilist keskust, mis oleks kogu liikumist juhtinud.

Pärast 1848. a. rahvusliikumise nurjumist süvenes Itaalias veendumus, et kodumaa ühendamiseks peavad parteid üksmeelsemalt tegutsema ja et Itaalia ühendamine võib toimuda ainult mingi kindla *keskjõu* abil. Konstitutsioonilise monarhia pooldajad panid oma lootused Sardiinia kuningale *Viktor Emanuel II-le*. Sardiinia dünastiaks ei olnud Habsburgide või Bourbonide haru, nagu teistes Itaalia riikides. Viktor Emanuel, „kuningas-džentlmen", oli ainus Itaalia valitsejaist, kes ei asunud reaktsiooni teele ja oli seepärast vabariiklastelegi kõige vastuvõetavam. Nii hakkaski Itaalia ühendamist juhtima Sardiinia kuningriik.

211. **Cavour ja ta sisepoliitika.** Tundes hästi itaallaste meeleolu astus Viktor Emanuel patriootilise ja liberaalse poliitika teele. Peaministriks kutsus ta osava riigimehe ning diplomaadi *Cavouri*. Cavour asus Sardiinia sõjalist jõudu suurendama. Kasvavate väljaminekute katteks aktiviseeris ta tööstust ja põllumajandust ning riigistas kirikult (eriti kloostreilt) suure osa varandusi ja sissetulekuid.

212. **Cavour ja Napoleon III.** Oma põlise vaenlase Austria vastu astusidki aastal 1855 Sardiinia ja Prantsusmaa liitu ning Sardiinia võttis osa Krimmi sõjast, millega ta võitis Napoleon III kindla poolehoiu.

Sardiinia ja Austria vahekord teravnes päev-päevalt. Varsti pärast Pariisi rahu kuulutas Cavour avalikult, et „püha sõja" puhkemine ei ole enam kaugel. Napoleon III, kes juba noores eas oli tundnud suurt huvi Itaalia vastu ning koguni osa võtnud ta mässukatseist, tegi a. 1858 Sardiiniaga salalepingu. Lepingu järgi pidi Napoleon abi andma Sardiinia kuningale, kusjuures kogu Põhja-Itaalia ühendamise korral Sardiiniaga Viktor Emanuel oleks loobunud Savojast Napoleoni kasuks.

213. **Austria-Itaalia sõda (1859).** Kindlustanud lepingu abil endale seljataguse, hakkas Viktor Emanuel järjekindlalt sõjaks ette valmistuma. 1859. a. kevadel nõudis *Austria ültimatiivselt*, et Sardiinia lõpetaks tema piiril oma sõjalised ettevalmistused. See ultimaatum andis Sardiiniale ja Prantsusmaale võimaluse kujutada maailma ees Austriat agressorina, kes ähvardab väikeriikide iseseisvust, kuigi tegelikult valmistas vallutussõda ette Sardiinia. Et Sardiinia ultimaatumit ei täitnud, liikusid sama aasta aprillikuus Austria väed Piemonte'sse. Prantsuse väed tõttasid nüüd Napoleon III-nda juhatusel sardiinlastele appi. Pärast kaht suurt lahingut, kus peaosa etendasid Prantsuse väed, pidid Austria väed Lombardiast lahkuma. Napoleon III astus nüüd austerlastega läbirääkimistesse. Tal oli põhjusi rahu sõlmimiseks. Prantsuse laagris oli ilmnenud taudijuhtumeid, moonatransport lonkas, Veneetsia maakonnas leidus tugevaid kindluslinnu, millede vallutamine oleks tõenäoliselt sõja pikale venitanud; keisri inimsusetundeid oli äratanud tegelike lahingukoleduste nägemine[1] ja Preisimaa oli ähvardavalt suurendanud oma sõjaväge Reinimaal. Saades küll Sardiinialt Savoja ja Nizza, andis Napoleon III vastu ainult Lombardia, sest Veneetsia jäi ikkagi Austriale. Sellest tekkiski Napoleoni vastolu *Itaalia patriootidega*, mida süvendas ta kaitsev suhtumine paavsti kirikuriigisse. Savoja ja Nizza omandamisega kindlustas end Prantsusmaa strateegiliselt Itaalia piiril.

[1] Solferino lahingu koledused äratasid Punase Risti asutamise mõtte.

214. **Patriootiline liikumine Kesk-Itaalias. Itaalia kuningriik.** Itaalia-Austria sõja ajal algas *Kesk-Itaalia* riikides patriootiline liikumine. Rahvastik kukutas valitsused ja ühines Sardiiniaga. Väheste vabatahtlikega asus Garibaldi vabastama Sitsiiliat ja Napolit. Kuigi teda toetas revolutsiooniline rahvastik, jäävad Garibaldi võidud suurte sõjajõudude vastu veenvaks näiteks isiksuse ja ta moraalse jõu kaalust ajaloos.

Garibaldi võitis kõikjal. Napoli linna sissesõitnud Garibaldi kuulutati seal *diktaatoriks*. Varsti andis ta võimu üle *Viktor Emanuelile*, kes oli vallutanud Kirikuriigi idapoolse osa ning jõudnud Napolisse. Vabariigil ei oleks Lõuna-Itaalias olnud pinda, sest seal oli vabariiklaste arv väike. Garibaldi ise lükkas tagasi kõik pakutud tiitlid, autasud ja aumärgid ning taandus paariks aastaks üksindusse.

Aastal 1861 tuli *Torinos* kokku esimene *Itaalia parlament*, kus suur enamus kuulus Cavouri pooldajaile. Nende mõjul sai Viktor Emanuel II Itaalia kuningaks.

215. **Veneetsia ühendamine Itaaliaga (1866).** Varsti hakkas Garibaldi üritama katseid Roomat vallutada (1861—67), aga Prantsusmaa ja Viktor Emanueli ühise vastuseismise tõttu need katsed ebaõnnestusid. Viktor Emanuel ei tahtnud vastollu sattuda Prantsusmaaga. Samal ajal aga õnnestus Viktor Emanuel II-l ühineda *Preisimaaga*, et viimase abil Itaalia ühendamine lõpule viia. Viktor Emanuel astus *Preisimaaga liitu* ja võttis osa Austria-Preisi sõjast. Et itaallastel ses sõjas edu ei olnud ning nende sõjavägi ja sõjalaevastik purustati, muutus nende lootuste täideminek väga küsitavaks. Õnneks aga purustati austerlaste väed preislaste poolt a. 1866. Austria loobus *Veneetsiast* Napoleon III kasuks, kes esines sobitajana. Napoleon III andis Veneetsia omakorda Itaaliale, kuid tingimusega, et ühendataval maa-alal teostataks rahvahääletus. Viimane tõestas, et Veneetsia rahvastiku valdav enamus on Itaaliaga ühinemise poolt. Nii etendas Preisimaa väljapaistvat osa Itaalia ühendamise protsessis. Ainult veel Rooma jäi väljapoole Itaalia kuningriiki.

216. **Pius IX reaktsiooni ideoloogina.** 1848. a. sündmuste mõjul reaktsiooni teele astunud Pius IX oli täiesti leppimatu itaalia patriootide soovi suhtes ega tunnustanud mingeid kokkuleppeid Itaalia valitsusega. Oma *entsüklikais* mõistis ta hukka mitte ainult sotsialiste, neid „Jumala ja inimkonna vaenlasi", ja valitsejaid, kes vägivalla teel kiriku varandusi omandasid, vaid ta mõistis hukka kogu uuema aja Euroopa hariduse ja ühiskondliku korra üldse. Ühe oma entsüklika lõppsõnas tunnustas paavst enese „edu, liberalismi ja nüüdisaja tsivilisatsiooni" vastaseks. Oma kirikliku autoriteedi suurendamiseks otsustas paavst kehtima panna uue, nimelt paavsti *ilmeksimatuse dogma.* Selle dogma järgi olid paavsti käsud ja seletused ilmtingimata õiged ning pühad, kui need on antud ex cathedra. Aastal 1869 kutsus paavst Rooma kokku *kirikukogu,* kus eriti arvukalt olid esindatud paavsti pooldavad Itaalia piiskopid. Siin erinesid arvamused uue dogma suhtes tunduvalt. Ta vastased soovitasid paavstile selle piinliku küsimuse päevakorrast üldse ära võtta. Sellest hoolimata võeti uus dogma lihtsa häälteenamusega vastu ja kuulutati välja.

217. **Rooma ühendamine Itaaliaga (1870).** Samal aastal kui Saksa-Prantsuse sõjas Prantsuse keisririik kokku varises, vallutas Viktor Emanuel Rooma. Seega oli *Itaalia ühendamine* lõpule viidud. Paavst jäi vabatahtlikult „Vatikani vangiks" ja keelas kõigile usklikele poliitilisest elust osavõtmise. Nii teostus itaalia patriootide kauaaegne soov. Et Itaalia aga oma jõududega ühinemiseni ei jõudnud, siis avaldusid ta sisemised nõrkused pikema aja kestel.

Saksamaa ühendamine.

218. **Itaalia sündmuste mõju.** Itaallaste suur edu oma isamaa ühendamisel viiekümnendate aastate lõpul aitas kaasa võtta rahvusliku ühinemise küsimus Saksamaalgi jälle päevakorda.

Väike- ja Suur-Saksa erakond elustasid uuesti oma tegevust. Asutati poliitilisi ühinguid ja tehti ühinemise kasuks kihutustööd. Isegi valitsejaile tundus, et Saksa liit senisel kujul ei vasta olusuhteile, ja pidasid aru, kuidas seda reformida.

Preisi riigimehed nägid väga hästi Austria välispoliitilise seisundi halvenemist Prantsusmaa ja Itaalia jõu kasvamise tõttu. Ka tegid Austria vähemusrahvused riigile suurt muret. Mõnel määral sümpaatsem tundus Preisimaa ka Saksamaa ühinemisest unistavaile liberaalidele. Reaktsioonist hoolimata oli Preisi kord siiski konstitutsiooniline, kuna Austrias valitses (1861. aastani) absolutism.

219. **Konflikt valitsuse ja maapäeva vahel.** Aastal 1857 võttis Preisimaal valitsemise enda kätte Wilhelm I. Ta ei olnud küll suurte eesmärkide ülesseadja, kuid ta teenis oma riiki suure andumusega, kohusetruult ja täielise vastutustundega. Võimsa Preisimaa ülesehitamine oli ta peapüüdeks. Selle eesmärgi saavutamiseks pidi riik toetuma reaalsele jõule, nimelt sõjaväele, mida südikalt propageeris sõjaminister Albrecht von Roon, kes oli hea sõdur ja võitleja. Wilhelm I ajal tekkis Saksamaal kodanlikele ringkondadele tugev, suur ning mõjukas „Saksa *progressistide*" erakond, kellel oli enamus maapäeval ja kes soovis Saksamaad ühendada *Preisi eestvõttel.* Preisimaa aga pidi enne muutuma vabameelse *konstitutsiooniga* riigiks. Varsti aga tekkis valitsusel konflikt (1862—66) opositsioonilise maapäevaga sõjaväe suurendamise küsimuses. Valitsus saatis maapäeva laiali, aga uued valimised andsid progressistidele veel suurema enamuse. Uus maapäev oli samuti sõjaväe jaoks nõutavate krediitide vastu, sest tugeva sõjaväe abil oleks kuningavõim võinud kasvada. Nii ei suutnud maapäev mõista Saksamaa otseseid huve riiklikult seisukohalt. Seda suutis küll Otto von Bismarck.

220. **Bismarck.** Sellises olukorras isegi ministrid ei tahtnud enam kuningale järgneda. Ainult *Roon* toetas järjekindlalt kuningat ja soovitas temale kutsuda valitsuse etteotsa Otto von

Bismarcki, Preisi saadiku Pariisis. Minister-presidendiks kutsutigi Otto von Bismarck, kes oli maailmavaatelt rahvuslane ja pooldas tugevat riiklikku võimu. Bismarck teadis, et Saksamaa ühendamine kuulub välispoliitiliste probleemide hulka. Samuti oli ta veendunud, et rahvusluse mõte ilma *reaalse võimuta* ei suuda mingit Saksa riiki luua. Maapäeva liberaalid-progressistid olid aga veendunud, et vana Saksamaa ühendamine sünnib iseenesest aegade kestel. Selliseile mõtteavaldustele reageeris Bismarck kindlalt: „Mitte parlamendi kõnedega ja enamuse otsustega ei lahendata aja suuri küsimusi, vaid raua ja verega". Tema lähemaks eesmärgiks oli Saksamaa ühendamine üheks poliitiliseks tervikuks, mis oli kaaluvamaid eeldusi saksa rahva igakülgseks arendamiseks. Öeldust lähtudes pidas Bismarck kuninga tahet riigi väljaminekute küsimuses otsustavamaks rahvaesinduse omast. Nähes, et Saksamaa ühendamiseks on vältimatu Preisi sõda Austriaga, tegi Bismarck eelseisvaks sõjaks hoolega eeltööd. Ta ignoreeris maapäeva ja nõudis suurenevate väljaminekute katmiseks maksud sisse. Minister-president lausa põlgas liberaalide kõnesid, ajalehe-artikleid, rahvakoosolekuid ja nende otsuseid, sest sellised võitlusvahendid on jõuetud ega vii eesmärgile. Valitsuse ja parlamendi vahelises kokkupõrkes jäi viimane alla. Seejuures Bismarck juhtis riigi valitsemist mitte diktaatorina, vaid *Juhina*, et Saksamaad ühendada, hoolimata kõigist takistustest ja raskustest.

Liidupäeval Frankfurdis koges Bismarck, et Preisimaa ei seisa Austria kõrval samaõiguselisena ning et Austria töötab risti vastu Preisi poliitilistele huvidele. Ta veendus üha rohkem, et Saksa vastolusid on võimalik lahendada ainult Preisi võimupoliitika kaudu. Habsburgid aga püüdsid ära kasutada vastolusid Preisi riigi ja liberaalide vahel, et Saksa küsimust lahendada Austria mõttes. Tehti ettepanek liidu reformimiseks kokku kutsuda vürstidepäev Frankfurti (1863). Sellest aga ei võtnud Bismarcki tahtel Preisimaa osa ja vürstidepäev nurjus ning katse teha Austria keiser Suur-Saksamaa juhiks ebaõnnestus.

221. **Austria isoleerimine.** Sõda Austriaga võis õnnestuda, kui teised suurriigid Austria kasuks vahele ei sega. Välispoliitiline seisund oli selleks üsna soodus. Kuigi Austria ei olnud osa võtnud Krimmi sõjast, oli temagi Venemaale survet avaldanud Pariisi rahu sõlmimisel ja nii põhjustanud jahenemise Austria-Vene vahekorras. Vene sõpruse kindlustamiseks rõhutas Bismarck Preisi ja Vene ühiseid huve 1863. a. Poola mässu puhul ja andis Preisi territooriumile tulnud poliitilised põgenikud Vene võimudele välja. Austria seevastu oli ühes Inglis- ja Prantsusmaaga esitanud Venemaale märgukirja, milles nõuti amnestiat mässajaile ning Poola autonoomia taastamist. Itaalia toetuse võitis Bismarck sellega, et ta andis lootusi Veneetsia ühendamisele muu Itaalia territooriumiga. Napoleon III tõotas jääda neutraalseks. Vastutasuna lubas Bismarck, et Preisimaa ei takista Prantsusmaad oma piire laiendamast Reini vasakul kaldal.

222. **Saksa-Taani sõda (1864).** Esimese tõuke Saksa probleemi lahendamiseks Preisi mõttes andis Taanimaa seoses Šlesvigi ja Holsteini küsimusega. Mõlemad hertsogiriigid kuulusid personaaluniooni alusel Taanile, kuigi siin enamusrahvaks olid sakslased, kes sümpatiseerisid Saksamaale ja püüdsid Taanist irduda. Rahvuslik liikumine elavnes siingi pärast 1815. a. ja tegi muret Taani valitsusele. Viimane ei suutnud juriidiliselt oma seisukohti kaitsta. Holstein kuulus Saksa liitu, Šlesvig aga mitte. Siiski moodustasid nad kokku terviku, sest neid ühendas vana konstitutsioon. Pealegi moodustas mõlema hertsogiriigi aadel moraalselt ja ellusuhtumiselt terviku, mispärast nad solidaarselt kaitsesid oma põliseid õigusi ning rõhutasid Holsteini ja Šlesvigit kui Taanist eraldi eksisteerivaid riike. Kui kuningas otsustas Šlesvigi *inkorporeerida*, kujunes nii hertsogiriikides kui ka Saksamaal suur pahameel ja liikumine. Preisimaa tegi katset sõjalisel teel Šlesvig-Holsteini ühendada, kuid Euroopa suurriikide survel pidi ta oma väed tagasi tõmbama. Londoni protokollides a. 1852 viis suurriiki ja Rootsi ning Taani veel kord

rõhutasid Šlesvigi ja Holsteini kuuluvust Taanile. Nii jäid need maad Saksa riigist eraldatuks, kuigi Saksamaal kujunenud rahvuslik liikumine nõudis mõlemale maale täielist sõltumatust ja kuuluvust Saksa liitu. Aastal 1863 kuulutas kuningas Holsteini Taani provintsiks. Bismarck aga teadis, mis teha, et lahendada hertsogiriikide ja Saksamaa põhiküsimus. Ta otsis sõja juhust Austriaga ja leidis selle ühenduses Šlesvig-Holsteini küsimusega. Bismarck tegi Austriale ettepaneku ühisel jõul saksa enamusrahvaga Šlesvig-Holstein Taanilt ära võtta, mis toimuski a. 1864. Preisimaale jäi Šlesvigi, Austriale aga Holsteini valitsemine. Mõlemate riikide vahekord jäi seejuures siiski väga pinevaks, mis pidi varem või hiljem lahenema.

223. **Preisi-Austria sõda (1866).** Varsti tekkis aga seniste liitlaste vahel sõda, kui Bismarck tahtis nii Šlesvigi kui ka Holsteini Preisimaaga ühendada. Austria aga soovis, et võidetud aladest moodustataks iseseisev *Saksa liitriik*. Kuigi Lõuna-Saksa riigid ja mitmed teised hoidusid Austria poole ja Bismarcki poliitika oli teinud Preisimaa ebapopulaarseks Saksamaale, eriti katoliiklikul Saksamaal, ometi lõppes sõda Austria täielise kaotusega Königgrätzi juures. Austria kiire purustamine tuli kõigile ootamata. Ka Napoleon III-le, kes lootis, et Preisi-Austria sõda kestab kaua ja väsitab põhjalikult mõlemad pooled, mille järel ta oleks saanud esineda vahetalitajana Prantsusmaa huvides. Nii oli Preisi sõjavägi tugev ja võidukas. Sõjaplaani oli välja töötanud Helmuth von Moltke, kes oli Preisi „sõjaväe hing ja võitude meister". Et ükski välisriik Saksa siseasjadesse ei seganud, siis oli see Bismarcki geniaalse riigipoliitika tulemus.

224. **Praha rahu ja Põhja-Saksa liit (1866).** *Prahas* sõlmitud rahu põhjal (1866) kaotas Austria Itaaliale *Veneetsia* ja pidi ise Saksa liidust välja astuma. Saksa liit tunnustati lõpetatuks. *Preisimaaga* ühendati peale Šlesvig-Holsteini veel Hannover, Nassau, Hessen-Kassel ja vabalinn Frankfurt Maini ääres, endise Liidupäeva asukoht. Nii liideti nüüd *Preisi ida-* ja *läänemaad* üheks tervikuks. Endise Saksa liidu asemele, mis oli

riikideliiduks, asutati nüüd *liitriik Põhja-Saksa liidu* nime all, kus Preisimaa etendas juhtivat osa. Peale Preisimaa kuulus Põhja-Saksa liitu veel *21 riiki* Maini jõest põhja pool. Praha lepingu põhjal ei tohtinud *Lõuna-Saksa* riigid Põhja-Saksa liitu kuuluda. See märkus võeti lepingusse Prantsusmaa soovil, kes tahtis Lõuna-Saksa riikidest ise liitu luua vastukaaluks põhjaliidule. Bismarck aga oskas nimetatud märkuse tegelikku tähtsust täiesti paralüüsida. Austria ja Preisimaa vahel lepitaja osa etendades avaldas Napoleon soovi saada tasuks maid Reini kaldalt. Bismarck palus, et Napoleon oma soovi kirjalikult avaldaks, mis sündiski. Nüüd tutvustas Bismarck Lõuna-Saksa riike selle huvitava dokumendiga, ning varsti tekkis lõunariikide ja Preisimaa vahel kindel *sõjaline leping*.

Põhja-Saksa liidu põhiseaduse järgi sai ta suurte võimupiiridega presidendiks Preisi kuningas. Liidu presidendile oli abiks liidu *kantsler*, kes tegelikult täitiski suurema osa presidendi funktsioonidest. Presidendiga jagasid võimu *liidunõukogu* ja *riigipäev*.

Bismarcki poliitika hiiglamenu mõjul kadus Preisimaal *opositsioon* tema vastu. Põlatud riigimehest, kes rahvaesinduse tahet ignoreeris, muutus ta *rahvuslikuks kangelaseks*. Preisi maapäeva ja liidu riigipäeva valimistel said Bismarcki pooldajad täielise enamuse. Saksa progressistide erakond kaotas valimistel ja lagunes. Osa progressiste moodustas *rahvusvabameelse erakonna*, kes otsustas toetada valitsuse välispoliitikat ja kaitses peamiselt kaubandus-tööstusliku kodanluse huve. Vabameelsed nõudsid kaubanduse ja tööstuse huvides Saksamaa ühinemise lõpuleviimist, tööstuse arenemist takistavate seaduste kaotamist, mõisnike eesõiguste tühistamist ja vaimulike mõju vähendamist. Vabameelsed võitsid ka riigipäeva valimistel. Neile toetuski a. 1867 liidu kantsleriks määratud Bismarck.

225. **Saksa-Prantsuse vahekorra halvenemine.** Põhja-Saksa liidu tekkimisega kadus Prantsusmaale kasulik rahvusvaheliste *jõudude tasakaal*. Napoleon III-nda esialgsed kompensatsiooni-

püüded Reini vasakul kaldal olevate Baieri ja Hesseni maade arvel nurjusid Bismarcki kavala poliitika tagajärjel. Hiljemini püüdis ta tasu saada *Belgia* kulul. Napoleon kordas nüüd oma endist eksisammu: ta avaldas oma soovi Bismarcki palve peale

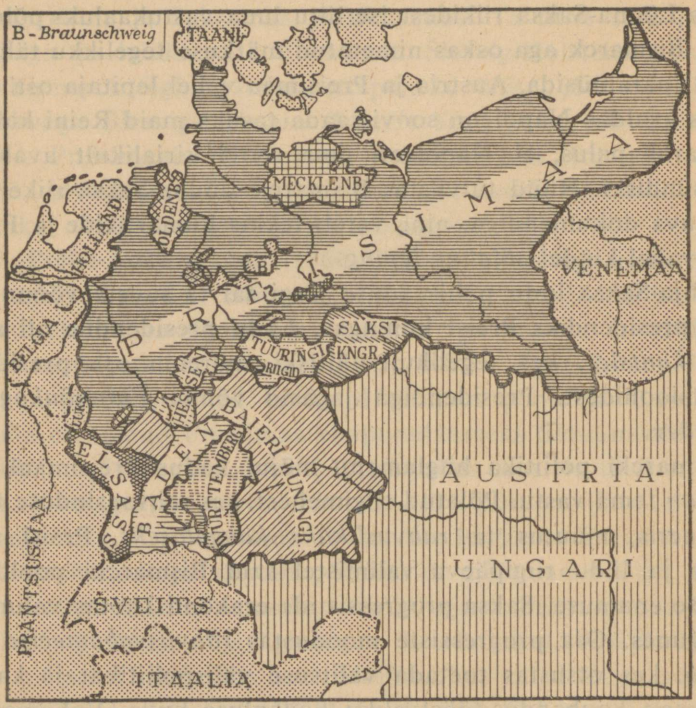

Saksamaa a. 1871.

jällegi kirjalikult. Kui puhkes Saksa-Prantsuse sõda, tõi Bismarck Napoleoni soovid avalikkuse ette. Belgia ja Prantsusmaa vahekord läks nüüd teravaks ja kogu Euroopa muutus Prantsusmaa vastu külmaks. Kui Napoleon lõpuks tahtis Hollandilt *Luksemburgi* hertsogiriiki osta, astus Bismarck sellele järsult vastu. Ta ähvardas Hollandit sõjaga, ja Luksemburgi ostu-

müügi-tehing jäi teostamata. Oli selge, et Preisimaa Prantsusmaad ei kartnud. Preisimaal oli tugev ning hästiõpetatud *sõjavägi*, kuna Prantsusmaa püsis endiselt vähe ettevalmistatuna. Bismarck otse ootas sõda, ja nimelt mitmesuguseil põhjusil. Prantsusmaal seisis ees *sõjaväe reform* ja Austria-Prantsuse-Itaalia liit oli tekkimisel, mispärast sõjaga tuli rutata. Pealegi pidi sõda Prantsusmaaga Saksamaal tugeva patriootilise puhangu esile kutsuma, kaotama sisemised hõõrumised ja *partikularistlikud* püüded Põhja-Saksa liidus, suurendama Preisimaa autoriteeti ning niiviisi kaasa mõjuma Saksamaa lõplikule ühinemisele. Bismarcki poliitilised kavatsused leidsid vastukõla seltskonnas ja rahvaesinduses. 60-ndate aastate võitude tagajärjel oli Saksamaal tekkinud kindel Prantsusmaa-vastane *sõjakas vool*. Polnud võimalik kuidagi Napoleonile andestada, et ta ei lasknud Saksamaad a. 1866 lõplikult ühineda. Samasugune sõjakas vool tekkis ka Prantsusmaal, kus ei suudetud hästi leppida Preisimaa poliitilise mõju kasvamisega ja tugeva Põhja-Saksa liidu naabrusega. Mainitud sõjaerakond kergendaski Bismarckile sõjaks ajendi ehk *casus belli* leidmise. 60-ndate aastate lõpul pääsis see sõjakas erakond täiesti mõjule Prantsuse valitsuses. Välisministriks sai Preisi ja Itaalia vastane hertsog *Gramont*. Tema ja ta sõjakad toetajad olidki süüdi, et sõda Preisi ja Prantsusmaa vahel puhkes enne, kui see Prantsusmaale oli soovitav.

226. **Hispaania küsimus sõja ajendina.** Sõja ajendiks said *Hispaania* sündmused. Aastal 1868 kõrvaldas revolutsioon troonilt kuninganna Isabella ja cortes'id kutsusid vabanenud troonile Preisi kuninga sugulase prints *Leopold Hohenzollerni*. See fakt häiris tõsiselt Prantsusmaad, kellele ei meeldinud selline poliitilise tasakaalu muutumine. Oli ju Prantsusmaa ikka olnud Saksamaa ühinemise ja tugevnemise vastu. Sellest traditsioonist pidas ta nüüd kinni. Wilhelm I mõjul jättis küll prints Leopold trooni vastu võtmata. Sellega oleks pidanud olema küsimus lahendatud, kuid Prantsusmaa ei rahuldunud. Saadik Benedetti

nõudis *Emsis*, et Preisi kuningas peaks end Napoleoni ees vabandama ja garanteerima, et Hohenzollernid ka tulevikus ei võta vastu Hispaania trooni. Selle uue nõudmise lükkas kuningas tagasi ja informeeris Bismarcki läbirääkimiste käigust ning lubas teda oma heaksarvamise järgi toimida. Bismarck kasutas juhust ja avaldas „Emsi depešis" asjade käigu ning viis küsimuse nii kaugele, et Prantsusmaal tuli valida üks kahest — kas alandus või sõda. Mainitud ametlik teade tekitas Pariisis suurt meelepaha, mida Bismarck sooviski. Sõjaerakond valitsuses ja saadikutekojas nõudis *sõjakuulutamist* Preisimaale. Vastasrind, Thiers'iga eesotsas, seletas küll, et prints Leopoldi tagasiastumisega on konflikt sisuliselt lahendatud. Kõik vastasrinna seletused jäid tagajärjeta. Sõjaminister teatas: „Meie oleme ülivalmis!" *Saadikutekoda* lubas ja senat kinnitas viibimata valitsuse poolt nõutud summad ning Prantsusmaa kuulutas *19. juulil* Preisimaale sõja.

227. **Saksa-Prantsuse sõda. Vabariik Prantsusmaal (1870).** Prantslased lootsid, et Prantsusmaal tuleb sõdida ainult Preisimaaga, aga tegelikult kujunes olukord teissuguseks. Teised Põhja-Saksa ja Lõuna-Saksa riigid saatsid samuti oma väed Prantsusmaa vastu. Prantsusmaa algas sõda liitlasteta. Inglismaa nõudis ainult Belgia puutumatust ja jäi neutraalseks. Itaalia asus vaenulisele seisukohale, sest samal ajal kui Napoleon endiselt kaitses Rooma puutumatust, andis Bismarck Viktor Emanuelile mõista, et tal pole midagi Püha linna vallutamise vastu. Venemaa hoidus Prantsusmaa poole. Aleksander II lubas Prantsusmaale oma abi, kui Austria peaks Prantsusmaa liitlasena Preisimaa vastu vaenulist tegevust alustama. Venemaa lootis, et ta Prantsusmaa kaotuse korral saab enesele jälle tagasi õiguse Mustas meres sõjalaevastikku pidada. Nii olid rahvusvahelised suhted Preisi-Prantsusmaa sõja eel Preisimaale kasulikud, Prantsusmaale aga kahjulikud. Väga raskesti andis end Prantsusmaale tunda sõjaväe nõrk ettevalmistus, mobilisatsiooni aeglus, relvastuse ja sõjaplaanide puudus. Sõda algas

ja lõppes Prantsusmaale äärmiselt õnnetult. Saksa pealetung toimus kiiresti. Löök *Vörthi* juures oli nii jõuline, et kindral Mac-Mahon pidi oma väega taganema kuni Marne'ini. Kaks teist armeed piirasid *Metzis* kindral Bazaine'i armee ümber. Teda vabastama läinud Mac-Mahon ühes Napoleon III-ga andis end 2. sept. 1870 *Sedani* juures vangi. Kui teade sündinust Pariisi jõudis, puhkes selle mõjul üldine meelepaha, millele järgnes riigipööre. *Saadikutekoda* tunnustas Gambetta ettepanekul Napoleoni troonilt kõrvaldatuks, kuulutas vabariigi välja ning asutas ajutise *rahvuskaitse-valitsuse*, kus väljapaistvat osa etendas Itaalia juut *Gambetta*. Ta pidi kogu rahvuskaitse organiseerimist juhtima. Tema poolt loodud uued väeosad olid küllaldase väljaõppeta ega suutnud Pariisi vabastada. Lisaks andis kindral Bazaine end koos paremate vägedega *Metzis* vangi. Metzi alt vabanenud suured Preisi väed saadeti Pariisi piirajaile appi. Pariis kapituleerus pika vastupanu järel jaanuaris a. 1871. Versailles's kirjutati alla kapitulatsioonitingimustele. Siin kuulutati välja ka vaherahu, et võimalik oleks Rahvuskogu kokku kutsuda. Veebruari keskel a. 1871 Bordeaux'sse kokkutulnud *Rahvuskogu* tunnustas Napoleoni troonilt kõrvaldatuks ja valis riigipeaks ajutise valitsuse liikme *Thiers'i*, kes tituleeriti vabariigi presidendiks. Thiers tegi sõja ajal ühinenud Saksamaaga 1. märtsil Versailles's eelrahu, millele mõlema riigi esindajad lõplikult 10. mail 1871. a. *Frankfurdis* alla kirjutasid. Prantsusmaa kaotas *Elsassi* ja poole Lotringist ning pidi kolme aasta jooksul Saksamaale *5 miljardit* franki kontributsiooni maksma.

Nii jäi selles sõjas Saksamaa täieliseks võitjaks. Sõja ja võidu ühiselamused kergendasid Lõuna-Saksamaa inkorporeerimist Bismarcki poolt loodud riiki. Tal tuli siiski veel raskeid diplomaatilisi võitlusi pidada, sest mõned Lõuna-Saksa riigid tahtsid võimalikult vähem loobuda omariikluse õigustest. Kõigist raskustest saadi üle. Siitpeale pole Saksamaa enam kunagi olnud sõjatallermaaks Euroopas. Mitte liberaalse kodanluse

idealism pole Saksamaad ühendanud, vaid Preisimaa reaalpoliitika Bismarcki juhtimisel.

228. **Saksamaa ühendamine (1871).** Saksa-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa riiklik ühinemine. Saksamaa valitsejad tulid Pariisi piiramise ajal Versailles'sse kokku, kuulutasid Põhja-Saksa liidu *keisririigiks* ja valisid a. 1871 Preisi kuninga Wilhelm I Saksa keisriks. Ühendatud Saksamaale kuulusid nüüd peale Põhja-Saksa liidu maade ka Lõuna-Saksa riigid ning Elsass ja Lotring. Saksa keisririigis hakkas kehtima samasugune riiklik kord kui endises Põhja-Saksa liidus. Ta aluseks võttis Bismarck 1849. a. Frankfurdi parlamendis väljatöötatud üldsaksamaalise konstitutsiooni. Uue konstitutsiooni järgi muutus Saksamaa endisest iseseisvate riikide liidust ühtlaseks *liitriigiks*, kindla ning tugeva keskvalitsusega. Liidu- ehk *föderatsiooniriikidele*, kes oma iseseisvuse kaotasid, jäid nende valitsused, maapäevad, finantsid, kohtud ja koolid jne. alles. Nad muutusid seega autonoomseiks riikideks ning säilitasid teatava valitsemiskorra. Neist kõrgemal seisid liidu võimud.. *Keisri* võimupiirkonda kuulusid välispoliitika, sõjaväed, sõja ja rahu küsimused, poliitiliste ja kaubanduslike lepingute tegemine, assigneeritud summade kasutamine, sisepoliitika juhtimine ja riigipäeva kokkukutsumine ja laialisaatmine. Keiser nimetas ka riigikantsleri. Seadusandvat võimu jagas keiser liidunõukoguga ja riigipäevaga. *Liidunõukogu* koosnes üksikute riikide valitsuste esindajaist: nad pidid täpselt arvestama oma valitsuste juhatuskirju. *Riigipäev* koosnes üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindajaist. Temale kuulusid peamiselt riigieelarve ja uute maksude arutamine ning seadusandluses kaasatöötamine. Kantsler nimetas liidu kõrgemad ametnikud, ministrid, kes tegutsesid peamiselt kantsleri kavatsuste järgi.

Põhiseaduses oli öeldud, et kantsler on iga elluviidud seaduse eest vastutav, kuid kantsler ega valitsus ei kandnud riigipäeva ees poliitilist vastutust. Riigikantsleriks sai Bismarck, kes selles ametis püsis kuni a. 1890. Riigi põhiseadus oli tõeliselt Saksa

olemasolevate võimuvahekordade ühtlustus. Rahvusliku liikumise riigimõte oli kokkukõlla viidud vürstide omariikluse tahtega ja liberaalse rahvaesinduse mõte oli tihedasti seotud Preisi juhtimise õigusega. Bismarck võis riigikantslerina ja Preisi ministerpresidendina kord toetuda demokraatlikult valitud riigipäevale, kord Preisi maapäevale. Tegelikult oligi Bismarck mitte ainult riigi looja, vaid ka tõeline riigi juht.

229. **Riigi siseelu korraldamine.** Natsionaal-liberaalide abil pani Bismarck kogu riigis kehtima ühtlasi õigusliku korra. Üldisele kaubandusõigusele järgnes kriminaalseadustik ja tsiviilseadustik kõrvaldas kõik seni kehtinud erimaade seadustikud ja piirkondade õigused. Kohus riigistati ja mõisahärrade õigus kohut mõista kõrvaldati täieliselt. Kõrgemaks kohtuks oli riigikohus Leipzigis.

Samuti majanduselu ühtlustamiseks astuti tarvilised sammud. Võeti tarvitusele meeter, kilogramm ja liiter, mis kõrvaldasid seni kestnud mitmekesisuse mõõtude ja kaalude alal. Riigimark viidi kulla alusele, mis likvideeris seni kestnud seitse erinevat rahasüsteemi. Nii pandi kehtima ühesugune rahasüsteem, mis soodustas majanduselu edenemist.

Keskse tähelepanu osaliseks sai sõjavägi, mis oli preisluse ja Preisi reaalpoliitika kandvamaid sambaid. Tulemusrikkalt lõppenud sõda tugevdas sõjaväe ja tegi ta rahvapäraseks, populaarseks. Bismarck hoidis sõjaväe liberalismist puutumatuna ja suurendas ta võitlusvõimet sõjatehniliste viimistlemistega, sest sõjavägi oli riigi kui terviku selgroog. Me võime Bismarcki kõrvutada Steiniga. Viimane oli suur reformaator, esimene aga riigi looja. Stein mõtles rahvast ja vabadusest, Bismarck aga riigist ja tugevast võimust. „Stein on enam kui Bismarcki eelkäija, Bismarck aga rohkem kui Steini täiendaja, lõpetaja". Mõlemad riigimehed on aga täie arusaamisega ja innuga võidelnud saksa rahva parima tuleviku eest.

230. **Rahvusriigi tähtsus.** Itaalia rahvuslik ühinemine oli sündinud peamiselt rahvaliikumise mõjul. Saksamaa ühinemine oli

rohkem Bismarcki diplomaatiliste võimete ja Preisimaa jõu teene ega saanud toime sakslaste omavahelise vennasõjata. Itaalia ühinemine oli rohkem isetegevate rahvahulkade, Saksamaa ühendamine rohkem valitsuste võimupoliitika asjaks.

Nii jõudsid mõlemad rahvad, itaallased ja sakslased, visa võitluse tagajärjel rahvusriigini. Siitpeale algab *hoogus poliitiline* ja *kultuuriline arenemine* nii Saksamaal kui ka Itaalias. Sisemine ühinemine rahvusterviku seisukohalt kestab edasi veel tänapäeval, eriti Saksamaal.

EESTI RAHVUSLIK ÄRKAMISAEG.

Muudatused sotsiaalmajanduslikus elus pärast teoorjuse lõpetamist.

231. **Raharendile siirdumine.** Teorendi lõpetamisega hakkab kiiresti kasvama eestlaste *majanduslik iseseisvus*. Muudatustest, mis teorendi lõpetamine tõi meie maa majandusellu, peab mainima esmajoones raharendile siirdumist ja talude päriseksostmist.

Mõlema puhul etendas suurt osa mõisnike *rahapuudus*. Samuti soodustas neid mõisnike püüe painduvamalt *ümber korraldada mõisamajapidamist*, mida oleks kergem olnud teha rahaliselt palgatava tööjõu kui teomeeste abil, kes olid väga harjunud kindlakskujunenud tööhooaegadega ja tähtpäevadega. Üleminek *raharendile* toimus esialgu aeglaselt. Naturaalmajandusega harjunud talurahvas ei teadnud, kuidas rendimaksmiseks tarvisminevat raha hankida. Seetõttu oli esialgu renditalude pakkumine suurem kui nõudmine ja rendihinnad olid odavad.

Kui aga üksikud julgemad talupojad siiski riskisid raharendile üle minna ja jõudsamini edenema hakkasid kui teorendi-talupojad, siis nende eeskuju õhutas teisigi järele tegema. Suurema nõudmisega renditalude järele hakkasid tõusma ka nende hinnad.

Talude raharendile siirdumine algas niihästi Eesti- kui ka Liivimaal umbes samaaegselt, XIX s. keskel.

Teorendi sundusliku lõpetamise ajaks oli suur hulk talusid juba raha- ja loonusrendil. Nimelt oli raha- ja loonusrendil a. 1868 Eestimaal talude üldarvust 68,6%, Liivimaal samal ajal 80,71% talumaadest raharendil. Ülejäänud maad polnud enam kõik puhtalt teorendil, vaid osa segarendil ja väike osa päriseksi müüdud.

Liivimaal oli talude raharendile siirdumine ja päriseksostmine elavam kui Eestimaal.

Rööbiti talude raharendile minemisega toimusid mitmesugused muudatused talude majapidamises. Rendiks vajaliku raha saamiseks pidi talupoeg tihti rõhku panema *tulutoovamale põllukasutamisele* (näit. linakasvatus), harrastama sissetuleku suurendamiseks mitmesuguseid *kodutöid* (anumate tegemine, lubjapõletamine, kangakudumine ja ketramine) või müütama oma tööjõudu mõisa või linna. Otstarbekamat maakasutamist võimaldas ka renditalude kruntiajamine mõisnike poolt, mille tulemuseks oli saraskondliku põlluharimise kadumine. Maamõõtmise kulukuse ja maamõõtjate vähesuse tõttu võttis talude kruntiajamine kohati siiski rohkesti aega.

232. **Talude päriseksostmine.** Talumaade müüki aeglustasid mitmesugused seigad. Asi oli uudne. Talumaid oli vaja mõõta, tuli otsida *maksujõulisi ostjaid* ja leida mõisale palgalist tööjõudu seks puhuks, kui taludelt saabuv tegu väheneb. Koos raharendi järk-järgulise levimisega harjusid mõisad aegamööda palgalise tööjõu hankimisega.

Nagu ikka mõisnike ürituste suhtes, olid nüüdki talupojad väga umbusklikud. Arvati, et kohtade müümine on mingi uus võte talurahva koorimiseks. Kohati (eriti Tartumaal) levisid

kuuldused, et varsti tsaar ise annab talupoegadele maad vähese tasu eest, ja selles lootuses viivitati ostudega.

Üldiselt takistas talupoegi talusid päriseks ostmast *rahapuudus*. Et seda raskust kõrvaldada, võimaldati talupoegadele suurem osa ostuhinnast võlgu jätta — osalt müüjale, osalt mõisnike krediitkassale, mis talumaa ostmist finantseeris. Liivimaal loodi samaks otstarbeks talurahva-rentpank, kuid viimane ei suutnud ses suhtes võistelda mõisnike krediitkassadega.

Liivimaal hakkas talude päriseksostmine varem kui Eestimaal ning võttis suurema ulatuse. Esimesed talud müüdi seal varsti pärast talurahva pärisorjusest vabastamist, kuna Eestimaal seniste andmete järgi esimene talu müüdi alles a. 1850. Liivimaal võimaldas talude ostmist arenenud *linakasvatus*, mistõttu eriti viljandimaalased agarasti talusid ostsid (ka teistes maakohtades). Massiliseks muutus talude ostmine *Lõuna-Eestis* 60-ndail aastail, mil linahinnad olid eriti kõrged, sest kodusõda P.-Ameerika Ühendriiges takistas puuvilla väljavedu. Vaheldumisi hoogsamaks muutudes või soiku jäädes kestis talude müümine kuni hilisajani. Eestimaal läks talude ostmine hoogu hiljem kui Liivimaal. Rahvas oli siin vaesem. Suuremaks tuluallikaks kujunes siin kartulikasvatamine. Kartuleid müüdi kodumaa piiritustööstusele, mis võttis eriti hoogu pärast Paldiski-Tallinna-Narva raudtee avamist a. 1870. Et mõisnikel oma kartulisaagist ei piisanud, siis osteti talupoegadelt lisa. Ometi kosusid Põhja-Eesti talupojad majanduslikult nii aeglaselt, et hoogus talude päriseksostmine algas siin alles kaheksakümnendail aastail.

Mõlemas kubermangus osteti alguses peamiselt suuremaid talusid, mis arvatavasti renditaludena mõisnikele suhteliselt vähem tulu andsid kui keskmise suurusega ja väikesed talud ning millede omanikud ise olid jõukamad. Suureneva nõudmise tõttu ostutalude järele tõusid *maahinnad* järjekindlalt. Liivimaal makseti näiteks seitsmekümnendate aastate algul tiinust 61 rubla, XX sajandi algul aga 91 rubla. Eestimaal oli hinnatõus niisama silmapaistev.

Tihti ostsid talumehed maad liig kallilt. Sageli tegid seda just kehvemad ja majanduslikult vähem leidlikud taluperemehed, kel talumüügi algul polnud raha talude ostmiseks soodsate hindadega. Pealegi oli hiljemini kallimalt müüdud maa tihti vähemväärtuslik kui esialgu odavasti müüdu. Sajandi lõpu poole langesid põllusaaduste hinnad tunduvalt, muuseas ka linahinnad, ja loodetud sissetulekud taludest jäid tulemata.

Talude ostmisel tekkinud võlad käisid paljudel peremeestel üle jõu ja suur osa talusid müüdi oksjoni teel uutele omanikele edasi.

Need talupojad, kes aga talude ostuga seotud majanduslikest raskustest õnnelikult üle said, kujunesid varsti iseteadvaks *pärisperemeeste kihiks.*

233. **„Kandimehed" ja maaproletariaat.** Sellest majanduslikust tõusust, mis järgnes talude müümisele, ei saanud peaaegu mingit osa kvoote-, kuuendiku- ja mõisamaal elavad talupojad. Neid maaliike ei müüdud talupoegadele päriseks, vaid anti rendile, enamasti *teorendi alusel.* Kvoote- ja kuuendikumaa moodustas üsna suure osa endisest talumaast ($^1/_6$—$^1/_5$), mida talurahvaseadused andsid mõisnike vabasse käsutusse, näiteks väikekohapidajaile, nn. kandimeestele.

Teoorjuse lõppemisega ei paranenud ka *talusulaste* ja *popside* põli. Teorendiaja lõpul ja sellele järgnenud aastail oli rahvahulk maal kiiresti *kasvanud.* Kuid pärast teorendi kaotamist ei vajanud talud enam endisel määral sulaseid. Rahateenimisinnust haaratud taluperemehed püüdsid võimalikult vähese palgalise tööjõuga läbi ajada. Naitunud aastasulaste asemel püüti kasutada suvilisi, kuu- ja päevatöölisi, kelledele tuli palka maksta ainult tööhooajal. Mõisatöösse mindi äärmise häda sunnil, sest mõisamoonakaks olemist peeti häbenemis- ja haletsemisväärseks. Kõige selle tõttu tekkis rahva siirdumine *linnadesse* ja *väljarändamine* Venemaale.

234. **Tööstus ja kaubandus elustuvad.** Odava *tööjõu rohkus* oli üheks põhjuseks, mille tõttu elustus meie vabrikutööstus

XIX s. keskpaigast peale. Lisaks kalevivabrikule avati Narvas a. 1857 Kreenholmi puuvillavabrik, mis kujunes suurimaks käitiseks meie kodumaal. Aastal 1880 töötas siin ligemale 5000 töölist. Tõusu osutasid ka Hiiu-Kärdla ja Sindi tekstiiltööstus. Jõudsasti kasvas ka piiritusvabrikute arv, kuid enamasti ei olnud neil kuigi palju töölisi. Suurimaks tööstuslinnaks oli kaua aega Narva. Kuid uute vabrikute asutamise tõttu XIX sajandi kahel viimsel aastakümnel kasvas tööliste arv Tallinnas suuremaks Narva omast. Aastal 1905 oli Tallinnas umbes 7000 vabrikutöölist.

XIX s. kahel viimsel aastakümnel tegid eriti suuri edusamme *metalli-*, *puu-* ja *paberitööstus*.

Metallitööstuse keskuseks kujunes Tallinn, kus töötas suur vagunivabrik „Dvigatel". Tollest ajast on pärit ka *Lutheri* puutööstus ja mööblivabrik Tallinnas. *Paberivabrikuist* asutati noil aastakümneil uusi (Johansoni Tallinnas, Kohila, „Waldhofi" Pärnus ja Türi vabrik) ja laiendati juba varemini olemasolevat „Põhja paberi- ja puupapivabrikut" Tallinnas. *Tekstiiltööstustest* pandi sajandi lõpul Tallinnas käima „Balti puuvillavabrik" („Sitsivabrik"). Väiksemaid tööstusi ja käsitöö-ettevõtteid asutati kogu sajandi teisel poolel rohkesti. Rööbiti tööstusliku tõusuga elavnes ka *sisekaubandus* senise transiitkaubanduse kõrval.

Talupoja vabanemisega kasvas ta tarve ilusamini ja mugavamini korraldada oma kodu ja paremate riistadega harida oma põldu. Taluperemees ei tahtnud käia enam pastlais ja viiskudes, ta vajas saapaid; ei tahetud elada enam peeru- või rasvküünla valgusel, vaid osteti linnast lamp; aknaid tehti taluhooneile rohkem ja suuremaid kui seni jne. Samuti võimaldas rahas maksetav rent mõisnikele rohkem ja kergemini ostusid teha kui teo- või loonusrent. Nii tekkis kohalikele tööstusettevõtteile mitmesuguste nõuetega tarvitajaskond.

Sisekaubanduse kõrval edenesid hoogsasti *välis-* ja *transiitkaubandus*, mida soodustas liiklemisolude parandamine raudteede

ja teede ehitamise kujul. Esimene raudtee (Paldiski-Tallinna-Narva liin) avati a. 1870. Sellele järgnesid varsti teised laiarööpmelised ja sajandi lõpul kitsarööpmeline raudtee.

Raudteede ehitamine tõi palju värskust meie majandusellu. Hulk inimesi leidis raudteede ehitamisel ja hiljemini rongide käigushoidmisel *tööd*. Veovõimaluste avaramaks muutumisega võidi mitmesuguseid saadusi, nagu vilja, kartuleid, lina ja muud kergema vaevaga toimetada kodumaa sadamalinnadesse või Peterburi. *Tallinna* tähtsus tõusis eriti sisseveosadamana pärast esimese raudtee avamist. Ärkamisaega langesid ka *Pärnu* väliskaubanduse suurajad. 1857. aastani tõusis Pärnu väljaveo väärtus umbes kümnekordseks. Nagu Tallinn importsadamana, nii oli Pärnu eeskätt eksportsadamana tähtis. Pärnu tähtsamaiks eksportkaupadeks olid vili, lina, linaseemned, puumaterjal. Nagu Tallinnas, nii hakkas Pärnuski 80-ndate aastate algul väliskaubandus vähenema.

235. **Linnade kasvamine.** Koos tööstuse ja kaubanduse osatähtsuse tõusuga meie kodumaal kasvasid kiiresti *linnad*. Väga hoogus oli linnade kasvamine *seitsmekümnendail aastail*, mil Tallinnas ja Pärnus olid kaubanduslikud hiilgeajad. Sajandi kahel viimsel aastakümnel kasvas suuremate linnade elanikkond esmajoones uute tööstusettevõtete asutamise tõttu. Ühenduses linnade kasvamisega muutus põhjalikult ka elanikkonna *rahvuslik koosseis*, sest kohalik tagamaa saatis sinna peamiselt eesti rahvusest elanikke.

Protsentuaalselt elas Liivimaa linnades a. 1867 eestlasi ainult 37,1%. Kolmkümmend aastat hiljem, s. t. 1897 oli juba 67,8% linnaelanikest eestlased.

Palju aeglasemalt kui eestlaste arv kasvas nende *ühiskondlik* ja *majanduslik tähtsus* linnades, sest algul said proletariseerunud maamehed ainult vähetasuvaid lihttöid (päeviliseks või majateenijaks.) Ka kaheksakümnendate aastate algul ei olnud siin vahekorrad veel palju paranenud eestlaste kasuks.

Aastal 1881 oli Tallinnas vabakutselisi eestlasi ainult 20 (18

kooliõpetajat, 1 arst ja 1 ajakirjanik), vähem kui üks kümnetuhandendik eesti soost meeselanikest. Sakslastel oli samal ajal 554 ja venelastel 69 vabakutselist. Tartus oli samal aastal 595 vabakutselisest ainult 14 eestlast, 511 sakslase ja 33 venelase kõrval. Maalgi leidus peale kooliõpetajate vähe vabakutselisi eestlasi. Kogu Eestimaa kubermangu kohta polnud a. 1881 maal ühtki eestlasest arsti ja ainult 1 kirikuõpetaja.

Sajandi kahel viimsel aastakümnel tõusis eestlaste visaduse ja püüdlikkuse tõttu nende osatähtsus ühiskondlikus elus. Paljudel käsitööaladel saavutasid nad sajandi lõpuks enamuse. Üha rohkem pääsis *eesti kapitali* kaubandusse, eestlaste päralt olevate *kinnisvarade* arv kasvas ja vähem tähtsaisse riigiameteissegi tungis neid aina sagedamini. Lihtsamail tööaladel kasvas samal ajal jõudsasti vabrikutööliste arv.

Peale linnade kasvasid XIX s. lõpul ja XX s. algul ka *alevid*. Alevite kasvamine oli samuti kui linnade oma tingitud arenevast tööstusest ja raudteevõrgu tihenemisest. Eriti jõudsasti edenesid just liiklemiskeskkohtades asetsevad asulad.

236. **Väljarändamine.** Muutunud olukorrad põllumajanduses tõrjusid maalt välja hulga seniseid elanikke. Kõik maatööga harjunud inimesed ei tahtnud asuda linnadesse. See andis tõuke *massilisele väljarändamisele* XIX s. teisel poolel ja järgmise sajandi algul. Juba teorendi ajal olid eesti talupojad unistanud kaugeist õnnemaadest. Nüüd mindi suuri hulgi otsima uut kodu. Tung võõrsile oli nii hoogus, et sajandi viimsel paaril aastakümnel see neelas peaaegu kogu rahva *loomuliku juurdekasvu*. Väljarändajate koosseisu kuulusid talupojad ja maata ning kohata jäänud põllutöölised. Vähemal määral rändas välja ka käsitöölisi ja haritlasi. Esimesed väljarändamise sihtkohad olid *Krimm, Samaara kubermang* ja *Kaukaasia*. Neile lisandus hiljemini asundusi mujalgi Venemaal. XIX s. lõpul ja XX s. algul leidus palju väljarändajaid Vologda, Vjatka, Permi kubermangu ja ka *Siberisse*. Maailmasõja päevil oli Venemaal eesti asundusi üle 300 ja elanikke neis enam kui 200 000. Välisriikidest

seisid väljarännumaana esikohal P.-Ameerika Ühendriigid. Eesti asunike majanduslik saatus võõrsil oli väga mitmesugune. Oma rahvuse säilitasid võrdlemisi hästi väljarändajad Venemaale, sest siin tekkisid üsna suured eesti asundused, kus võidi pidada oma koole ja arendada seltsielu. Ka oli asunike kultuuriline tase kõrgem vene talupoegade omast.

Eesti rahvuslik ärkamine; selle põhitegurid ja käik.

237. **Eeldused rahvustunde ärkamisele.** Eesti talupoegkonna iseteadvuse tõus, mis mõnevõrra algas juba rahva pärisorjusest vabastamisega ja jõudsasti suurenes koos suurte muudatustega maa majanduselus XIX sajandi keskel, lõi soodsa pinna *rahvuslikule ärkamisele.* Talupoegi valdas tunne, et nad sammuvad võiduteed, et nende iseseisvus ja õigused suurenevad. See tõstis üksikute iseteadvust, millest võis võrsuda rahvuslik iseteadvus, ka julgemaks muutunud üksikute arv oli küllalt suur. *Jõukamad rentnikud* ja *taluomanikud* moodustasid selle rahvaosa, kes läks kaasa rahvusliku ärkamisega seotud liikumistes. Rahva jõukuse ja iseteadvuse tõusu kõrval oli *hariduse tõus* tähtsaks pinnavalmistajaks ärkamisaegsete ideede levimisele. Nagu näeme, osutasid maa kooliolud sajandi keskpaigast alates tunduvat tõusu. Õppekavad paranesid ja *koolivõrk suurenes.* Ühes kirjaoskuse kasvamisega suurenes nende inimeste arv, keda võis mõjutada trükisõna kaudu. Koolivõrgu tihenemine oli tähtis veel sellepärast, et *kooliõpetajate* arvu kasvades suurenes maaintelligents. Koolmeistrid ei olnud ainult laste õpetajad, vaid kogu ümbruse rahva valgustajad. Koolimajad muutusid keskusteks, kust uued rahvuslikud mõtted ja tunded kandusid rahvahulkadesse. Õpetajad asutasid seltse, juhtisid laulukoore, levitasid kirjandust ja ajakirjandust jne. Rahva arusaamine hariduse väärtusest kajastus suurenevas tungis kõrgemaisse õppeasutustesse, maal esialgu peamiselt kihelkonnakoolidesse, kuhu hakati saatma ka

tütarlapsi. Paljud kihelkonnakooli-lõpetajad siirdusid omakorda koolipõllule, õpetajaiks vallakoolidesse. Õpetajate arvu kasvamise ja nende kutselise tubliduse eest hoolitses ka juba rida *seminare*. Eriti silmapaistev neist oli *Janis Cimze* juhatusel töötav kihelkonnakooliõpetajate seminar Valgas, mis asutati Liivimaa rüütelkonna poolt ja millest oli suur kasu eesti haridusele. Mitmesuguseisse linnakoolidessegi püüdsid jõukamad eestlased juba saata oma lapsi. Ärkamisajal asutati isegi juba eestlaste poolt mõned *erakoolid* — Lilli Suburgi tütarlastekool Pärnus ja Hugo Treffneri poolt asutatud eragümnaasium Tartus. Eesti rahvuslik meelsus võis neis areneda vabamalt kui mujal. Üha suuremaks kasvas ka nende üksikute eestlaste arv, kes saatsid oma lapsi ülikooli.

Et rahva majanduslik jõukus, ka iseteadvus ja haridus olid olulisiks sotsiaalseiks eeldusteks rahvustunde hoogsale ärkamisele, seda näitab kujukalt Põhja- ja Lõuna-Eesti võrdlus ärkamisajal. Jõukam ja haritum Lõuna-Eesti talurahvas andis peaaegu kogu meie ärkamisaegse tegelaskonna ja siit lähtusid peaaegu kõik tähtsaimad rahvuslikud üritused, nii kultuurilised kui ka poliitilised.

238. **Kirjanduse osa rahvuslikus ärkamises.** Kirjaoskuse tõus ja rahva aineliste olude paranemine soodustasid eestikeelse kirjanduse levimist, suurendades väljapaistvate trükitoodete arvu ja tiraaži. Sajandi keskpaigast peale kasvab *eesti rahvusest kirjanike arv*, autoreiks muutuvad varsti eranditult eestlased. Seetõttu hakkasid kirjanduses üha rohkem kajastuma rahva tõelised tarbed ja taotlused. Autorite stiil muutus ladusamaks, tarvitusele tuleb uus, eesti keele omapärale vastav kirjaviis.

Ärkamisaegsele ja ka venestusaegsele kirjandusele on iseloomustav tugev *ideeline tendents*. Ärkamisaegsed proosaraamatud propageerivad küll rahvahariduse süvendamist, küll talude päriseksostmist, küll talupojaseisuse samaväärsust teistest rahvastest isikutega. Kuni kaheksakümnendate aastate alguseni on need proosateosed ainelt ja probleemidelt peaaegu kõik oleviku-

lised. Kuid siis suundub meie proosaautorite huvi kaugesse minevikku — õitsele löövad ajalooline jutustus ja romaan, kus näidati, et eestlased polnud minevikus ainult samaväärsed teistega, vaid koguni paremad, suursugusemad ja vapramad kui paljud teised rahvad. Siin leiab tunnustamist sama romantiline põhijoon, mis suurt poolehoidu leidis Saksamaal eelajaloolise mineviku ülistamise kujul. Valdav enamik neist ärkamisaegseist raamatuist, mis käsitlesid tolleaegseid aateid ja olusid, ilmus *Tartus*, kuid ajalooainelise ilukirjanduse esimesed trükid ilmusid *Tallinnas*.

Osa sellest proosakirjandusest, mis käsitleb ärkamisaja päevaprobleeme, ilmus *eri raamatuina*, osa aga veel *kalendrisabas*. Kõige kättesaadavama raamatuna levis kalender väga laiadesse rahvahulkadesse.

Aga ka eri raamatuina ilmunud ärkamisaegsed proosateosed leidsid suure leviku ja neist muutusid vajalikuks järgnevad trükid. Nii näiteks on ilmunud ideoloogiliselt mõjukas Pärna „Oma tuba, oma luba" neljas trükis, mitmed ajaloolised jutustused aga veel enamais trükkides, nii et viimaseist mõnegi raamatu kogulevik tõuseb üle kahekümne tuhande eksemplari.

Ärkamisaja lüüriline isamaaluule ja rahvaluulelised teosed ei leidnud nii laia lugejaskonda kui ajalooline proosa, kuid üksikute arenenumate eestlaste juures oli nende mõju koguni suurem ja vaimustavam. Eriti kasuks tuli rahvuslikule ärkamisele autorite huvi *rahvaluule* vastu. Kreutzwaldi poolt rahvaluule alusel koostatud „Kalevipoeg", mis eesti-saksakeelse väljaandena ilmus 1857.—61. a., esimese puhteestikeelse väljaandena a. 1862, omas suurt rahvuspedagoogilist tähtsust. Kuigi „Kalevipoega" laiades rahvahulkades ei loetud palju regivärsi pärast, milles see oli kirjutatud, ometi äratas ta eesti kirjanikes ja haritumais tegelasis usu mingisse *muistsesse eestlaste õnneaega, vabadusaega*. Arvatavasti „Kalevipoja" mõjul kirjutas C. R. Jakobson oma „Kolm isamaa kõnet" ja J. Hurt „Pildid isamaa sündinud asjust". Eriti Jakobson idealiseerib siin, ajaloolise tõe

vastu eksides, muistset Eesti iseseisvusaega. Kalevist ja muinasaja „Kunglast" armastasid laulda ka ärkamisaja lüürikud oma luuletustes, „Kalevipojale" vihjati uhkusega artikleis ja pidulikes kõnedes. Kõige selle tõttu äratas Kalevipoja nimi rahva keskel mingi hämara kujutluse *eestlaste suurejoonelisest rahvuslikust minevikust*. Eepost peeti mitte ainult ehtsaks rahvaluuleks, vaid ka usaldatavaks minevikumälestuseks. „Kalevipoja" kõrval virgutas eestlaste rahvustunnet ärkamisaegne *kunstluule*, mille autoreiks olid Kreutzwald, Koidula, Kuhlbars, Veske ja Reinvald. Oma isamaaluuletusis kõnelesid nad suure tundelise soojusega eestlaste muistsest õnnest, orjaööst ja taastulevast priiusest.

Kaudselt valmistas teed rahvuslikule ärkamisele isegi *rahvusliku tendentsita koolikirjandus* ja mitmesugune tarbekirjandus, lihtsalt seega, et harides eestlasi ta suurendas omalt poolt ki nende iseteadvust. Neilgi kirjandusaladel algab ärkamisajal suur tõus.

239. **Eesti rahvuslik ärkamine ja rahvuslikud voolud Lääne-Euroopas.** Eesti rahvuslikku ärkamist võib vaadelda ühe lülina nende rahvuslike liikumiste reas, mis eriti XIX s. keskpaigast alates Euroopas elavaks muutusid. Meie rahvustunde virgutamine toimub ühteaegu nii Itaalia kui ka Saksamaa lõpliku ühendamisega. Kahtlemata rahvuslikud liikumised Lääne-Euroopas, nende saavutused ja mitmesugused sõnavõtud rahvusküsimuse ümber seal suurendasid mõnegi meie ärkamisaja tegelase otsust võidelda eesti rahva rahvusliku kultuuri ja eneseteadvuse väljakujunemise eest. Siin ei jätnud eestlasi mõjustamata samuti *saksa romantism* ja rahvuslik ärkamine *Soomes*. Samuti mõjustasid Euroopas levinud rahvuslik-liberaalsed mõtted mõndagi balti haritlast *estofiilsusele*. Estofiilsete harrastuste arendamine toimus eriti Tartus *Õpetatud Eesti Seltsi* väljaannete *(Verhandlungen)* kujul ja ajakirjas *Inland*. *Õpetatud Eesti Seltsi* tegevusest võtsid osa ka Faehlmann ja Kreutzwald. Eestisõbralikkus ilmneb ka Rosenplänteri *Beiträge'des*.

240. **J. V. Jannsen. Ajakirjandus.** Igatahes mitte väiksem tähtsus kui kirjandusel polnud rahvuslikus uuestisünnis *ajakirjandusel*. Püsiva aluse eesti ajakirjandusele pani J. V. Jannsen oma „Perno Postimehega", mis hakkas ilmuma a. 1857 kord nädalas. Jannseni lihtne, piltlik ja rahvapärane jutustamisviis tegi ajalehe paljuloetavaks. Tartu siirdunud, asutas Jannsen „Eesti Postimehe" (1864), mis sai otsekohe loetavaimaks eesti ajaleheks. „Perno Postimees" langes pärast Jannseni lahkumist tähtsuseta kohalikuks leheks. „Eesti Postimehele" tekkisid varsti mitmesugused erilisad, kus toodi kirjutusi põllutööst, misjonitegevusest või ilukirjanduslikke palu[1].

Oma ajalehes ei propageerinud Jannsen poliitilist võitlust antud ühiskondlike olude vastu. Jannseni *programmiks* oli rahulik ülesehitustöö kehtivate tingimuste raames. „Postimehes" õhutati *päriskohtade ostmist* ja põllumehe majapidamise korraldamist kasulikult ja kaunilt, räägiti *emakeeleõpetuse* ja *rahvahariduse*, naiste hariduse edendamise tähtsusest, virgutati seltsielu ja anti juhatusi omavalitsusasjade otstarbekamaks toimetamiseks. Eriti näis ajaleht pöörduvat taluperemeeste poole, otsivat kontakti nende meelelaadiga ja kaitsvat nende huve. „Ilma põlluta on eesti rahvas iga keelega ilma põhjata", väidab Jannsen. See haridus, mida Jannsen tahaks eesti rahvale anda, on üsna tugevasti saksa kultuuri mõju all. Eestluse omapära mitte mõistes saatis ta rahva sekka laule, mis olid ümber tehtud saksa lauludest, ja andis neile kaasa saksapärased viisid, kuigi kõike seda tehti „eesti" nime all. Sakslaste vastu oli Jannsen kui poliitik üsna leplik, et saavutada eesti rahvale paremaid elutingimusi. Ta lootis, et kõik, mis eesti rahvas saavutada võib, peab tulema rahulikust kokkuleppest sakslaste ja valitsusega. Seepärast ei väsinud Jannsen propageerimast *leplikku meelt* mõisavanemate ja kirikuõpetajate suhtes. Jannseni poolt antud

[1] „E. Postimehe" lisad olid nimelt: „E. Postimehe Juttutuba", „E. Missionär" ja „E. Põllumees".

sihtjooned rahuldasid eestlasi seni, kuni rahvas ei olnud veel küllalt julge ja iseteadlik. Kui aga eesti rahvas hakkas *tõsisemalt uskuma oma jõusse*, siis tekkis tarve radikaalsema poliitilise kava ja julgemate võitlusviiside järele.

241. **Varase ärkamisaja poliitilisi üritusi.** Jannseni seisukohad ja selgitused mõjusid rahvale rahustavalt. Pealegi ärkamisaja algul eesti tegelased mõtlesid ainult eestlaste haridusliku ja majandusliku taseme tõstmisele, mitte neile suuremate ühiskondlike *õiguste nõutamisele*. Ainult üksikud haritud eestlased Peterburis, nn. Peterburi patrioodid, soovisid, et rahvas näitaks rohkem oma poliitilist aktiivsust, nõuaks rohkem, selle asemel et loota rahulikule kokkuleppele. Silmapaistvaim Peterburi patrioodidest oli maalikunstnik *Johann Köler* (1826—1899). Aastal 1863 ja ka järgmise aasta suvel eesti tüüpide maalimiseks kodumaal viibides puutus J. Köler muuseas kokku ärksamate tegelastega Holstre vallas, kel oli tekkinud mõte *palvekirjade* läbi keisrile taotella talurahva olukorra parandusi. Palvekirjade aktsiooni juhtisid vennad Aadam ja Peeter *Petersonid*, kelledest viimane oli üliõpilane, kooliõpetaja Jaan Adamson ja taluperemees Hain Henno. Köler suhtus kõigiti pooldavalt ja isegi ergutavalt palvekirjade saatmisse. Algatuse tulemusena läkitati a. 1864 *saadikutega mitu palvekirja keisrile*, milledes paluti rahvale üldiselt suuremate õiguste andmist. Kõige tähtsamaile neist palvekirjadest koguti allkirju koguni mitmest maakonnast. Neis paluti rendi- ja maahinna normimist, teoorjuse lõpetamist, talupoegade kogukonna vabastamist mõisnike eestkostmise alt, üheõiguslust teiste seisustega, eesti keele tarvituselevõttu ametiasutustes, mõisnike ja vaimulike mõju vähendamist hariduse alal jm. Talupoegade saadikud võeti keisri poolt vastu ja nende soovid kuulati ära. Katsed märgukirjadega reforme nõutada ei andnud otseseid tulemusi. Võib-olla mõjusid nad kaudselt kaasa selleks, et kiirendati teoorjuse lõpetamist, kaotati mõisnike kodukari-õigus ja loodi vabam kogukonnakorraldus.

242. **Ärkamisaegsed üldised rahvuskultuurilised üritused. Laulupidud.** Palvekirjade aktsioon ei kujunenud siiski laiu rahvahulki suuremal maa-alal haaravaks ettevõtteks. Eestlaste üritused jäävad ainult kohalikeks ega omanda tähtsust kogu maa suhtes. Kuid a. 1869, mil korraldati esimene Eesti *üldlaulupidu*, sünnib siin pööre.

Esimese laulupidu mõtte algatajaks oli *Jannsen*, tema korraldajaks Jannseni asutatud „Vanemuise" selts. Laulupidu ametlik otstarve oli Vene valitsuse tänamine Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50 aasta juubeli puhul.

Kuigi pidu otseselt ei rõhutanud rahvustunnet, ometi oli sündmuse äratav *mõju eestlastesse erakordne*. See oli esimene eestlaste *suurüritus*, kuhu koguneti kaugeist maakolkaist. Rahvustunde õhutajaina oli suur tähtsus ka laulupidu lauludel: saksa viiside seas kanti siin ette juba ka mõni eesti ja soome viis ja lauldi selliseid isamaalaule, nagu „Mu isamaa on minu arm", „Sind surmani küll tahan" ja meie praegust hümni. Ja ärkamisaja tegelased pidid küll tundma eestlasi väärikaina astuvat teiste rahvaste kõrvale, kui pidul ei puudunud isegi külalised Soomest ja Ungarist. Selle eestlaste suurüritusega ühenduses ilmnes kindel *kontakt sakslaste ja eestlaste vahel*. Pidupresidendiks oli palutud saksa kirikuõpetaja ja pidukõnelejate enamik koosnes saksa pastoreist.

Pidukõnedes avaldatud rahvuslikest mõtteist olid kõige tähtsamad noore usuteadlase *J. Hurda* omad. Ta soovis, et haridus tungiks rahva sekka kooli, kirjanduse, ajalehtede, kogukonna raamatukogude jm. kaudu, et parema hariduse osaliseks saanud eestlased ei salgaks oma rahvust ja et asutataks kihelkonnakoolist *kõrgemaid õppeasutusi*, kus õpetus toimuks *eesti keeles*, sest olevat raske omandada teadmisi võõrkeeles, milles ei mõtelda.

Laulupidu kõigiti hea kordaminek tekitas vaimustuspuhangu eesti rahvuslaste peres. See ei jäänud ainult pidutegelaste ja osavõtjate keskele, vaid pidult kaasaviidud elevus kanti laiali mitmesuguseisse Eesti maanurkadesse.

Küllalt rahvuslikult virgutavalt mõjusid ka teine ja kolmas üldlaulupidu, milledest teine peeti Tartus a. 1879 ja kolmas Tallinnas a. 1880. Viimane omab suurt tähtsust just rahvuslikult mahajäänud *Põhja-Eesti* ja *Tallinna* virgutamisel.

243. **Eesti Aleksandrikool.** Peale laulupidude, mis olid kiiresti mööduvad sündmused, üritati ärkamisaja vaimus ka püsivama iseloomuga ettevõtteid. Kõige populaarsemaks neist kogu maa huve haaravaist ettevõtteist kujunes *Eesti Aleksandrikool.* Mõte Aleksander I mälestuseks asutada kõrgem eestikeelne kool tekkis juba kuuekümnendate aastate algul kas Paistus või Tarvastus. Ei ole selge, kas selle kavatsuse isaks oli Holstre-Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamson (Paistu kihelkonnast) või Tarvastu kihelkonnakoolmeister Hans Wühner. Hiljem rõhutas südikalt eesti kooli asutamise vajadust üliõpilane J. Hurt. Rahakorjamiseks asutatava kooli heaks saadi valitsuselt luba a. 1869.

Kooli aineliste aluste eest hoolitsemiseks kutsuti 1870. a. suvel Tarvastus ellu Aleksandrikooli *peakomitee,* mille esimeheks valiti J. Hurt, kes kooli asutamise mõtet tutvustas rahvale nii ajakirjanduses kui ka eribrošüüris. Ta pidas Eesti Aleksandrikooli tarviliseks, et kasvatada eesti keeles ja vaimus haritud eestlasi, kes saaksid rahvuskultuuri arendajaiks ja loojaiks. Üsna selgesti sõnastab Hurt oma üleskutses emakeelse *kooli ideoloogia* peamõtteid. Ta väidab, et mõjuvat ja täielist vaimu- ja südameharidust saab ainult emakeelses koolis, et emakeeles antud õpetus ei lase kaotsi minna haritud liikmeid eesti rahvale, et emakeelne kool on paratamatult vajalik selleks, et Eesti hariduselu oleks terviklik.

Edasi loodab Hurt, et emakeelne õppetöö hakkab rikastama eesti õppekirjandust ja õilistama eesti keelt. Kavatsetud kool pidi tulema neljaklassiline, peale mitmesuguste üldhariduslike reaal- ja humanitaarainete oleks seal lühidalt õpetatud ka selliseid rakendusteadmisi kui põllu- ja aiaharimist ja maamõõtmist. Kooli oleks vastu võetud kihelkonnakooli-lõpetajaid.

Rahakorjamise organiseerimiseks asutati peakomiteele lisaks

palju kohalikke *abikomiteid*. Kogu korjandusest saadud kapital ühes protsentidega oli a. 1885, mil korjamine lõppes, üle 100 000 rubla. Aleksandrikooli asutamist ei pooldanud nii mõnedki *mõisnikud* ja *pastorid*, kes soovitasid asutada *põllutöökooli*, millest oleks otsene tulu rahvale.

Üldlaulupidud, Aleksandrikooli jaoks rahakogumine ja muudki ärkamisaegsed ühisüritused olid *ühe inimpõlve suureks rahvuslikuks kasvatusvahendiks*. Siit saadud vaimustuse ning innu tõttu ei suutnud *venestusaja* survegi murda meie rahvuslikke püüdlusi ja lootusi.

244. **Eesti Kirjameeste Selts.** Teiseks püsivamaks ülemaalise tähtsusega ettevõtteks ärkamisajal oli *Eesti Kirjameeste Selts*. Nagu Aleksandrikooli abikomiteede võrk, ühendas temagi hulga ärksamaid eestlasi üle kogu maa. Selts asus tegevusse a. 1872 Tartus. Asutamise mõtte algatajaks oli *C. R. Jakobson*, kes soovis seltsi kaasabil oma raamatuid kirjastada. Seltsi peamiseks ülesandeks jäigi eestikeelsete teaduslike ja ilukirjanduslike raamatute väljaandmine, et nendega asendada senitarvitatud saksa teoseid ja võimaldada rahvuspärasema hariduse omandamist. Pealeselle pidi selts arendama eesti kirjakeelt ja koguma rahvaluulet. Seltsi presidendiks valiti *J. Hurt*. Umbes 10 aastat pärast seltsi asutamist oli tal liikmeid juba üle 1000. Liikmeskonda kuulusid peaaegu kõik tolleaegsed eesti haritlased ja palju ärksamaid inimesi muudest kihtidest. Suurema protsendi seltsi liikmeskonnast moodustasid rahvakooliõpetajad. Neile järgnesid taluomanikud.

Seltsi tegevus oli üsna intensiivne ja ta hariv ning äratav mõju ulatus *laiemaisse rahvakihtidesse*. Seltsi *toimetustena* ilmus rida mitmesuguseid eestikeelseid raamatuid, milledest erilist mainimist väärivad õpperaamatud; seltsi kaudu toimus vanavarakogumine, seltsi koosolekuil fikseeriti seisukohti õigekeelsuse küsmustes ning aidati nii kaasa eesti keele arenemiseks. Mitmel pool peeti koosolekuid ja seltsi aastaraamatuis trükiti muude artiklite kõrval ka tähtsamad seltsis peetud kõned.

245. **Rahvamajanduslik ühisüritus „Linda“.** Rahvuskultuuriliste ärkamisaja suurürituste kõrval leiame ühe suurema tähtsusega ühisettevõtte ka majanduse alal. Selleks on a. 1879 Tallinnas tegevust alustanud *kaubalaevaselts* „Linda“. Viimane töötas esialgu heade tagajärgedega, sest *maailmamajanduslik konjunktuur* oli selleks soodus. Hiljemini aga hakkas kõik allamäge minema üldise majandusliku *olukorra halvenemise* ja ka seltsi *oskamatu* juhtimise tõttu.

246. **Kohalikke üritusi.** Peale kirjeldatud suurettevõtete algatati ja asutati ärkamisajal mitmesuguseid teisi, kohalikuma ilmega seltse. Juba XIX s. esimesel poolel tekkisid siin-seal mõned *laulukoorid*, millede ülesandeks oli enamasti jumalateenistuste kaunistamine vaimuliku vokaalmuusikaga. Selliste laulukooride juhtijaiks olid enamasti köstrid ja koolmeistrid. Mõnestki laulukoorist kujunes hiljemini *laulu-* ja *mänguseltse*. Esimeseks kinnitatud põhikirjaga eesti lauluseltsiks oli Tallinna Kaarli kiriku lauluselts „Revalia“, mis aga ei jätnud silmapaistvaid jälgi Eesti kultuuriloosse. Esimeseks rahvuskultuuriliselt tähtsaks lauluseltsiks kujunes a. 1865 asutatud *„Vanemuine“* Tartus. Seitsmest veneaegsest üldlaulupidust peeti neli „Vanemuise“ seltsi korraldusel Tartus, nende seas ka esimene laulupidu. „Vanemuisest“ kujunes ka eesti *lavakunsti* häll. Seltsi viienda aastapäeva pidul (1870) etendati esmakordselt näidendit eestlastest tegelastega ja näidendi kirjutajagi oli eestlane, nimelt L. Koidula. Teos ise — „Saaremaa onupoeg“ — ei olnud küll algupärand, vaid ainult üks saksa lavatükk Eesti oludega kohandatult, kuid selleaegne teatripublik polnud viimasest teadlik. „Vanemuise“ seltsis peetud kõned on tähtsad nii rahvusliku äratuse kui ka vabaharidustöö seisukohalt. Eriti väärib mainimist, et a. 1868 ja 1870 *C. R. Jakobson* pidas siin oma kuulsad „Kolm isamaa kõnet“, kus Muinas-Eesti paganausuaeg kuulutati „eesti rahva valgusajaks“.

Üheaegselt „Vanemuise“ seltsiga asutati Tallinnas *laulu-* ja *mänguselts „Estonia“*. Kuuekümnendate aastate lõpul ja seitsme-

kümnendate algul osutab seltsi tegevus teatavat elevust: esimesel üldlaulupidul võidab võidulaulmisel „Estonia" koor esimese auhinna, „Estonia" on teine selts, kes hakkab harrastama eesti lavakunsti (1871). Kuid siis langeb seltsi tegevus kauemaks ajaks otsekui varjuunne. Osalt on selle põhjuseks seik, et seltsi liikmeskonda kuulub vähe haritlasi ning seal kipub maad võtma kadakasakslus. Ka esineb seltsis sisetülisid, millede pärast koguni osa vanemaid tegelasi lahkub, asutades (1877) „Lootuse" seltsi. Eesti seltse tekkis ärkamisajal muudeski linnades, nagu Viljandis „Koit" (1869), Pärnus „Endla" (1878) jt. Kohalike seltside tähenduse omandasid ka väga levinud Aleksandrikooli abikomiteed, sest need korraldasid rahakogumiseks mitmesuguseid pidusid ja kõnekoosolekuid. Koos seltsivõrgu tihenemisega levis eestikeelne näitemänguharrastus. Eestikeelsete etenduste arv kaheksakümnendail aastail oli umbes kümme korda suurem kui seitsmekümnendail aastail (esialgsete ja lünklike andmete järgi). Näitemänguharrastuste tähtsaimaks keskuseks jäid *Tartu* ja Tartumaa. Repertuaari võeti peamiselt ärkamisaja autorite oma näidendeid, kuna mitmesuguseid kohandamisi võõrkeeltest ning tõlketeoseid hakati suuremal määral alles hiljemini etendama. Muidugi suurendas selline asjaolu näitemängu tähtsust üldises kultuurilises arengus.

Laulu- ja mänguseltside kõrval asutati talupoegade majandusliku elu parandamiseks ja põllutöö erioskuse arendamiseks *põllumeesteseltse*. Esimene seesugune selts asutati J. V. Jannseni algatusel *Tartus* a. 1870. Eriti agarasti hakkasid tegutsema C. R. Jakobsoni kihutusel Viljandi ja Pärnu selts. Põhja-Eesti ei suutnud siingi, nagu üldiselt, Lõuna-Eestiga sammu pidada: esimene põllumeesteselts asutati seal alles paarkümmend aastat hiljem. Põllumeesteseltside algatusel korraldati põllumajanduslikke näitusi, peeti selgitavaid loenguid ja vahel katsuti mõjutada isegi kodumaa sotsiaal-poliitilisi olusid, nagu seda tegid Eesti põllumeeste seltside saadikud põllutöökongressil Riias a. 1881.

Samuti kui laiemad rahvahulgad, *organiseerus* ka *ülikoolis õppiv eesti noorsugu*. Aastal 1870 tekkis esimene eesti üliõpilaskoondis, millest hiljemini kasvas välja *Eesti Üliõpilaste Selts*, mis seadusliku kinnituse leidis a. 1883. Seltsi värvid — sini-must-valge — kujunesid hiljemini Eesti *rahvuslipu värvideks*. Koondise eesmärgiks oli ühendada ülikoolis õppivad eestlased ja ergutada osavõttu rahvuskultuurilistest üritustest. Seltsile järgnesid hiljem teised organisatsioonid, nimelt korporatsioonid.

247. **Vastolud balti saksluse ja vene rahvuslaste vahel muutuvad ilmsemaks.** Sel ajal kui Eesti rahvuslik ärkamine algas ja süvenes, muutus aina teravamaks vene rahvuslaste ja balti saksluse vahekord. Korduvalt avaldasid vene rahvuslased trükisõnas mõtet, et Baltimaade erikord, seisuslik autonoomia, tuleks kaotada, maa tihedamalt Vene riigi külge liita ja pärisrahvad *venestada*. Eriti kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail kasvas *slavofiilide* mure Baltimaa pärast, pärast seda kui poolakad olid tõstnud mässu Vene riigist irdumiseks (1863) ja Saksamaa võim suurenes maa ühinemise ja Saksa-Prantsuse sõja tõttu. Venestamist propageerivad slavofiilid, eesotsas *Juri Samariniga*, ei unustanud muu seas osutada sellele, et pärast Aleksander II reforme talupoegade olukord Baltimaal olevat kujunenud „viletsamaks" kui Venemaal, sest meil olid talupojad vabastatud ilma maata. Samal ajal kahtlustasid slavofiilid Balti provintse lahkpüüdeis Poola eeskujul. Balti *saksluse ideoloogid* rõhutasid oma kirjutustes neid eriõigusi, mis Läänemere-maadele antud maa alistamisel. Julget võitlust panslavismiga pidas prof dr. *Carl Schirren*, kes ühe vastava kirjutuse „Liivimaa vastuse" pärast kaotas koha Tartu ülikoolis ja siirdus Saksamaale. Ta rõhutas, et *venestamine* ja Läänemere provintside ühtlustamine muu Venemaaga pole lubatav. Aleksander II valitsuse ajal jäid küll valitsuse mõjuvad korraldused Baltimaade venestamiseks tulemata, kuid teatav mõju oli slavofiilide ja balti sakslaste vahelisel poleemikal siiski meie kodumaa poliitilisele olule. Ühelt poolt hakkasid *sakslased* tõsiselt mõtlema selle üle, kuidas võidelda pan-

slavismi assimileerimise ja venestamise poliitika vastu, teiselt poolt tekkis eesti rahvuslaste keskel vool, mis tahtis ära kasutada eesti rahva huvides balti saksluse ja Vene riigi keskvõimu vahel tekkinud vastolusid. Seda voolu esindas *C. R. Jakobson.* Ei saa salata, et Vene võimud ja slavofiilide ringkonnad ei näinud kaua aega eesti rahvusluses mingit hädaohtu venestamispüüdeile. Nad arvasid, et eestlased, sakslaste ülemvõimu alt vabanedes, hakkavad ise venestuma, nii nagu paljud kord vabatahtlikult läksid vene usku, ja üldiselt kuulus Vene valitsuse poliitikasse Aleksander II ajal piirmaades (Eestis, Lätis, Soomes, Poolas) talupoegade kui riigi truima elemendi soodustamine mõisnike vastu.

248. **C. R. Jakobson ja rahvusliku liikumise võitlustaktika.** Kuigi rahvuslik ärkamine eestlastes toimus teataval määral iseendast, majandusliku tõusu tagajärjel suurenenud iseteadvusest, ometi oli üksikuil isikuil suur tähtsus *rahvuspoliitilise ideoloogia* väljakujundamisel, hulkade teadlikuks tegemisel võitlussihtidest. Energilisema kujuna nende hulgas kohtame *C. R. Jakobsoni.* Vaevalt leidus tema tegevuse ajal eesti rahval ettevõtteid, mida ta jõuga või nõuga poleks toetanud. *Jannseni* ideoloogia ei suutnud kaua ajaga sammu pidada, tema lipukiri — „kartkem Jummalat, auustagem kunningast ja ellagem nüüd eddespiddi omma kalli Evangeliumi Lutterusse usso sees nenda, kui vagga ristiinnimesse kohhus on“ — osutus liig rahusoovlikuks ja *tagasihoidlikuks* nende takistuste võitmiseks, mis ärkamisaegsel eestlasel ees seisid. Radikaalsemalt hakkas eestlasi juhtima Jakobson. Kuna Jannsen soovitas sotsiaalseid parandusi oodata ülemalt poolt ja oli väga tagasihoidlik olemasoleva arvustamisel ja parandussoovide esitamisel, siis Jakobson seevastu püüdis ajakirjanduses fikseerida elu ümberkorraldamise soovid ja need teatavaks teha ülemale poole nii trükisõna kui ka märgukirjade kaudu. Jannsen püüdis sõbralikult läbi ajada kodumaa sakslastega. Jakobson seevastu, kes oli 8 aastat elanud Peterburis ja tundis hästi „Peterburi patrioote“ J. Kölerit ja keiserlikku ihuarsti

dr. Karelli, samuti lätlaste Peterburi patrioote, Kr. Valdemariga eesotsas, ja vene seltskonnas levivaid vabameelseid vaateid, hakkas toetust otsima venelastelt kodumaa elu ümberkorraldamiseks. *Venestamisohtu* ta ei kartnud, kuigi Venemaal pärast Poola mässu muutusid šovinistlikud tendentsid üsna tugevaks. „Venelasteks ka keegi meie rahvast ei saa", arvab ta ühes erakirjas aastast 1870. Jakobson võttis kergelt ja lausa optimistlikult venestamisohtu, mida ta ise aga tunda ei saanud. Rasked võitlusajad slaavlusega seisid veel ees.

Esialgu püüdis Jakobson oma mõtteid avaldada „Eesti Postimehes". Ta kirjutas siin peamiselt koolipoliitilistest ja pedagoogilistest küsimustest, astudes vastu vananenud õppemeetodile ja õppekavale, eriti tunniplaani ülekoormamisele usuõpetusega. Kuid ka üldpoliitilistes küsimustes võttis ta vahel sõna. Kõik ta kirjutused äratasid balti-saksa ringkondades suurt *meelepaha*, samuti kui ta „Kolm isamaa kõnet", mis ilmusid a. 1870 trükis Peterburi vabama tsensuuri all. Vana rahuarmastaja ja mõõdukas Jannsen sulges seepärast a. 1870 Jakobsonile „E. Postimehe" veerud. Oma mõtete propageerimiseks püüdis Jakobson nüüd *uut ajalehte* asutada. Tal tuli oodata kaua, enne kui a. 1878 võis tema isiklikul toimetusel ilmuma hakata *Sakala*. Lehe ilmumiskohaks oli Viljandi, hästi valitud koht käremeelsele ajalehele, sest jõukal Viljandimaal leidus enam kui mujal julgeid ja iseteadlikke eestlasi. Kaastööd lubasid „Sakalale" kõik radikaalsemad eesti haritlased, kes pidasid Jannseni lehte liig kiriklikuks ja vanameelseks. Nende seas esinesid teiste hulgas ka sellised kuulsad, ent poliitilistelt nõudmistelt üsna mõõdukad ärkamisaja tegelased kui õpetaja Hurt ja dr. Kreutzwald.

249. **Jakobsoni ideoloogia ja reforminõuded.** Nii „Sakala" kaudu kui ka Jakobsoni raamatute ja kõnede kaudu õpime tundma Jakobsoni kindlat programmi ja ta *rahvuslikku ideoloogiat*. Jakobson ei väsi sisendamast eestlastele tunnet, et nad moodustavad rahvuse, kes on väärt omama õigusi edenemiseks ja kasvamiseks kodumaal. Eesti rahvuslikku liikumist tahab ta toetada

laiale jõukale taluperemeeste klassile. Kogu rahva arengu aluseks on selle kihi majanduslik kindlustamine. Peaegu kõik Jakobsoni tähelepanu on juhitud eesti talupoegade elu parandamisele, vähem väljakujunenud linnakodanlus („linna vurled") ei etenda ta taotlustes mingit osa. Ta astus põllumehele lähemale kui senised rahvajuhid. Elukutselt ülemkooliõpetaja, loobus ta sellest ametist, omandades Pärnumaal *Kurgja* talu, kus püüdis eeskujulikku majapidamist sisse seada. Ta tegevus aga ei piirdunud ainult selle juhtimisega, vaid ta õhutab *põllumeesteseltside* asutamist, on ise kahes põllumeesteseltsis korraga esimeheks, peab palju põllumajanduslikke kõnesid ja avaldab agronoomilisi raamatuid ja kirjutusi. Põllutöö kõrval rõhutab ta teataval määral ka laevanduse tähtsust, kirjutades eribrošüüri selleks, et õhutada rannaelanikke rohkem tegelema laevandusega. Talurahva majandusliku ja sotsiaalse hüvaolu eest hoolitsedes ei unusta Jakobson sedagi, et rahval on ka „vaimuvabadust" vaja, milleta „ihulik vabadus" ainult „metslinnu priiuseks" jäävat. Peale oma koolipoliitiliste artiklite aitab ta selleks palju kaasa heade *õpperaamatute* autorina. Selliste suurte hariduslike sihtidega seltsides, nagu Eesti Kirjameeste Selts ja E. Aleksandrikooli peakomitee, oli Jakobson aktiivseks kaastööliseks.

„Sakalas" esines Jakobson terve rea konkreetsete reforminõudmistega, mis taotlesid kodumaa ühiskondliku korra põhjalikku muutmist ja enamikult esinevad ka selles märgukirjas, mille eesti saadikud ära andsid Aleksander III-le a. 1881, käies talle õnne soovimas troonileastumise puhul. Saadikute hulgas oli ka C. R. Jakobson. *Märgukiri* sisaldas „Eesti rahva 9 soovi". Siin nõuti talupoegade majandusliku seisundi parandamiseks talude sundmüüki valitsuse poolt kindlaks määratud hindadega, maksukohustuste õiglasemat jaotamist talude ja mõisa vahel, semstvo sisseseadmist, koolide ja kohtute äravõtmist saksa mõisnike ja kirikuõpetajate mõju alt, patronaadiõiguse kaotamist kirikuelus, kohtusse rahvakeelt ja Baltimaa administratiivset uuestijaotamist rahvuste järgi kahte kubermangu.

Nii erineb Jakobsoni ja ta erakonna programm oma radikaalse sisuga teravasti Jannseni omast, viies seega eesti ühiskonna lõhestumisele.

250. **Erakonnad rahvuslikus liikumises.** Nii käredasti polnud seni keegi arvustanud meie ühiskondliku elu nähtusi, kui seda tegi C. R. Jakobson „Sakalas". Jakobson astus üsna hoolimatult välja ka *kirikuõpetajate tagurluse* ja usuõpetustundidega liialdamise vastu. Kõik see aina suurendas ajalehe populaarsust, mis juba ilmumise algul oli muutunud loetavaimaks eesti ajaleheks. On päris loomulik, et „Sakala" käremeelse taktika juures ei jäänud tulemata tülid alalhoidliku „Eesti Postimehega". Kuid ka nendest tegelastest, kes algul olid „Sakala" ümber koondunud, ei meeldinud kõikidele Jakobsoni radikaalsus. *Jakob Hurt,* Jakobsoni kõrval aktiivsemaid ärkamisaja tegelasi, ei suutnud vaikides taluda Jakobsoni käredaid etteheiteid pastoreile ja ajalehe üldiselt õige agressiivset tooni. Ta lahkus 1878. a. suvel „Sakala" kaastööliste hulgast ja hakkas Jakobsoni vastu kirjutusi avaldama „Eesti Postimehes", süüdistades teda seal kiriku ja usu lõhkumises ning seega rahvale kahjutegemises. Ja kõigist lepituskatseist hoolimata kestis poleemika ajakirjanduses *Hurda* ja *Jakobsoni* partei vahel edasi kuni Jaksobsoni surmani a. 1882.

Jakobsoni ja Hurda tüli ei piirdunud ainult ajakirjandusega, vaid kandus varsti üle ka ärkamisaegseisse rahvuslikesse *suurüritustesse* — Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandrikooli peakomiteesse. Et neis tülides Jakobson rohkem poolehoidu võitis kui Hurt, siis lahkus viimane nii ühes kui ka teises ettevõttes juhtivalt kohalt. Hurdaga jäid koos eemale paljud tema pooldajad. Eesti Kirjameeste Seltsist lahkus näiteks mitme teise silmapaistva haritlasega Fr. R. Kreutzwald, loobus seltsi auliikme tiitlist ja avaldas Jakobsoni vastu käreda kirja „Eesti Postimehes". Jakobson avaldas julgeid mõtteid ja ta tegevus oli väga mitmekesine. Tõsiselt on aga kahju, et eesti ärkamisaja ühiskond jagunes kahte vaenulisse leeri, mis halvas rahva vastupanujõudu järgneval venestamise ajal. Eelseisvail raskeil aegadel oleks eesti

ühiskond pidanud moodustama terviku, et suurendada vastupanujõudu venestamisvoolule. Samuti oleks pidanud kujunema tarviline kontakt eestluse ja saksluse vahel, et süstemaatiliselt võitlust pidada üha aktiivsemaks muutuva slavismi vastu.

251. **Rahvusliku ärkamisaja vaimuelust.** Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg oli suur saavutuste aeg nii majanduslikus kui ka vaimses elus — kirjanduse, kunsti ja muusika alal.

Ärkamisajaga saab eesti kirjandus kindla sotsiaalse aluse ja kirjanikud lähtuvad juba rahva tarbeist. Ajajärgu mõjuvõimsaimaks lüürikuks oli *Lydia Koidula*, kes tundeehtsalt elas kaasa isamaale ja rahvale. Samuti Kuhlbars ja Reinvald („Kuldrannake") väljendasid ja süvendasid eestlastes rahvustundeid. Ilmuvad ka esimesed eestikeelsed näidendid, milledes propageeritakse eestlaste rahvuslikku edasipüüdu. Hilisemal ärkamisajal muutusid rahvusvaated kirjanduses reaalsemaks. Esikohale kerkib rahvusromantiline jutustus, milles ülistatakse talude päriseksostmist. Mainigem sellest ajast jutustusi: *J. Pärna* „Oma tuba, oma luba", Suburgi „Liina" ja Aspe „Ennosaare Ain". Teiselt poolt omandavad kindla kuju ajaloolised jutud ja romaan, milledes ülistatakse muinaseestlaste voorusi. Sel alal on väljapaistvaimad kirjanikud *Bornhöhe* („Tasuja"), *J. Järv* („Vallimäe neitsi") ja *A. Saal* („Vambola"). Näidendite alal peame mainima J. Kunderi „Kroonu onu".

Kujutava kunsti alal saavutas väljapaistvaid tulemusi *Johann Köler* (1826—99), kes õppis Viljandi alg- ja kreiskoolis, hiljem Peterburis kunstiakadeemias. Ta viibis pikemat aega välismail ja avaldas rea väljapaistvaid töid (portreed, maastikud). Osa Köleri töödest on loodud eesti aineil. Algul tegutses ta klassitsismi vaimus, hiljem lähenes romantilisele käsitlusviisile. J. Köler elas kogu aja Peterburis, kuid siiski jäi ta kontakti kodumaaga, toetades eesti rahvuslikke üritusi. Tema töid iseloomustab välise ilu taotlemine, idealiseerimine ja akadeemiline maalimisviis. J. Köler oli esimene eestlasest kunstnik, kes sai üldise ja ka ametliku tunnustuse osaliseks.

A. L. Weizenberg (1837—1921) oli skulptor. Ta tegutses noorpõlves puusepana ja hiljem õppis Berliini kunstiakadeemias ja elas pikemat aega Roomas (1874—90). J. Köleri kõrval oli Weizenberg teine väljapaistev kunstnik, kelle tegevus küll ainult osaliselt kuulub ärkamisaega. Ta jäi oma loomingus truuks klassitsismile, kuid kaldus siiski ka romantikasse. Eeskujuks võttis ta A. Canova ja eriti B. Thorvaldseni töid. Weizenbergi töis, nagu Köleri omadeski, valitseb idealiseeriv laad. Suure menu osaliseks said ta tööd Pariisi maailmanäitusel (1878). Samal aastal korraldas ta Tallinnas oma tööde näituse, kus suurt huvi äratasid ta tööd eesti aineil — „Kalevipoeg", „Linda", „Vanemuine", „Koit" ja „Hämarik".

Samuti muusika alal tehti sel ajal edusamme, mis rikastasid meie kultuurielu. Siin ei saa mainimata jätta *dr. K. A. Hermanni* (1851—1909), kes oli ühtlasi ka keeleteadlane. Ta õppis Leipzigi ülikoolis ja kaitses seal ka oma doktori-väitekirja. Aastal 1884 ilmus tema „Eesti keele grammatika", mis on võrdlemisi tähtis eesti keele arengu seisukohalt. Väga suur oli K. A. Hermanni mõju koorilaulu propageerimises ja levitamises, siis eesti rahvaviiside kogumisel ja harmoniseerimisel. Ta oli ka komponist, kusjuures ta tähtsaimaks ja õnnestunuimaks lauluks osutub „Isamaa ilu hoieldes".

Väljapaistvalt edenes *rahvaluule* kogumine. Sel alal osutus andekaks organiseerijaks ja töömeheks *dr. Jakob Hurt* (1839—1907). Ta õppis Tartu ülikoolis, dr. phil. astme omandas Helsingis. Hurda püsiva väärtusega elutööks kujunes eesti rahvaluule kogumine ja väljaarendamine. Juba üliõpilasena hakkas ta koguma muinasjutte ja uskumusi ning rahvalaule. J. Hurt organiseeris ülemaalise ja süstemaatilise rahvaluulekogumise ning avaldas rahvalaule: „Vana kannel" (1875—86) ja „Setukeste laulud". Hurda kogud asetsevad ERM-s ja koosnevad 158 köitest, kokku 114 695 lk. See on rahvuslikult väärtuslik materjal, mida pole seni veel suudetud süstemaatiliselt läbi uurida.

KRONOLOOGIA.

Ratsionalismi tekkimine (Descartes). Loodusteaduste edu	XVII saj.
Valgustusajastu Euroopas	XVIII saj.
Põhja-Ameerika iseseisvuse deklaratsioon	1776
Tööstuslik revolutsioon	XVIII s. II pool
14. juulil revolutsiooni puhkemine, 4. aug. feodaalkorra kaotamine	1789
Generaalstaatide kokkukutsumine Prantsusmaal	1789
Uus põhiseadus Prantsusmaal	1791
Legislatiiviaeg	1791—1792
Konsulaadiaeg	1799—1804
Algavad revolutsiooniaegsed sõjad	1792
Louis XVI kõrvaldatakse troonilt	1792
Konvendiaeg	1792—95
Valmy lahing	1792
Kuninga surmamine	1793
Direktooriumiaeg	1795—1799
Egiptuse sõjakäik	1798—1799
Napoleon saab keisriks	1804
Austerlitzi lahing	1805
Kontinentaalblokaadi algus	1806
Tilsiti rahu	1807
Napoleoni sõjakäik Venemaale	1812
Leipzigi lahing	1813
Waterloo lahing	1815
Viini kongress	1814—15
Karlsbadi otsused	1819
Adrianoopoli rahu	1829
Juulirevolutsioon Prantsusmaal	1830
I parlamendireform Inglismaal	1832
Saksa tolliliit	1834
Revolutsioonilised liikumised Prantsusmaal, Saksamaal ja Itaalias	1848
Preisi konstitutsioon	1850
Krimmi sõda	1853—1856
Austria-Itaalia sõda	1859
Esimene Itaalia parlament Torinos	1861
Saksa-Taani sõda	1864
Veneetsia ühendamine Itaaliaga	1866
Põhja-Saksa liit	1866
Rooma ühendamine Itaaliaga	1870
Saksamaa ühendamine	1871

HÄÄLDAMINE.

Arkwright	aakrait
Bacon	beikn
Bastille	basti'j
Bazaine	bazä'n
Bourbon	burbóŋ
brumaire	brümää'r
Cavour	cavuu'r
Chateaubriand	šatobriáŋ
Cobden	kobdn
Guizot	gizó
Hargreaves	haagriivz
Hobbes	hobz
Kossuth	koššut
Lamarck	lamárk
Laplace	laplåss
Lavoisier	lavuazjé
Louis	luí
Luneville	lünvíl
Manchester	mäntšistö
Marat	marå
Mirabeau	mirabó
Monroe	monroú
Montesquieu	moŋteskjö'
Nantes	naŋt
Necker	nekää'r
Newton	njuutn
Quesnay	kené
Réaumur	reomüü'r
Richelieu	rišöljö'
Robespierre	robespjää'r
Rousseau	russó
Savigny	savinjí
Shakespeare	šeikspiö
Sedan	södáŋ
Sieyès	sieje'ss
Talleyrand	taleráŋ
Thiers	tjäär
Turgot	türgó
Watt	uót
Versailles	versáj
Voltaire	voltäär

SISUKORD.

Valgustusaja vaimne elu.

Lk.

Valgustuse kujunemine 3
Valgustus Madalmaades 6
Valgustus Inglismaal 7
Valgustus Prantsusmaal 11
Tõus Saksamaa vaimses elus 18
Valgustuse tulemused 24
Vabamüürluse ja juutluse emantsipatsioon 26

Valgustuse esimesed poliitilised ja sotsiaalsed tulemused.

Põhja-Ameerika revolutsioon 29
Tööstuslik revolutsioon Inglismaal 32
Suur Prantsuse revolutsioon 36
Napoleoni impeerium. Saksamaa saatus 47
Preisimaa uuestisünd 53
Euroopa vabastamine Prantsuse võimu alt 56
Napoleoni langemine 59
Vaimne elu. Teadus, kunst ja kirjandus 61

Reaktsiooniaja põhijooni.

Reaktsiooniaeg Saksamaal 65
Vaimuelu ja selle reaktsioonilised ning rahvuslikud tendentsid 75
Majanduselu elavnemine Saksamaal 82

48. a. liikumised Saksamaal.

Revolutsioon Preisimaal ja Austrias 86
Revolutsioon Ungaris. Frankfurdi parlament 88

Reaktsiooniaeg ja liberalism teistes maades.

Restauratsioon ja Juulirevolutsioon Prantsusmaal 91
48. a. liikumised Prantsusmaal 95
Inglismaa XIX s. esimesel poolel 99
Venemaa Aleksander I ja Nikolai I ajal 107

Vene aja algus Eestis.

Põhjasõja otsesed tagajärjed 114
Kodumaa seisuslik maaomavalitsus ja administratsioon venestamise ja assimileerimise tõrjena 115

Lk.
Pärisorjuse iseloomustus 119
Jooni eesti talupojakultuurist 125
Katariina II aegsed reformikatsed 130
Talupoegade küsimus XIX s. alguses 136

Vaimne elu XVIII sajandil Eestis.

Kirik ja usuelu 140
Koolid ja kirjandus 143

Eesti talurahva vabanemine pärisorjusest.

Vabastamise põhjused ja käik 145
Vabastamisseaduste sisu ja elluviimine 149

Teorendiaegne majanduselu.

Püüd mõisamajandust intensiivistada 152
Teorendi-aegne talumajandus 158
Teorendi kriis 161
Uued agraarseadused. Aadel pooldab talude päriseksostmist 164
Linnad 168
Vaimne elu 170

Rahvusriikluse mõtte teostamine Lääne-Euroopas.

Teine keisririik Prantsusmaal. Napoleon III 176
Itaalia ühendamine 180
Saksamaa ühendamine 184

Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg.

Muudatused sotsiaalmajanduslikus elus pärast teoorjuse lõpetamist . . 196
Eesti rahvuslik ärkamine; selle põhitegurid ja käik 203

Korrektuuri lugenud B. Vahi.
Trükikoda „Vaba Maa", Tallinn.

A
14279
TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 01259511 4
I
4. kl.